

Bentkő Samu

Monológ
alkonyattárs

Benkő Samu
Monológ alkonyatban

Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos
Tördelés: Czirmay Ágnes

Benkő Samu

Monológ alkonyatban

Polis Könyvkiadó
Kolozsvár 2005

© Benkő Samu 2005

ISBN 973 8341 61 2

Tartalom

Monológ alkonyatban.....	7
--------------------------	---

Vigaszom: a Bolyai-kéziratok

Bevezetés Bolyai János marosvásárhelyi kézirataihoz.....	21
Kossuth Lajos és Bolyai János.....	72

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, akik megálmodták és akik köréje sereglettek

„...mindent a maga helyére illeszteni” Történetírási és intézményteremtési törekvések találkozása a XIX. század első felében.....	81
Debreczeni Márton és az EME.....	93
Köszöntjük Kelemen Lajost.....	101
Szabó T. Attila jelenléte.....	104
Serlegbeszéd Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapján.....	108
Imreh István klímateremtő igyekezete.....	114
A létrehozható teljesség Tisztelgés Wabrosch Géza emléke előtt.....	119
Az igazságkereső fiatal jogász 80 éves Kiss András.....	123
A tanár úr a pálya elején Antal Árpád köszöntése.....	137
Gáll Ernő és az EME.....	144
EME-kiadványok.....	162

Jelek a kutató asztaláról

Hitbizománytól államosításig Egy fejezet a Teleki Téka történetéből.....	165
Kolozsvári vita 1834-ben a „politikai utópizmus”-ról.....	208
Cédulák Csucsáról.....	222
Adalékok a nemzeti szimbólumok erdélyi történetéhez.....	244
Szép, hosszú élet reménysége.....	259

Négy beszéd

Hitkeresés évadján.....	265
Kéveköltők dicsérete.....	271
Éles szablya, míves lószerszám!.....	274
Wekerle-telep.....	279

Könyvről könyvre

Irodalomtörténeti monográfia időtállósága	283
Hermányi Dienes József, az EME klasszikusa	290
Geometria és kard	294
Iskolatörténet-írásunk új ösvényén	299
Fülep Lajos levelezése I–III.	303
Babér és szivárvány	315
Jegyzetek	319
Névmutató	325

Monológ alkonyatban

Negyvenkilenc éves voltam, amikor a kilencvennégy éves Kós Károly az emberi élet szakaszolásáról szólva – írásban is rögzített, utolsó beszélgetésünk alkalmával – azt fejtegette, hogy őt már hatvanéves korában öregembernek nevezték. Így tartotta ezt maga is, mindaddig, amíg nem tapasztalta, hogy „az öregséget követi majd a vénség kora, s azt az aggastyánkor”. Ez utóbbiról úgy vélekedett, hogy akkorra „már elenyészik az ember minden ereje”.¹ A nagy földindulás idején, amikor a világháború Sztána felett is átviharzott, a szó szoros értelmében hajléktalanná vált hatvankét éves férfi annyira birtokában volt testi-lelki erejének, hogy nemcsak a maga életkereteinek újraépítésére vállalkozott, hanem a közgondokat is vállára merte venni. Ehhez mindenképpen hozzá kell vennünk azt is, hogy a hosszú életet élt, az alkonyat idején is szellemi frissességét megőrző Kós Károlynak a fiatalsága is hosszú lejáratú volt. Már beszélgetésünk papírra vetése idején is akarva-akaratlanul összehasonlításokra kényszerültem. Nemcsak arra gondoltam, hogy az öregedésnek, az alkonyatnak a tünetei az én esetemben jóval korábban kezdtek megjelenni, hanem arra, hogy az én fiatalságom mennyivel hamarabb ért véget, mint az övé.

Napra pontosan meg tudom jelölni ifjúkorom lejártát. Ennek ideje pedig 1949. november 3-ra esett. Nem feljegyzéseket tartalmazó naptárból idézem a dátumot, hanem Balogh Edgár emlékiratainak harmadik kötetéből. Ez olvasható ott: „Szép meghívót kaptam a *Hunyadi László* operai bemutatására. Rebivel együtt el is mentünk 1949. november 3-án az előadásra. A szünetben odaküldte az

¹ *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni.* Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal. Bukarest 1978. 106–108.

Utunk szerzői áttekintésre oldalas recenziómat Bányai László akkoriban megjelent *Harminc év* című, a romániai magyarság 1919 óta eltelt évtizedeit átfogó történelmi esszéjéről. A kefelevonatban nem volt hiba. Éppen csak sohasem jelent meg a cikk, de erről sokáig nem tudhatam. Hazaérkezve ugyanis három ember utánunk nyomult a lakásba, házkutatási felhatalmazást és letartóztatási parancsot lobogtatva. Hangtalanul tettünk-vettünk, felkaptam a pamlagról alvó Ferkő fiamat, és a másik szobában lefektettem az ágyamba (fel se ébredt), s hát mit is tegyek? Álltam az elvtársak rendelkezésére. Az egyik habzó dühvel dobálta szét gyanús könyveimet, míg rá nem talált az Apor-kódex hasonmás kiadására, ez kellett neki, fel is kiáltott diadalmasan:

– Titkosírás!

A komolyabbiknak megmondtam, hogy itt valami tévedés van, különben is mentelmi jog véd mint nemzetgyűlési képviselőt. Legyintett, s csak annyit mondott, hogy mindössze kihallgatásról van szó, hamar hazajöhetek. Ebben maradtunk. Rebi kabátot borított vállamra, itt a kalap, mehettem az éjszakai jövevényekkel. Nálunk volt akkor megszállva Benkő Samu, magára húzta a takarót, őt mintha nem is vették volna észre. Otléte megnyugtató, családom támasza lesz, ha netalán napokig távol kell maradnom [...] Kereken húsz hónap múlva lerongyolódottan érkeztem vissza. Egy kis időre.”²

Hát ezen az éjszakán ért véget ifjúságom.

Balogh Edgár emlékezéséhez hozzá kell tennem, hogy a Pasteur utcai lakás bal oldali összenyíló szobái közül az ebédlőnek használt elsőben én aludtam egy díványon, a belsőben, a könyvszekrénnel, íróasztallal berendezett dolgozóban egy antik pamlagon pedig Ferkő. A szülők

² Balogh Edgár: *Férfimunka. Emlékirat 1945–1955*. Budapest 1986. 340–341.

operai előadásra indulása után a két fiút (a kisebbik Andrist a hálósobában) én fektettem le. Fáradt voltam, magam is hamar ágynak estem, és olvasni kezdtem. Mégpedig Mussolini *A fasizmus doktrínája* című művét. Hamar elálmosodtam, a könyvet a dívány mellett a parkettára tettem, a lámpát eloltottam. Keveset alhattam, amikor arra ébredtem, hogy idegenek léptek be a szobába. Bőrka-bátos vezetőjük azt kérdezte Balogh Edgártól, hogy ki fekszik a díványon. A felvilágosításra, hogy egyetemi hallgató vagyok, vendégségben vagyok náluk és a gyerekekre vigyázok, a különítmény vezetője a kíséretében lévő egyik személyt arra utasította, hogy figyeljen, s ha felébredek, jelezze neki. Tudomásul vettem tehát, hogy nekem nem szabad felébrednem. Rettenetes volt órákon keresztül – míg tartott a házkutatás – tettetnem magam, hogy mélyen alszom. Féltem, hogy lélegzetem elárulja a turpisságot.

Mai napig rejtély számomra, hogy miképpen is mértem fel a különös helyzetet. Alszom egy jeles közéleti személyiség otthonában, akiről tudtam, hogy régi „illegális” kommunista, a Romániai Magyar Népi Szövetség egyik vezetője, a kolozsvári állami magyar egyetem rektora, immunitást élvező nagynemzetgyűlési képviselő – és éjnek éjadján letartóztatására poroszlók jelennek meg a lakásán. Mindezt lélegzetviSSzafojtva, alvást színélve veszem tudomásul. Emlékezetemben visszapergetve a történeteket, más magyarázatot viselkedésemre nem találok, mint azt, hogy az 1949. május 30-án Budapesten letartóztatott, szeptember 16-án népbíróság elé állított és október 15-én kivégzett híres kommunista vezetőnek, Rajk Lászlónak az esete olyan mélységes döbbenetet váltott ki belőlem, az alig két évvel korábban meggyőződésből a kommunista pártba belépett diákból, hogy az akkori idők éjszakáinak abszurd eseményeit rettegő realitásként vettem tudomásul.

Azon este is attól rettegtem, hogy a mellém állított állambiztonsági férfi felemeli a padlóról a könyvet, és címének láttán azonnal jelenti felettesének, hogy én éppen mit olvasok.

Hogy választottam az esti olvasmányul éppen Mussolini könyvét? Végzés előtt álló filozófia szakos egyetemi hallgató voltam, mint ilyen egy évvel korábban kineveztek a filozófia tanszékre Gaál Gábor mellé gyakornoknak. A Balogh Edgár letartóztatása éjszakáját megelőző napon professzorom megbízásából Bartók György filozófus könyvtárát költöztettem át a Református Kollégium Farkas utcai könyvtárából a Bolyai Tudományegyetemnek átadott Marianum épületébe. Az történt ugyanis, hogy 1944-ben, a háború közeledtével Bartók György, a Ferenc József Tudományegyetem filozófiaprofesszora elhagyta Kolozsvárt, de távozása előtt gazdag könyvtárát a kollégiumi nagykönyvtárban helyezte el. A felekezeti iskolák államosítása után azok könyvtárait is állami tulajdonba vették; a kollégiumi könyvtáros tanár, Brüll Emánuel, aki Bartók könyvei megőrzésére vállalkozott, megegyezett Gaál Gáborral, hogy a tanszékvezető professzor a könyveket eredeti tulajdonosa jogainak respektálásával használatra átveszi, és intézetében helyezi el. Így kaptam tanáromtól a feladatot Bartók könyveinek a költöztetésére. Azok között került a kezembe a Mussolini-kötet, és vittem magammal esti olvasmányul Balogh Edgár lakásába.

A Rajk László kivégzése és Balogh Edgár letartóztatása között eltelt rövid idő vészes kimenetetelt ígért. Politikai pereket eszeltek ki. Csak évek múltával tudtam meg Balogh Edgártól, ez a rövid idő elég volt arra, hogy a magyar államvédelmi hatóság átadja román testvér-intézményének, a Securitaténak azt az 1948. március 14-én készült fényképet, amely a Keleti pályaudvar előtti Baross téren együtt ábrázolja Rajk Lászlót Balogh Edgárral, velem és kolozsvári diáktársammal, Páll Árpáddal.

Ugyanis Rajk László fogadta a 48-as centenárium ünnepségére Romániából Budapestre érkező küldöttséget, így kerülhattunk közösen lencsevégre. Végül is az, hogy Balogh Edgárt titóista bűnper folyamánként nem végezték ki, bennünket, volt Móricz-kollégistákat pedig „népellenes” szervezkedés résztvevőiként nem állítottak bíróság elé, csak annak volt köszönhető, hogy Sztálin – a velünk való összefüggésben – még időben halt meg.

Mivel nem önéletírára vállalkoztam ez alkalommal, csak azt jegyzem meg, hogy a leírt éjszakai esemény következtében ifjúságom úgy ért véget, hogy mondvacsinált okokból a pártból kizártak, egyetemi gyakornoki állásomból elbocsátottak. Tanulmányaimat ugyan még befejezhettem, de eltanácsoltak attól, hogy államvizsgára filozófiai tárgykörből írjak dolgozatot, mivelhogy a filozófiát párttudomány „rangjára” emelték, s ennek művelésére kizárt párttag nem vállalkozhatott. Fazekasvarsándra kerültem általános iskolai tanárnak. Hamarosan tanáromat, Gaál Gábort is kizárták a pártból, következésképpen neki is hátat kellett fordítania a filozófiának; a XIX. századi magyar irodalom egyetemi oktatását bízták rá. Tanszékcseréje alkalmával még úgy látszik, lehetett annyi kívánsága, hogy én legyek a tanársegédje. Visszajöttem Kolozsvárra, és új beosztásomnak megfelelően nagy erővel fogtam hozzá középiskolai irodalmi ismereteim kiegészítéséhez. Két évig voltam tanársegéd az irodalmi tanszéken. 1952-ben olyan záradékkal ellátott elbocsátó levelet nyomtak a kezembe, hogy csak fizikai munkát vállalhattam. Írnom is csak álnév alatt lehetett.

Baráti segítséggel ekkor – munkanélküli állapotban – kapcsolódtam be a Bolyai-kutatásba. A marosvásárhelyi Bolyai-kéziratokat publikáló kötethez írt – ebben a válogatásban is olvasható – bevezető tanulmányban elmondom: végül is Bolyai Jánosnak köszönhetem, hogy Sztá-

lin halála után a Román Akadémia tudományos kutatóként alkalmazott.

Ebben a kötetben néhány régebbi írásom beválogatásával igyekszem jelezni, hogy középiskolás koromtól kezdve alakulgatott bennem az a bensőséges kapcsolat, mely az alkony éveiben oda vezetett, hogy tizenkét évig tartó szerepet töltöttem be az Erdélyi Múzeum-Egyesület felélesztésében, új feladatokat vállaló munkája előmozdításában.

A Kolozsvári Református Kollégiumban négy olyan tanárom volt, akik vezető tisztséget töltöttek be az Erdélyi Múzeum-Egyesületben, és bennünket, diákjainkat is igyekeztek közel terelni ahhoz a szellemiséghez, melyet ez a nagy múltú intézmény magáénak vallott. Idősebb Kántor Lajos latint és görögöt tanított, Nagy Géza magyartanárunk és osztályfőnökünk volt, Tulogdi János a természetant szerettette meg, és iskolai kirándulásaink vezetőjeként Erdély természeti és emberkéz alkotta szépségeit kedveltette meg velünk, Brüll Emánuel a nagykönyvtárnak volt a tanár őre – ők nemcsak alkalmanként tettek említést az EME tevékenységéről, hanem elvittek a szakosztályok érdekesebb előadásaira, és a gyűjteményeket is az ő vezetésükkel kerestük fel.

Másodéves egyetemi hallgatóként az 1947/48-as tanévben Gaál Gábor küldött az EME levéltárába, hogy ott az 1848-as forradalom eszmevilágának erdélyi kéziratos emlékeivel ismerkedjem meg. A levéltárat vezető Jakó Zsigmond a Pataky orvosdinasztia levéltárának tüzetes átvizsgálását javasolta, Kelemen Lajos és Venczel József pedig Wesselényi Miklós levelezése tanulmányozására buzdított.

Akadémiai kutatóként az első intézeti előadásomat a XIX. századi kolozsvári művelődési egyesületekről tartottam, benne természetesen érdemben szóltam az EME-ről is. Az előadás kibővített szövege román nyelven megje-

lent a kolozsvári akadémiai fiók folyóiratában.³ A *Korunk* belső munkatársaként az EME akkor még élő nagy személyiségeit (Kelemen Lajost, Szabó T. Attilát) születésnapjuk alkalmával köszöntöttem, és az Egyesület alapításának 100. évfordulóján a folyóirat hasábjain méltattam a nagy múltú erdélyi intézményt.

Ha e sorok elején egy estét jelöltem meg ifjúságom végpontjaként, most itt ismételten egy másik korszakváltó estét hozok szóba.

Az 1989-es esztendő izgalmas utolsó napjait otthonból alig kimozdulva, a rádiót gyakran bekapcsolva, csendes magányban éltem át. Telefonomat nem használtam: nem kerestem senkit, engem sem hívott sem barát, sem ismerős. December 23-án a szürkület beálltával Gáll Ernő telefonált. Arról tájékoztatott, hogy lakásán néhány kolozsvári demokrata értelmiségi gyűlt össze, másnapi publikálási szándékkal nyilatkozatot szerkesztettek a Ceaușescu-diktatúra megdöntése utáni, remélt kibontakozás tennivalóival. Kérte, hogy nevemet is kinyomtathassák az aláírók betűrendjében. Azt is hozzátette, hogy a környéken hallható puskaropogás miatt nem hívtak a megbeszélésre. Emlékeztettem, hogy a korábbi hetekben több tiltakozó nyilatkozatot aláírtam, hol a katolikus Szentpéteri-templom lebontása, hol Tőkés László meghurcoltatása, hol pedig a Király utcai, egykori református leánygimnázium tervezett elsinkófálása ellen emeltük fel szavunkat; a kezdeményező Fodor Sándor, Balogh Edgár, Újvári Ferenc személyesen kérte aláírásomat. Most is ragaszkodom ahhoz, hogy lássam a szöveget. Kabátot öltöttem, és azonnal indultam. Gáll Ernő lakásán rajta és fele-

³ S. Benkő: *Societățile culturale clujene din prima jumătate a sec. XIX. și rolul lor în formarea intelectualității burgheze*. Studii și cercetări științifice. Academia Republicii Populare Române. Filiala Cluj. 1957. Nr. 1–4. 143–167.

ségén kívül Balogh Edgárt találtam, nagyobbik fiával, Balogh Ferencel. A kezembe nyomott, géppel írott, *Hívó Szó* címet viselő íráshoz két megjegyzést fűztem. Kértem, hogy a „legsürgősebb feladatok” felsorolásánál első helyen szerepeljen „az Erdélyi Múzeum-Egyesület működésének anyagi és szellemi biztosítása”. Nem tartottam hitelesnek a felhívást, ha annak aláírói közül hiányzik a Kolozsvárt élő legjelesebb magyar tudós és a legtiszteltebb magyar költő. Megneveztem, hogy Jakó Zsigmondra és Kányádi Sándorra gondolok. Elmondták, hogy az egybeültek természetesen mindkettőjükkel számoltak, de nem tudtak velük érintkezésbe lépni. Felszólítottam a gépkocsival jelen lévő Balogh Ferencet, hogy ketten induljunk el a nevezett tudós és költő lakására, és a magunkkal vitt gépelt szöveget írassuk alá velük. Jakó Zsigmondot magas lázzal ágyban fekvé találtuk, Kányádi Sándor dolgozószobájában nagy léptekkel fel s alá sétálva két dolgot hajtogatott. Nincs híre Temesváron katonáskodó kisebbik fiáról, és nem tudja, minek nevezzük magunkat: nemzetiségnek, kisebbségnek, erdélyi vagy romániai magyaroknak, magyar nemzetrésznek stb. Kevés szóbeszéd után mindketten aláírták a *Hívó Szót*. A felhívás végére az általam beleírt, az Erdélyi Múzeum-Egyesületre vonatkozó kiegészítéssel és Balázs Sándor, Balogh Edgár, Balogh Ferenc, Benkő Samu, Cseke Péter, Csép Sándor, Cs. Gyimesi Éva, Csetri Elek, Gáll Ernő, Jakó Zsigmond, Jenei Dezső, Kántor Lajos, Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár, Nagy György aláírásával jelent meg a kolozsvári *Szabadság* 1989. december 24-i számában.

A *Hívó Szó* megjelenésének reggelén feleségemmel együtt részt vettem a Kolozsvári Magyar Értelmiségi Tanács alakuló ülésén. Azon Antal Árpád javaslatára én elnököltem, ezt követően csak az Erdélyi Múzeum-Egyesület újrászervezése körül ügyködtem. Megbeszéltem Jakó Zsigmonddal a tennivalókat, betegágya köré

személyesen meghívtam Nagy Jenőt, az EME egykori titkárát, Imreh Istvánt és Faragó Józsefet, az EME 1950-beli tagjait, valamint Balázs Sándort, Csetri Eleket, Gáll Ernőt, Kántor Lajost, Kiss Andrást, Nagy Györgyöt és Sipos Gábort. Az egybegyűltek elhatározták: újrakezdi az Erdélyi Múzeum-Egyesület tevékenységét, új alapszabályt dolgoznak ki, és megteszik az érvényes jogszabályoknak megfelelő lépéseket annak érdekében, hogy az Egyesület jogi személyként újból bejegyezzék. Megválasztották az EME ideiglenes intézőbizottságát Jakó Zsigmond elnök, Benkő Samu alelnök, Sipos Gábor titkár és Kiss András személyében, azzal a feladattal, hogy járjanak el az egyesületi munka újrakezdéséhez szükséges feltételek megteremtéséért.

Néhány nap múlva Jakó Zsigmond és én is a budapesti Szent János kórházban műtőasztalra kerültünk. Hála Wabrosch Géza gyógyító tudományának, mindketten felépültünk. Én hazatérve 1990. március 22-én elnökölhettem azon az újraalakuló közgyűlésen, mely a kolozsvári református egyházközség Farkas utcai gyülekezeti termében jóváhagyta az EME új Alapszabályait. Ezt követően a kolozsvári Városi Bíróság 1990. május 9-én elrendelte az Egyesületnek mint jogi személynek a bejegyzését. Jakó Zsigmond csak a nyár végén tért haza Kolozsvárra, így szeptember 21–22-én már az ő részvételével rendezhettünk tudományos értekezletet Gyergyószárhegyen *A romániai magyarság mai helyzete és az ebből következő időszerű jogtudományi feladatok* címmel. Attól kezdődően, hogy Jakó Zsigmond ténylegesen kézbe vette az Egyesület irányítását és 1990. október 7-i közgyűlésünkön tartott elnöki megnyitóbeszédében a történelmi visszapillantással és az új keretek megteremtéséből fakadó feladatok rangsorolásával egyaránt távlatokba helyezte az Egyesület tudományos törekvéseit, számomra a fő feladat a nyomtatásban való nyilvános megjelenés szorgal-

mazása lett. Folyóiratunk, az *Erdélyi Múzeum*, és nagy tekintélyű könyvsorozatunk, az *Erdélyi Tudományos Füzetek* újraindításával kezdtük el 1991-ben azt a publikációs tevékenységet, melynek tíz év alatt elért eredményeit a 2001-ben Kolozsvárott, majd Budapesten rendezett kiállításon is bemutathattuk.⁴

1993 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia Kutatás- és Szerveztelemző Intézete megbízásából tanulmányt készítettem helyzetünkről és feladatainkról. Mondandóm mai érvényességének bizonyságául idézek néhány tételt ebből a dolgozatból.

„Az anyanemzet testéről leszakadt, illetőleg leszakított kisebbségi sorsú nemzetrészek esetében egzisztenciális kérdéssé válik a kommunikáció folyamatait biztosító jelrendszer karbantartása, minőségének megőrzése. Létfonosságú tétje, azaz a nemzeti lét megőrzését biztosító funkciója van annak, hogy a nyelvi kommunikáció legnagyobb áteresztő képességű és legtermékenyebb tartományát, az anyanyelvet megóvja a romlástól és a reá leselkedő pusztulástól. Elsőrendű tudománypolitikai feladat tehát olyan oktatási és kutatási rendszer működtetésének a biztosítása, ahol adottak a feltételek ahhoz, hogy minden mentális produktum anyanyelven (is) szabadon áramolhassék. Az emberi jogok korszerű értelmezésének tudománypolitikai konzekvenciája nem lehet más, mint hogy a kisebbségek igényt tartanak a kultúra egészének birtoklására, úgy is, mint az egyetemes műveltség eredményeinek befogadói és úgy is, mint annak további gazdagítói.”⁵

Mai napig nagy mulasztása a romániai magyar közélet *valamennyi* vezetőjének, hogy a vagyoni ügyek rendezé-

⁴ Az *Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványai*. Jubileumi kiállítás Kolozsvárott 2001 októberében, Budapesten 2001 novemberében. Kolozsvár 2001.

⁵ Benkő Samu: *A romániai magyar tudomány helyzete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület feladatai*. Budapest 1993. 13.

sében minimálisnak mondható eredményeket is csak ritkán értek el. 1993-ban leírt szavaim ma is szomorúan időszerűek: „Az erdélyi magyarság nemzeti jellegű vagyona visszaadása nélkül nem lehet megegyezés románság és magyarság között sem belpolitikai, sem külpolitikai tekintetben. Az ilyen tárgyalásokra való felkészülést az EME éppen úgy napirenden kell hogy tartsa, mint a jogos követelést támasztó többi erdélyi intézmény. El kell tehát utasítani minden olyan demagóg állásfoglalást, mely vagyoni jogi tekintetben – az erdélyi magyar kultúrát szolgáló közösségi vagyon visszaszármaztatása tekintetében – nem a *restitutio in integrum* elve alapján áll. Az erdélyi magyarság mint történelmileg létrejött entitás egyetlen személynek és egyetlen testületnek sem adott felhatalmazást arra, hogy erről az alapelvről lemondjon. Vita és egyezkedés csak abban a tekintetben lehet, hogy az eredeti tulajdonjog elismerése *után* milyen szerződéseket kötünk a vagyon kezeléséről, használatáról azokkal a román állami intézményekkel, melyeknek pillanatnyilag még kizárólagos rendelkezési joguk van a javak felett. A szerződéses rendezés természetesen azt jelenti, hogy egyezkedő felek kötnek megállapodást oly módon, hogy abból az erdélyi magyarságnak és a román államnak, nemkülönben az egyetemes kultúrának egyformán haszna származzék.

Hasonlóképpen nem pótolhatja semmilyen ünnepélyesnek szánt nyilatkozat, retorikai mestermű azt az évenként esedékes törvényhozási gesztust, hogy a román parlament a költségvetési vita rendjén a magyar kulturális intézmények javára megfelelő összeget biztosítson a magyarság számarányának, következésképpen a termelőmunkában, valamint az adózásban vállalt szerepének megfelelő százalékban. És aztán bízza a román parlament a magyarságra, hogy a maga kebeléből alakított testületei – egyházai, egyesületei, iskolai és más intézményei –, felelős, tehát elszámolással tartozó vezetői abból mennyit

költenek mondjuk óvodákra és mennyit egyetemre, mennyit mesekönyvek nyomtatására vagy éppen demográfiai kutatásra. Valahol itt kezdődne a kulturális autonómia!”⁶

Tizenkét évvel ezelőtt ezek az itt idézettek *közbeszéd*-nek szánt szavak voltak. Ma már csak *monológ*ként ismétlem őket.

A görög eredetű *monológ* szó eredetileg a dramaturgiában használatos terminus volt, és a drámának azt a részét jelölte, ahol a szereplő – igaz, hangosan – csak önmagának beszél. Ha nyilvánosságnak szánt szavaim több mint ötvenesztendő sorsára tekintek, minden önelégültség nélkül megállapíthatom, hogy volt idő, amikor az erdélyi magyar olvasók szívesen vették kézbe írásaimat, a könyv alakban megjelenteket és az időszaki kiadványokban közöztetteket egyaránt. Ez nemcsak velem történt így. Az irodalomtörténeti kutatásnak, de főképpen az erdélyi magyar könyvkiadásnak nagy tapasztalatú mestere, Dávid Gyula mint felejthetetlen kiadói élményt emlegette, hogy a költők és prózaírók mellett milyen szívesen látott vendég volt könyvbemutatókon az erdélyi történész. „Két oka van ennek – írja. – Az egyik az, hogy a mi szűkre szabott körülményeink között az erdélyi múlt bűvárlója nem zárkózhatott be egy-egy kutatói testület zárt keretei közé, hanem egyfajta – nemes értelemben vett – »társadalmi rendelés«-re is hallgatnia kellett, választott szaktestületének elhagyására kényszerülve. A másik ok, hogy a művelődéstörténet, a művészettörténet, a tudománytörténet egy-egy témája nem volt annyira kitéve a parancsuralom megkülönböztetett figyelmének, itt némiképp szabadabban lehetett írni-beszélni. Saját magyar múltunkról, ennek az országrésznek a szellemi arculata kirajzolásában játszott valós szerepünkről. Ezeket a »morzsákat« az akkori

⁶ I. m. 11–12.

olvasó gondosan felcsipegette, s ezekből építette-élesztette a maga önismeretét.”⁷ Dávid Gyula helytálló megállapításához még azt tenném hozzá, hogy olvasóközönségünk sokszor egyenesen megható érdeklődésének volt egy harmadik oka is. Mégpedig a szellemi kiéhezettség. Hermetikusan el voltunk vágva a világtól, el a magyar könyvektől. Soha nem lelkesedtem László Dezsőnek ama meghökkentő tételéért, hogy a kisebbségi létnek vannak lélekemelő adományai, mert már akkoriban kényszerűségnek éreztem például azt, hogy olvasóink ezrei vásárolták meg csupán daczból olyan könyveinket, melyek kimondottan szűk körű szakközönségnek szóltak. Ennek ellenére csak hálával emlékszem azokra az olvasóinkra, akik Erdély-szerre nemcsak megvásárolták, hanem el is olvasták írásaimat. Minden nyilvános fórumtól elzárva (tanszéke nem volt, tanítványok nem szegődtek hozzám, a közélet fórumai zárva voltak előttem) csak a papírra rótt betű révén kerülhettem kapcsolatba a fajtámbeliekkel. De amikor a diktatúra az anyanyelvünkön való megszólalást nemcsak korlátozta, hanem egyenesen hegyes törként szívünknek szegezte (gondoljunk „az őseink a dákok” kezdetű tankönyvbeli mondatra), akkor a némaságot választottam. Évek teltek úgy el, hogy egyetlen szót nyilvánosan ki nem ejtettem, nyomtatásban meg nem jelentettem.

A némaság éveit nem jelzik fiókba zárt kéziratok. Akkoriban nem láttam értelmét az írásnak. Időm azonban volt bőven. Olvastam. Sokat. Főleg másodszor vagy harmadszor vettem elő olyan könyveket, melyeknek értékéről már korábban megbizonyosodtam, de újraolvasva őket, sok éve gyülemelő élettapasztalatom a mondandó sok rejtekébe engedett bepillantanom.

⁷ Dávid Gyula: *Jegyzetek a kötet szerzőiről.* = *Évek az ezerszázból. Kortárs erdélyi történetészek.* Stockholm 2002. 338–339.

1990-től már nyugdíjasan, tizenkét éven keresztül vállaltam közszereplést az EME vezetőtestületében. Négy évig alelnök, nyolc évig elnök voltam. Ezen időknél írásos nyomait két, ezt megelőző kötetemben lehet megtalálni.⁸ Visszhangjuk elenyésző volt.

Amikor életemben először, 1970-ben kutathattam a Magyar Országos Levéltárban, a beiratkozáskor ki kellett töltenem egy kérdőívet. Az egyik kérdés így szólt: „Kinek a megbízásából és mi célból kutat?” Őszintén feleltem: „A magam gyönyörűségére.” Állítólag a kutatás engedélyezésekor egy éber tisztviselő megjegyezte: ügyelni kell, vajon épelméjű-e ez az Erdélyből jött „idegen”?

A magam gyönyörűségére állítottam össze megjelent írásaimból ezt a gyűjteményes kötetet is.

Hálásan emlékszem mindazokra, akik a „haza a magasban” égtájain jók voltak hozzám. Akik dialógust vállaltak velem, s akik – ha még életben vannak – e monológból legalább hangfoszlányokat magukba fogadnak.

⁸ *Újrakezdések*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések, búcsúztatások 1990–1995. Csíkszereda 1996; *Alkalmak és szavak*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések, vallomások, búcsúztatások. Kolozsvár 2002.

Vigaszom: a Bolyai-kéziratok

„De tökélyes istenné nem lehetvén,
alkotván, soha el nem érhetvén: az er-
kölcsei, isteni törvény is csak egy, ugyan
határtalanul közelíthető határ-vég (limes,
ideálnak) marad.”

Bolyai János ceruzajegyzete 1843-ból

Bevezetés Bolyai János marosvásárhelyi kézirataihoz

A magyar tudomány egén a XIX. század hajnalán feltűnt csillagnak, Bolyai Jánosnak Temesvárról 1823. november 3-án keltezett, apjához intézett levele terjengős befejező mondata sokszor idézett mellékmondatában („semiből egy új más világot teremtettem”) minden szó nyomtatékosított mondandót hordoz. Legelőbb is tekintsünk magára az ígére, arra, hogy „teremtettem”. Ebben benne rejlik papírra vetője gondolkodásának egyetlen szóba markolható lényege; vagyis az *ember* nem csupán ábrázatában hasonlatos *Teremtőjére*, hanem alkalmasságában, illetőleg rátermettségében is arra, hogy a *teremtés* folyamatában részt vegyen. Kéziratos hagyatéka, amelynek bemutatását az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában megjelenő kötettel elkezdjük, a teremtmény emberi akaratnak az egész életpályán átívelő bizonyossága.

Az „új más világ” szóba hozása annyit jelent, hogy a párhuzamosok új, Eukleidész több mint kétezer éves elméletétől eltérő értelmezése egy eladdig az emberi elme számára meg nem közelített, gondolatilag birtokba nem vett világ létezését teszi bizonyossá, illetőleg matemati-

kailag bizonyíthatóvá. Ennek folytán a kozmikus méretű *létezés* egyik tartománya az ismeretlenség homályából kilépve az emberi tudás birodalmában kér magának helyet.

A huszonegy éves friss diplomás mérnökkari alhadnagy – noha a levélírás idején még nincs papírra vetve a paralellákról kigondolt munkája – alapötletét már világte-remtésnek véli. Erről évekkel később, amikor Lobacsevszkij művének elemzésébe merül, leírja, hogy 1823 végén „éppen télben, éjfél tájban rontván át”, „saját szépségű úton” jutott arra a felismerésre, amit majd az *Appendix* 29. paragrafusában formuláz képletbe.¹ A téli éjszakában felvillant, de a levélben még nem formulázott gondolatot olyan „felséges dolognak” tartja, hogy azon maga is „elámult”, és kutatási eredménye – a levél vallomásos utóirata szerint – „annak a jele, hogy bizonyos tekintetbe Édes Apámat úgy nézem, mintha az én Énem volna”. Ez annak az apának szól, aki a párhuzamosok iránti érdeklődést már a gyermekben felébresztette, de 1820-ban azt tanácsolta a Bécsben tanuló kadétnak, hogy hagyjon békét a paralelláknak, és „úgy irtózzék tőle, mint akármicsoda feslett társalkodástól”,² viszont 1831-ben lembergi állomáshelyére Marosvásárhelyen keresztül utazó, immár főhadnagy fiát arra „ösztönzi, mondhatni erőlteti”, hogy foglalja írásba kutatási eredményeit.³

Bolyai János tárgyilagosságának, más szóval lelki nagyságának fokmérője, hogy amikor évek múlva, 1848-ban, nem kevés gyanakvás közepette Lobacsevszkij művének tudományos teherbírását vizsgálja, és eljut annak 35. paragrafusához, az orosz tudós teljesítményét is *te-*

¹ Bolyai János észrevételei Lobatschefskij Miklósnak a paralellákra vonatkozó vizsgálataira. Ismertetik Stäckel Pál külső tag és Kürschák József levelező tag. Matematikai és Természettudományi Értesítő, 1902. 47.

² Bolyai-levelek (Szerk. Benkő Samu). Bukarest 1975. 123.

³ Benkő Samu: Bolyai János vallomásai. Bukarest 1968. 48.

[illegible]

Új világ „teremtését” említő gondolatánál Bolyai János élete végéig kitart, de a temesvári levélnek azt a kifejezését, hogy ez a „semmiből” történt volna, többször is revízió alá veszi. Feljegyzi, hogy a semmi fogalma értel-

23

mezésével már mérnökakadémiai tanulmányai idején találkozott, amikor bécsi tanára, Alexander Brasseur tankönyvét forgatta. Ennek a szilárd testek mechanikájáról írt, 1819-ben megjelent munkának a 2. paragrafusát idézi: „semmiből *soha* nem lehet test, és egy test is semmivé *soha nem változik*”.⁵ Ehhez a gondolathoz fűzi hozzá: „e tan kivétel nélkül vagy kifogást nem szenvedhetőleg teljes- és tökélyesen tiszta és igaz is. Ott, ahol *előbb* semmi anyag nem volt, tehát csak *üres hely* volt, azután sem teremhet egyébként anyag, hanem csupán egyebünneni oda mozgás által; s ha az *előbb* anyag-teljes hely *később üres* (leend): az(on változás) csak azáltal eshetik meg, hogy azon anyag onnan máshova mozog.” <588>⁶ A semmit taglaló gondolatok általában a térről és időről szólva bukkannak fel, amikor is Kanttal szemben azokat Bolyai nem az érzéki szemlélet a priori formáinak, hanem objektív létezőknek tekinti. Anyagot (Bolyai szavával: szert), időt, tért (ürt) semmiből teremteni nem lehet: „Az Isten és senki ugyan a szert, vagyis új szert, semmiből nem teremthetett, azaz, ott: hol egykor nem volt s azután lett, csak máshonnan mozgatva állíthatott elő, s csak a *szer idomját* változtat-hatja s új szert nem teremthet, mint üd- s ürt nem teremthet senki, s *nem lehet*, hogy az üd-rész maga idejekor s az űr mindenkor *nem legyen*.”⁷ A tudományos igazság sem a semmi kódéből bukkan fel, hanem azoknak az absztrakcióknak a világából, melyek „okos jelekkel” leírják a létezés természetét.

⁵ Ács Tibor: *Bolyai János a bécsi hadmérnöki akadémián*. Budapest 2002. 101.

⁶ A hegyes zárójelbe – < > – tett szám itt és a továbbiakban azt jelzi, hogy az idézett szövegrész a Marosvásárhelyen őrzött Bolyai-kéziratok között azon a leltári számon található meg.

⁷ *Szemelvények Bolyai János kézirati hagyatékából* (Összeállította Benkő Samu, Szarvadi Tibor, Tordai Zádor a marosvásárhelyi Bolyai-könyvtár anyagából). = *Bolyai János élete és műve*. Bukarest 1953 (a továbbiakban BJél). 353.

Ha az x és y két sorozat egyenlő, akkor az x és y sorozatok is egyenlőek. Ez az azonosítás. Ha az x és y sorozatok nem egyenlőek, akkor az x és y sorozatok nem egyenlőek. Ez az azonosítás.

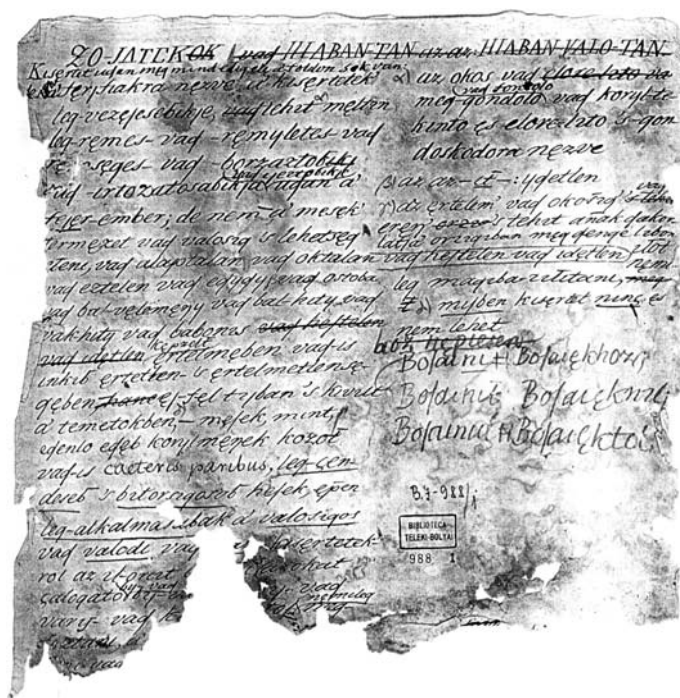
25

Az egyetlen nyilvánosságra került műve sem nyert méltó fogadtatást. Élete úgy telt el, hogy kétszer olvashatott nyomtatott elismerést művéről. A tudománytörténet méltóságteljes rezignációval könyveli el, hogy a legkompetensebb bírónak tartott Gauss csak levélben szólt dicsérőleg az *Appendix*ről, de tartózkodott attól, hogy elismerő értéktelével a nyilvánosság elé lépjen. Az említett két nyomtatásban megjelent dicséret is az apa tollából fakadt. Ő *Tentamen* című latin nyelvű nagy összefoglaló műve I. kötete (ennek függelékeként jelent meg fia műve) 480. lapján így ír: „Minden lehető rendszert általánosan összefoglalván, az *Appendix* szerzője kiváló elmeéllel fogván a dologhoz, egy minden esetre függetlenül igaz geometriát szerkesztett és e munka toldalékában közzétett.” Néhány évvel később, 1843-ban pedig a következő kinyomtatott szavakkal dicséri fia művét: „...az említett *Appendix* foliántokat érő kis munka, a tiszta igazsághoz hív mértanász előtt oly szép, szükséges, eredeti és colossális mív, hogy annak szerzőjétől hasonlókat várni, sőt igényelni lehet. – Hány nagy fők hiába próbálták a legújabb időkig az Euclides alkotmánya egyik fő alapját biztosítani? s csak egy feltétlen álló űrtan maradt; míg az említett kis munkában attól független, minden esetre igaz űrtan állíttatott fel; s megmutattatott, hogy van oly terj, melyben az egész Euclides systemája is igaz; s a gömbi háromszög-tan, a gömb terje sat. az euclidesi XI. axiomától független hozatott le, s ezen XI. axiomának (melynek igazsága a többivel szintúgy megállhat, mint a nem igazsága) nem igazsága esetére a kör négyszögesítettett sat. Ezen munka a nagy Gauss dicséretét megnyerte; de még kevesen látják becsét, holott szószaporítás nélkül, remek-tisztán van írva.”⁸

⁸ A Marosvásárhelyt 1829-be nyomtatott *Arithmetika Elejének részint rövidített, részint bővített, általán jobbított, s tisztáltabb kiadása*. Marosvásárhely 1843. 185.

Ha ezeket a bevezető soraimat jelképi erejénél fogva a temesvári levéllel kezdtem (amely e kötet előző lapjain is olvasható), azt is el kell mondanom, hogy kéziratos eredetijét merő véletlenségből a kutatók viszonylag korán felfedezték abban az irományhalmazban, amelyet 1869 decemberében Marosvásárhelyről Budapestre szállítottak. Szénássy Barna debreceni matematikátörténész derítette ki, hogy a Fejér Lipót hagyatékában fennmaradt Schmidt Ferenc-féle iratokban található az első említés a levélről. Schmidt Ferenc, a temesvári születésű, 1869-ben Budapestre telepedett lelkes Bolyai-kutató nemcsak maga lapozta az akadémiai könyvtárba kölcsönképpen került kéziratokat, hanem tanári pályára készülő 19 éves Márton nevű fia is, aki 1884-ben jelezte apjának, hogy milyen érdekes temesvári keltezésű levélre bukkant.⁹

⁹ Szénássy Barna: *Adalékok a két Bolyai felfedezésének történetéhez*. Matematikai Lapok, 29. évf. 1–3. sz. 1977–1981. 72. – A temesvári levélből Stäckel Pál *Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai* című műve I. kötete 82. lapján részleteket idéz, és a 238–239. lapon a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Jánosnak 1823. november hó 3-án atyjához intézett levelét 1884-ben fedezte fel dr. Schmidt Márton budapesti tanár Jánosnak hagyatékában, melyet a Magyar Tudományos Akadémia az 1869–1894. években az ő atyjának, Schmidt Ferenc építésznek áttekintés végett bocsátott rendelkezésére. E levél egy részletét először Szily Kálmán a Matematikai és Természettudományi Értesítő V. kötetében adta ki (1887. 187–188. o.). Szily közleményének német fordítása 1887-ben a Mathematische und naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn V. kötetének 187–189. oldalain *Ein auf den Appendix des Tentamens bezüglicher Brief Johann Bolyais vom Jahre 1823* címmel jelent meg. A levél itt közölt helyéről Schmidt Ferenc 1894-ben a természettudósok bécsi gyűlésének tett jelentést, és kiadta a Jahresbericht der deutschen Mathematiker-Vereinigung IV. kötetének (1897) 108. oldalán. Végül az az emlékkönyv, melyet a kolozsvári egyetem Bolyai János születésének századik évfordulója alkalmából kiadott, tartalmazza az egész levél hasonmását és latin fordítását.” – Az említett emlékkönyv: *Libellus post saeculum quam Johannes Bolyai de Bolya anno MDCCCII. A. D. XVIII. Kalendas Januarias Claudiopoli natus est*. Claudiopoli, MCMII. p. XI–XV.

Elázott lap a hagyatékából

Ez a levél Bolyai Farkas könyveivel, kézirataival és levelezésével együtt került a Marosvásárhelyi Református Kollégium őrizetébe, és 1869–1894 között kölcsönképpen volt Pesten akadémiai őrizetben.

Ma a Bolyai-kéziratoknak két őrzési helye van: a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.

Évszázados szokásnak engedelmességgel a két Bolyai egészen természetesnek tartotta, hogy haláluk után értelmiségi mivoltukhoz tapadó javaikat, könyveiket, kézírataikat iskolájukra, a Marosvásárhelyi Református Kollégiumra hagyják. Bonyodalom természetesen ebből is származott, mivel a fiú rossz néven vette, hogy apja 1856. au-

gusztus 26-án kelt végrendeletében nem rá, hanem a Kollégiumra testálta könyveit akkor, amikor ezek számára nélkülözhetetlen munkaeszközök voltak. A könyvek sorsa miatt támadt – minden bizonnyal utolsó – szóváltásukat az apa végrendeletéhez csatolt „megjegyzéssel” zárja le: „Hogy a nagyobbik fiamnak az lévén kívánsága, hogy bajoson járhatván a Kollégiumba, hagyjam neki úgy, hogy ő adja be a thékába még életébe, vagy holtával vegye a kollégium teljes joggal által: én az ő kívánságát bajoson szegvén meg, azon állapotam meg, hogy most életemben adjam által mind a tékának, s onnan vegyen ki (ha tetszik, azonnal is) amit és amennyit tetszik, azon feltétel alatt, hogy mint téka könyvét a tékának vagy még életében visszaadja, vagy holtával annak mint tulajdonához joga legyen.”¹⁰

A marosvásárhelyi kéziratokat apa és fia végakaratóból őrizték az ottani Református Kollégium könyvtárában. Miután Romániában a felekezeti iskolákat 1948-ban államosították, a kollégium nagykönyvtárát az iskola tésztéről leválasztották, de egyelőre eredeti helyén hagyták, és Bolyai Dokumentációs Könyvtár elnevezéssel önálló intézménnyé alakították.¹¹ Néhány évvel később a város két történelmi múltú könyvtárát, a Teleki Tékat és a Bolyai Könyvtárát egyesítették, az utóbbi könyvvállományát az előbbi épületének első emeleti szobáiba helyezték el, és az így létrejött intézménynek a Teleki–Bolyai Könyvtár nevet adták. Így költöztek a Teleki Téka palotájába 1954-ben a Bolyai-kéziratok és a két Bolyai emlékeit ör-

¹⁰ Deé Nagy Anikó: *A Bolyaiak könyvtára*. Erdélyi Múzeum, LXII(2000). 3–4. füzet, 42.

¹¹ Farczady Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár*. = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest 1957. 265–278.

ző muzeális tárgyak.¹² – Ennek a jövőben remélhetőleg nem ismétlődő költöztetésnek az előzményeiről még szólok majd az alábbiakban.

János halála után már nem az örökösök okvetetlenkedtek a számukra különösebb haszonnal nem kecsegtető irományok dolgában, hanem a katonai hatóságokban támadt gyanú, hogy a tekintélyes mennyiségű irathalmaz netalán hadititkokat is tartalmaz. A bürokratikus ügyekben hagyományosan jól működő császári hadigépezet marosvásárhelyi parancsnoksága gyorsan intézkedett: Bolyai János holttetemét a katonai halottasházba szállíttatta, temetésére a helyőrségből egy szakasz katonát rendelt ki, kéziratait pedig ládába rakatta és a várba vitette. A kéziratok sorsára az is hatással volt, hogy a haláleset után az örökösöknek rövid ideig nyugdíjat folyósított a Nagyszebenben székelő erdélyi katonai főparancsnokság, de miután a számtisztek kiderítették, hogy Bolyai János és Orbán Rozália a forradalom idején (1849. május 18-án) a császári hadseregben érvényes szabályok mellőzésével kötött házasságot, a halála után kifizetett nyugpénz visszaszármaztatásának biztosítására lefoglaltatták a nagy szegénységben meghalt mérnökszázados ingóságait, köztük irományait is. A házasság törvényességét firtató katonai hatóság és az erdélyi református egyház püspökének vitája úgy végződött, hogy a hagyatékra elrendelt zárlat feloldása után a kéziratokat a várból átszállították a marosvásárhelyi rendőrségre, és ott egy rozoga fészerbe hányták. A kéziratok között elázott lapok (egyet bemutatunk közülük) bizonyítják, hogy a gondatlanság végpusztulással fenyegette a magyar tudománytörténet egyik legjelentősebb kincsét. A vásárhelyi kollégium elöljáróságának köszön-

¹² Deé Nagy Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után. = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.* Marosvásárhely 2002. 146–160.

hető, hogy a kéziratok végül is bekerültek a szerzőjük által kijelölt helyre, iskolája könyvtárába, apja hagyatéka mellé.

A tanári karban valójában mindenki ismerte a néhai professzor apát és a sok mendemondával övezett talentumos fiút. Többen közeli kapcsolatban is álltak velük. Koncz József például nemcsak lelkes diákja volt az öreg professzornak, hanem már kollégiumi tanítóként, 1856. november 20-án a haldokló Bolyai Farkas ágya mellett ült. 1857 és 1858-ban a kollégiumi könyvtár rendezése körül buzgólkodott Szász István professzor irányításával, hogy aztán külföldi tanulmányai végeztével megválasztott rendes tanárként évtizedekig ő legyen a könyvtár gondviselője. Forrásközlései napjainkig nélkülözhetetlen támpontjai a Bolyai-kutatásnak.¹³

Mentovich Ferenc nem vásárhelyi diákmúlt után lett kollégiumi tanár. Enyeden tanult, és a nagykőrösi híres gimnáziumban, Arany János kollégájaként szerzett nevelői tapasztalatok birtokában vált Bolyai Farkas tanszékének örökösévé. De évekkel korábban már érdekes érintkezési felületek adódtak közte és a Bolyaiak között. Nyugat-európai egyetemjárása után hazatértében megfordult Göttingában is. Ott 1843-ban meglátogatta Gausst, és erről a kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* 1844. augusztus 30-i számában *Naplótöredék IV.* címmel írásban is beszámolt. Ezt a kolozsvári cikket olvasta Bolyai Farkas, és értesítette Domáldon élő fiát, hogy egy orosz matematikus könyvet juttatott el Gaussához, melyet a matematikusok fejedelme azért tart különösen érdekesnek, „mert nézeteiben merőben egyezik a Bolyaiak mathesis körüli önállóbb nézeteikkel”. Így értesült Bolyai János Lobacsevszkijről, akinek művét majd csak négy év múlva lesz alkalma elolvas-

¹³ Deé Nagy Anikó: *Koncz József (1829–1906)*. Erdélyi Múzeum, LXIV(2002). 3–4. füzet, 113–120.

ni. Mentovichot különben nemcsak a Gauss-szal való találkozás sajtóbeli megörökítése hozta a Bolyaiak közelébe, hanem az a családi körülmény is, hogy annak a Vajda Dánielnek a lányát vette feleségül, akit évtizedekkel korábban a professzor Bolyai Farkas fia házi nevelőjéül szemelt ki, s akiről a tanítvány Bolyai János irományaiban majd a legnagyobb hálával emlékezik meg. Nos ilyen előzmények után döntött úgy a vásárhelyi kollégium tanári kara, hogy a rendőrségi fészerből a könyvtárba szállított Bolyai-kéziratok átnézését és számbavételét Mentovich Ferencre bízta. Őrá azonban a rendezetlen kéziratoknak a pusztá látványa is riasztóan hatott, és soha nem szánta rá magát, hogy behatóbban foglalkozzék velük.

Csak évtizedekkel később derült ki, hogy az a Szabó Sámuel nevű kollégiumi tanár, aki 1859 és 1868 között – tehát éppen abban az időben is, amikor Bolyai János kéziratait a kollégiumba szállították – a könyvtár felügyelője volt, foglalkozott a gondolattal, hogy beszámolót ír a Bolyai-hagyatékról. Bőséges tárgyi bizonyítéka maradt annak, hogy a kolozsvári Református Kollégiumba való áthelyezéséig érdeklődéssel lapozgatta a mérnökszázados irathagyatékát, anélkül azonban, hogy erről valahol írásban számot adott volna. Érdeklődésének említett tárgyi bizonyítékai azok a kéziratok, amelyeket a kényelmesebb tanulmányozás kedvéért otthonába vitt, és annyira magánál felejtett, hogy majd csak halála után talált rájuk matematikatanár fia, Szabó Péter. Valószínűleg ezek a számára örökül maradt kéziratok sarkallták a fiút a Bolyai-életmű tanulmányozására. Dolgozatokat publikált az apjától örökölt kéziratok alapján, és a bécsi császári és királyi hadilevéltárból is addig bolygatatlan irományokat vont be a kutatás fénykörébe.¹⁴ Magyar nyelven megjelent tanulmá-

¹⁴ Szabó Péter: *Bolyai János ifjúsága. 1802–1822*. Matematikai és Physikai Lapok, 1910. 135–164.

nyait Fejér Lipót fordította németre Paul Stäckel számára.¹⁵ Különleges érdeme, hogy az apjánál maradt kéziratokat a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának adományozta, és ezzel megvetette alapját az akadémiai Bolyai-gyűjteménynek. Ugyanis, mint már az előbbiekben szó volt róla, Marosvásárhely mellett Budapesten is őriznek Bolyai-kéziratokat.

A Magyar Tudományos Akadémia Bolyai-gyűjteményének darabjai Bolyai Farkasnak az Akadémiához küldött irataiból, ajándékozásból és vásárlásból kerültek a közgyűjtemény tulajdonába. A Budapesten őrzött Bolyai-kéziratokról, magának az akadémiai gyűjteménynek a kialakulásáról kiváló ismertetést készített 1968-ban Fráter Jánosné.¹⁶

Bolyai János kézirateira igazában hazájában csak akkor terelődött a figyelem, mikor az európai tudományosság Gauss életművét és tudományos kapcsolatait kutatva felfigyelt az elszigeteltségben élt tudósra, pontosabban az ő *Appendixére*.

Gauss halála után Sartorius von Waltershausen göttingai professzor ugyanis hozzálátott nagy elődje hagyatékának rendezéséhez, és ő kérte el Bolyai Farkastól a Gausstól kapott, neki címzett leveleket. E levelek nyilvánosságra kerülése után veszik tudomásul a jeles európai tudósok (akik korábban azt sem tudták, hogy két Bolyai élt Erdélyben), hogy 1832–1833-ban Marosvásárhelyen megjelent, a szerző nevének említése nélkül, egy *Tentamen* című kétkötetes munka, és az első kötet függelékeként (Appendixként) Bolyai János nevével a *Scientia spatii absolute vera* című munka olvasható. Erre elsőként Heinrich Richard Baltzer drezdai professzor figyelt fel

¹⁵ Szénássy Barna: *i. m.* 95.

¹⁶ Fráter Jánosné: *A Bolyai-gyűjtemény* (K. 22 – K. 30). Budapest 1968.

(1866-ban), és az ő nyomán terelődött Guillaume Jules Hoüel bordeaux-i egyetemi tanár érdeklődése az erdélyi magyar matematikusra, miközben monográfiát írt a geometriai kutatások történetéről. Miután megszerezte és alaposan tanulmányozta a Bolyaiak kinyomtatott műveit, és nyilatkozata szerint: „Cet Appendix est un travail de la plus grande valeur”¹⁷, Hoüelben feltámadt a vágy, hogy mindent megtudjon a két magyar tudósról, és megismerje tudományos hagyatékukat. Az *Appendix* francia nyelvű fordításán és Bolyai János részletező életrajzán dolgozva hamar rájött, hogy magyar szakember segítségét kell igénybe vennie. Schmidt Ferencsel és Szabó Sámuellel vette fel a levélbeli kapcsolatot. Tőlük tudta meg, hogy a Bolyai-kéziratok a marosvásárhelyi kollégiumban vannak. Eltökélt szándéka volt, hogy megismerkedik ezzel a forrásanyaggal. Nagy tekintélyű olasz és magyar férfiakhoz fordult támogatásért, mivel magánkezdeményezései nem vezettek eredményre. Felkérte Boncompagni herceget, a jeles tudománytörténészt, a Római Akadémia matematikai osztályának elnökét, írjon levelet Eötvös Józsefnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, aki 1867 és 1871 között vallás- és közoktatásügyi miniszter is volt, és kérje meg, hogy a Bolyai-kéziratokat az Akadémián tegye közzé, vagy engedje át a kiadást az olaszoknak. Eötvös válaszlevelében arról értesíti az olasz tudóst: Erdélyben jártában tájékozódott a marosvásárhelyi kéziratokról, és intézkedett, hogy azokat feldolgozás céljából minél hamarabb küldjék fel Pestre az Akadémiához.¹⁸

A kéziratok sorsa éppen olyan kétségbeejtően szomorú, mint Bolyai János egész élete. Ezt vette észre Eötvös József és foglalta írásba abban a levélben, melyet az üggyel kapcsolatosan fiához intézett. Az olasz tudós her-

¹⁷ Szénássy Barna: *i. m.* 76.

¹⁸ Szénássy Barna: *i. m.* 80–82.

ceg „csak azért fordult hozzám – írja Eötvös –, mert biztos tudomást szerezvén, hogy a két Bolyai irományai Marosvásárhelyen vannak, három év óta mind ő, mind a bordeaux-i és párizsi akadémiák tízszer írtak a marosvásárhelyi kollégiumhoz, de még választ sem kaphattak, s most – meg lévén győződve, hogy ily lángész irományai közt sok becses jegyzet lesz – azért fordulnak hozzám, hogy az irományokra kezemet tegyem, s érdemes részét vagy az akadémiánál adjam ki, vagy nekik engedjem át kiadás végett. És azon ember soha nem volt akadémikus, Erdélyben félbolondnak tartatott, s míg Gauss vele éveken át levelezett [!], Ausztriában mint genie-hadnagy penzionáltatott; s ha örülünk, hogy nagy matematikust adtunk a világnak: lehet-e nagyobb bizonyága barbarizmusunknak?”¹⁹

A kollégiumi elöljáróság többször is foglalkozott a Bolyai-kéziratok Pestre küldésének kérdésével. Kollégiumtörténetében Koncz József idézi az 1868. június 25-én tartott elöljárósági ülés jegyzőkönyvének 143. pontját: „Olvastatik a magyar tudományos akadémia idei 426. sz. a. átíratá az iránt, hogy a néhai Bolyai Farkas és János főtanodánk birtokában levő összes kéziratos hagyományait kölcsönözze ki elöljáróságunk átvizsgálás végett az akadémiának s biztos kéz által juttassa az akadémia kéziratárába.

Az akadémia kérése örömmel teljesítetik, miután előbb az elküldendő darabok számoztatni és summáztatni fognak. Addig legyen az akadémia várakozásban. A kiválogatást és rendezést Mentovich Ferenc és Székely József vállalták magukra. A felküldés felől annak idejében az egyházi főtanács értesíttetni határoztatott. 1869. december 4-i gyűlésben 224. sz. a. olvastatott B. Eötvös Józsefnek ugyanazon év november 8-án Budán költ levele, melyben

¹⁹ Eötvös József: *Összes munkái*. XX. Budapest 1903. 60–63.

biztosítja a kollégiumi elöljáróságot afelől, hogy ha ezen (Bolyai-féle) tudományos iratokból valami anyagi haszon háromolna bárki részére, az elöljáróság kikötése szerint (az iskola, mint végrendeleti hagyományos, fenntartván jogát ezen anyagi haszon méltányos részét elnyerni) az elöljáróságot értesíteni fogja.”²⁰

Végül is 1869 decemberében Marosvásárhelyt összecsomagolták Bolyai Farkas és János kézirateit, és Teleki Domokos kollégiumi főgondnok közvetítésével kölcsönképpen letétbe helyezték a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában. Az Akadémia akkori főtítkára, Arany János fölkerlte az akadémiai főkönyvtárnokot, Hunfalvy Pált, hogy a Marosvásárhelyről érkezett küldeményt „biztos helyen megőrizni” szíveskedjék, nehogy „eltévedjenek”.²¹ A kéziratok egészen 1894-ig Pesten maradtak. Ez év július 6-án kelt az az elismervény, melyben a kollégiumi elöljáróság igazolja, hogy a hagyaték visszakerült tulajdonosához Marosvásárhelyre.

Meg kell jegyeznünk, hogy sem az 1869-es átadáskor, sem az 1894-es visszaszolgáltatáskor nem készült feljegyzés (vagy éppen leltár) arról, hogy mit tartalmazott a ki-kölcsönzött iratállomány.

Szénássy Barna kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy a kéziratok huszonöt éves budapesti tartózkodásának mi volt a tudományos hozadéka. A kutatók ekkortájt a *Tentamen* és az *Appendix* új kiadását, illetőleg az *Appendix* magyar nyelvre fordítását és a két tudós életrajzána a megírását tartották elsőrendű feladatuknak. A Magyar Tudományos Akadémia III. osztályának 1871. október 16-i határozata értelmében megalakult a Bolyai-hagyaték átvizsgálására hivatott négytagú bizottság, „mely-

²⁰ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhely 1896. 290.

²¹ Arany János: *Összes művei*. XIV. Budapest 1964. 350.

nek elnöke Vész János s tagjai Hunyady Jenő, dr. König Gyula és Schmidt Ferenc építész”. Ugyancsak Szénássy derítette ki, hogy a kéziratokat nem az akadémiai könyvtárban tanulmányozták a bizottság tagjai, hanem kikölcsönözve magukhoz vették. „Szabó József, a Magyar Tudományos Akadémia III. osztályának titkára 1879. február 20-án kelt iratában arról tájékoztatja Schmidt Ferencet, hogy a König Gyulánál, valamint az Akadémia levéltárában »heverő« Bolyai-iratokat átadják neki tanulmányozás végett. Erre az iratra később került a következő záradék: »A Bolyai-iratokat Schmidt Ferenc építész úrtól a mai napon hiány nélkül visszakaptuk és Marosvásárhelyre elküldöttük. Budapest, 1894. június elsején. Szily főtitkár.«”²²

A Bolyai-kéziratok még Budapesten voltak, amikor a Magyar Tudományos Akadémián két előadás is elhangzott a Bolyaiakról, pontosabban az apáról és csak érintőlegesen emlékezve meg a fiú tudományos teljesítményéről. Szily Kálmán rendes tag 1884. október 20-án előterjesztett dolgozatában még arról panaszkodik, hogy Bolyai Farkasnak sem tudományos jellemzése, sem életrajza nincs megírva, s „Erdély ősz tudósa”, Brassai Sámuel „még mindig késlekedik abbeli ígérete beváltásával, hogy e rendkívüli szellemet »teljes egészében mutatja be a hazának«, itt az Akadémiában tartandó emlékbeszédben”. Szily az akkoriban Pesten veszteglő marosvásárhelyi kéziratokból semmit sem használt fel, mondandóját Bolyai Gergely „fiatalkori emlékezete tárházából” összeállított feljegyzéseire és a tőle kapott „családi irományokra” alapozta. Ezekből néhány adatot értekezése mellékleteként közre is bocsátott.²³ (Előbb, Stäckelre hivatkozva már

²² Szénássy Barna: *i. m.* 91.

²³ Szily Kálmán: *Adatok Bolyai Farkas életrajzához. Értekezések a matematikai tudományok köréből*, 1884. XI. k. 1–36.

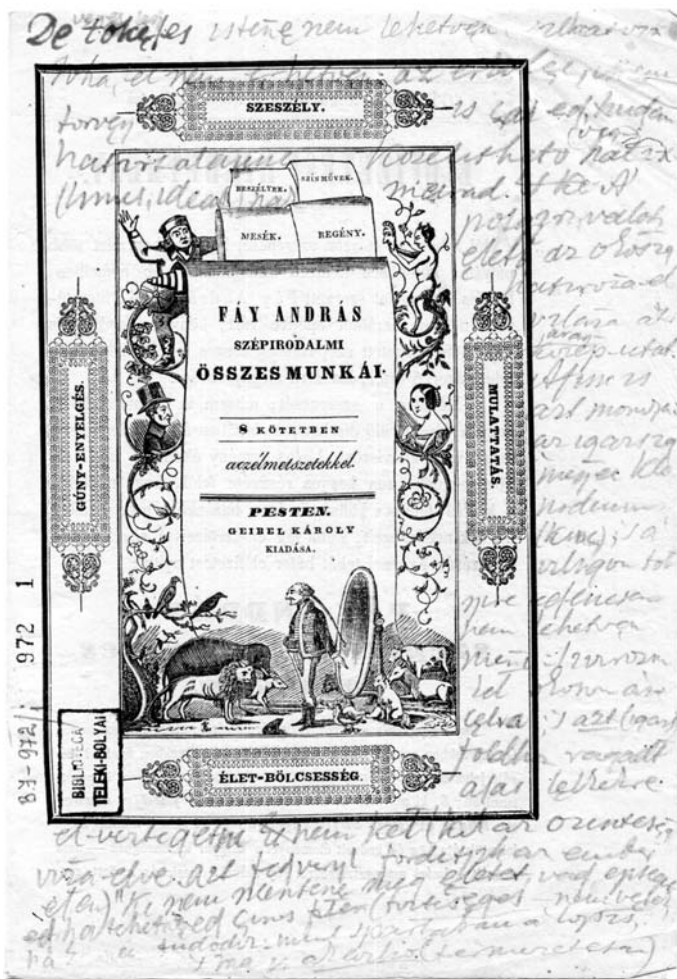
említettem, hogy Szily Kálmán értekezése megjelenése után három évvel magyar és német nyelvű közleményben hírt ad arról, hogy a Marosvásárhelyről kölcsönzött irományok között ott van az azóta híressé vált temesvári levél.)

Alkalmasint Szily sürgetésének is volt része abban, hogy közel harminc évi készülődés után Brassai Sámuel megtartotta Bolyai Farkas feletti emlékbeszédét.²⁴ Ennek szövegéből kiderül, hogy Brassai tudott Bolyai János kéziratairól, hiszen elég terjedelmesen idézi a fiú önéletírásának azokat a részeit, ahol az apa élete, munkássága, jellemrajza került szóba. Az emlékbeszéd megírása táján a Bolyai-kéziratok Pesten voltak, de hogy azokat Brassai személyesen forgatta-e, vagy másvalaki másolta ki számára a fiúnak apját jellemző feljegyzéseit – ma már nem lehet megállapítani.

A Pestre kikölcsönzött kéziratokat a legszorgalmasabban Schmidt Ferenc tanulmányozta, a lemásolt szövegből sok mindent németre fordított, hogy érdemben tájékoztathassa azokat a külföldi tudósokat, akik leveleikkel egyre sürgették a Bolyai-hagyaték feldolgozását. Nagy szerepe volt abban, hogy egyre több magyar tudós kezdett foglalkozni a Bolyaiak életművével. Az 1897-ben magyar nyelven megjelent *Appendix*hez megírta Bolyai János életrajzát is.²⁵

²⁴ Brassai Sámuel: *Emlékbeszéd Bolyai Farkas felett*. (Készült a M. T. Akadémia rendeletére.) Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv- és történelemtudományi szakosztályának kiadványai. III. k. 1886. 209–247.

²⁵ Bolyai János: *Scientia spatii absolute vera. A tér absolut igaz tudománya*. Előszóval, magyar fordítással s magyarázatokkal Suták Józseftől. Bolyai J. életrajzával Schmidt F.-től. Budapest 1897.

Ceruzajegyzetek tökéletességről és igazságról egy Fáy András munkáit hirdető nyomtatványon

Jegyzetek időről, térről a Honderű című divatlap
hirdetményének négy lapján

TARTALOM.

1. Zsebkönyv szerkesztéséről, Budapesti Kiadás.
2. Szégyengyűjtés, Károlyi Hang Pósterül.
3. Egy hét, kezdő rége T..... és Lajostól.
4. Szégyengyűjtés, Károlyi Hang Pósterül.
5. Hírtől a magyar önkéntes, Főér Pósterül.
6. Hírtől, Károlyi Hang Pósterül.
7. Zsebkönyv szerkesztéséről.
8. Hírtől, Károlyi Hang Pósterül.

Az érvényes és egy...

MÜELLERLET.

Legjobb díjazás díjazás.

Köhegyi József (székely)

tó művet adni ki, amely mű megírásával szerzőt bízta meg.²⁶

Könyvének számos idézete bizonyítja, hogy Bedőházi átforgatta Bolyai János kézirateit olyan mértékben, mint előtte senki, de ezzel maga sem volt megelégedve, ezért írja műve zárófejezetében a következőket: „Hátramaradt iratai valószínűleg *bővebb* [kiemelés tőlem, B. S.] átkutató után szellemének még sok, időnkénti csillanását fogják kideríteni, s tudományos munkálkodásának eredményei töredékekben is becses gyöngyöket szolgáltatnak. Iratai tanulmányozását azonban rendkívül megnehezíti a teljes rendetlenség, amelyben vannak, zavarosan összevissza írt lapjai, amelyeken, mint valami labirintusban, alig lehet eligazodni. Mindenesetre nemzeti tudományosságunk történelmének e kétségkívül nagy alakja megérdemli a fáradságot, hogy így talán az »Appendix« lángra után a lassú égés hamvaiból is fel lehessen valamit támasztani.”²⁷

Halsted mellett a másik külföldi matematikatörténész, aki a Bolyaiak kedvéért útra kerekedett és ellátogatott Marosvásárhelyre, a német Paul Stäckel volt. Őt a XIX. század utolsó évtizedében a Bolyai-kutatásban már nagy tapasztalattal rendelkező Schmidt Ferenc vezette be a kéziratok világába. Kapcsolatuknak első fennmaradt emléke az a levél, melyben 1896-ban a német tudós megköszöni a Budapesten élő építésznek, hogy megajándékozta Bolyai Farkas képével.²⁸ A kettejük között kialakult baráti együttműködésnek nagy része volt abban, hogy az *Appendix* után a német professzor sorra kiadta Bolyai János kéziratban maradt matematikai műveit, és megjelent tollából

²⁶ Bedőházi János: *A két Bolyai*. Élet- és jellemrajz. Marosvásárhely 1897. 452–453.

²⁷ *I. m.* 451.

²⁸ Szénássy Barna: *i. m.* 90.

az első olyan szintézis a két magyar tudósról, amely a tudományos igényeket minden vonatkozásban valóban ki-elégítette.²⁹ A kétkötetes munkához a magyar nyelvű életrajzi forrásokat Schmidt Ferenc bocsátotta Stäckel rendelkezésére, a magyar matematikusok közül pedig Réthy Mór és Kürschák József támogatta könyve írása közben. Marosvásárhelyi tartózkodása idején, mint írja: „a református kollégium hálára kötelező készséggel” tette lehetővé, hogy eredményesen kutasson a Bolyaiak hátrahagyott irataiban.³⁰

Bedőházi és Stäckel után a harmadik monográfia kéziratát 1922 karácsonyának estéjén Dávid Lajos fejezte be. A kolozsvári születésű, akkor a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán tanító szerző a publikált források mellett csak a Magyar Tudományos Akadémián őrzött Bolyai-gyűjteményre támaszkodott, nem volt lehetősége hozzáférközni a marosvásárhelyi kéziratokhoz. Ennek hiányát pontosan tudta, és a további forrásfeltáró feladatokat könyve (Fölvívás Bolyai-kutatásra című) zárófejezetében össze is foglalta.³¹ Később a debreceni egyetem matematikaprofesszoraként rávette magántanárát, Jelitai Józsefet, hogy utazzon Marosvásárhelyre és vizsgálja meg Bolyai János kéziratok hagyatékát. Jelitai kétszer is járt a székely fővárosban: 1932-ben és 1938-ban. Vizsgálata eredményéről két közleményben számolt be 1939-ben.³² Hálásan emlékezik meg három kollégiumi tanárról, Gulyás Ká-

²⁹ Stäckel Pál: *Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai*. I–II. Magyarra fordította Rados Ignác. Budapest 1914.

³⁰ Stäckel Pál: *Vizsgálatok az abszolút geometria köréből Bolyai János hátrahagyott irataiban*. Matematikai és Természettudományi Értesítő, XX(1902). 161.

³¹ Dávid Lajos: *A két Bolyai élete és munkássága*. Budapest 1923. 194–196.

³² Jelitai József: *Önéletrajzi részletek Bolyai János Üdvtanában*. Matematikai és Természettudományi Értesítő, LVIII(1939). 35–40. – *Bolyai János 1849. május 13-án kelt jelentés-tervezete*. Uo. 708–714.

rolyról, Kováts Benedekről és Tróznér Lajosról, „akik mindvégig a legnagyobb szívességgel és készséggel voltak” segítségére. Leírja, hogy „1932-ben a kollégiumi könyvtár nagy vasszekrényének aljában” látta a kéziratokat. 1938-ban – a kollégiumi Bolyai-gyűjtemény létrejöttével – a könyvtár egyik termében „egy közepes magasságú szekrény felső felének mind a két polcát teljesen megtöltik” a kéziratok, melyeknek „összesített vastagsága közel jár a másfél méterhez”.

A Bolyai-kéziratok fölé hajoló Jelitait ugyanaz a látvány fogadta, mint előtte és utána valamennyi Bolyai-kutatót. Bedőházi Schmidt Ferenchez intézett levelének a panaszos szavait idézi: „Annyit mondhatok, hogy egyiptomi hieroglyphákat megfejteni könnyebb dolog, mint az ő írásaiból valamit kitudni.”³³

Jelitai is megállapítja, hogy Bolyai János élete folyamán papírt és tintát bőven fogyasztott. „Papirosanyaga – írja, mikor az önéletrajzi részleteket először publikálja – sokféle nagyságú, alakú, színű, származású. János gondosan teleírta a neki szóló és megőrzött levelek, borítékok, számlák minden üres helyét. Gyertya vagy csokoládé csomagolópapírja éppen úgy jó volt neki erre a célra, mint színlap, boltnyitás hirdetése, takarékpénztári könyv, halotti jelentés vagy gyógyszerári címkéjű papiros. Gyermekeinek első betűvetéseit és rajzait, saját, más tárgyú írását, idegen levélszövegeket gyakran keresztbe átirnta.”³⁴ A különleges küllemű irományokkal így szembesülő Jelitai sikerrel szedett össze 21 lapot abból az önéletrajzot tartalmazó halmazból, melyből kötetünkben összeállítottuk *A közjó elérésének igaz útjáról; rendszárbályok önéletráissal* című fejezetet.

³³ Bedőházi János levele Schmidt Ferenchez. 1897. április 25. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. K 29/98.

³⁴ Jelitai József: *Önéletrajzi részletek...* 36.

Ezzel eljutottam a Bolyai-kutatásnak abba a szakaszába, amelynek magam is részese lettem.

Már több mint ötven esztendeje, hogy hosszabb-rövidebb megszakításokkal bibelődöm a Bolyai-kéziratokkal. Voltak évek, amikor főfoglalkozásként reggeltől estig egyebet sem csináltam, csak az Erdélyi Múzeum-Egyesület államosított Farkas utcai levéltára nagy kutatótermében kitergetett Bolyai-kéziratok irdatlan halmazában próbáltam valamilyen rendet teremteni. Talán nem felesleges, ha írásos emléke marad ennek a rendteremtési kísérletnek.

1952-ben a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem vezetősége elhatározta, hogy névadója születése 150. évfordulóját nagyszabású kiállítással és emlékkönyv kiadásával ünnepli meg. Történt mindez akkor, amikor a világ Szovjetunió uralta térfelén a szellemi életet vagy ahogy akkor nevezték, az „ideológiát” Sztálinnak a közgazdaságtudomány ügyeibe való személyes beavatkozása tartotta izgalomban. Egyetemi tanszékeken, szakszervezeti előadótermekben és falusi művelődési házakban *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című, 1952 szeptemberében megjelent mű „feldolgozása” folyt. Erről a „zseniálisnak” nevezett műről az 1952-ben oroszul s rövidesen magyarul megjelent szovjet lexikon azt írta, hogy „évtizedekre, évszázadokra megvilágítja az emberiség útját”.³⁵

Az egyetem tanácsa úgy döntött, hogy a Bolyai-évfordulót a legújabb sztálini tanítás fényében ünnepli meg. Az egyetem rektora írja az emlékkönyv előszavát, melyben Bolyai életművét Sztálin legújabb művével szembesíti, a nagy geométer társadalmi nézeteit pedig a rektorhelyettesi feladatokat ellátó tanulmányi igazgató helyezi korsze-

³⁵ *Filozófiai lexikon* (Szerkesztette M. Rozental és P. Jugyin). Budapest 1952. 572.

rú megvilágításba. 1952 őszén a leváltott Nagy István rektor helyébe Bányai László került, a Nagyenyedre középiskolai tanszékre kihelyezett Csehi Gyula tanulmányi igazgatót Gáll Ernő váltotta fel. Nekik kellett vállalkozniuk az említett feladatok elvégzésére. A készülő emlékkönyv kijelölt többi munkatársának megbízatása megmaradt. Bolyai János életét a történelemtudományi kar dékánja, Cselényi Béla írta. Az *Appendix* új magyar fordítására Tóth Imre vállalkozott, és ugyancsak ő írt tanulmányt a Bolyai-geometria filozófiai vonatkozásairól. E dolgozat elég bőven merített a vásárhelyi kéziratok korábban figyelemre nem méltatott gondolataiból. Így például ebben az írásban látott először nyomdafestéket Bolyainak azóta sokat idézett eszméje a fizika geometrizálásáról: „A nehézkedés törvénye is szoros öszveköttetésben, folytatásban tetszik (mutatkozik) az űr termeltével, valójával (alkatával), miljségével.” Tóth Imre kiemeli, hogy a gravitáció és a tér szoros összefüggésének hangsúlyozásával Bolyai olyan természettörvényre következtetett, mely majd Einstein révén az általános relativitáselmélet fizikai alapja lesz.³⁶ Az emlékkönyv geometriai dolgozatainak szerzői: V. F. Kagan szovjet, A. Myler iási-i, G. Vrânceanu bukaresti és Gergely Jenő kolozsvári matematikaprofesszor. Jakó Zsigmond – noha tanszékéről őt is eltávolították 1952-ben – a kötetben publikálhatta az általa Marosvásárhelyt gyűjtött leveleket.³⁷ A Bolyai Tudományegyetem vezetősége Szarvadi Tibor és Tordai Zádor akkori tanársegédekkel azzal bízta meg, hogy állítsanak össze egy szemelvénycsokrot a marosvásárhelyi kézirati hagyatékából.

³⁶ Tóth Imre: *A Bolyai-geometria filozófiai vonatkozásai.* = *Bolyai János élete és műve.* BJél. 313–314.

³⁷ *Szemelvények Bolyai Farkas és János leveleiből és levéltörredékeiből.* Jakó Zsigmond gyűjtése a marosvásárhelyi Bolyai-könyvtár anyagából. BJél. 373–421.

A kötet 1951-ben elkezdődött előkészítő munkálatai meglehetősen elhúzódtak, úgyhogy a jubiláris esztendőben szó sem lehetett a kézirat nyomdába adásáról. A szerzők késlekedése és az egyetem vezetésében bekövetkezett személyi változások mellett a könyv körül a legnagyobb gondot Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála okozta, ugyanis a kiadóban szerkesztési munkába vett kéziratban ritkítani kellett a „népek nagy tanítójától” származó idézeteket, és azokat – az általános kelet-európai új orientációnak megfelelően – egyensúlyba kellett hozni számbelileg is a Marx, Engels és Lenin műveire utaló hivatkozásokkal.

A készülő emlékkönyv munkatársai közé – noha csak 1952 szeptemberében bocsátottak el tanársegédi állásomból – korábban engem nem vontak be. Viszont a bukaresti Állami Tudományos Könyvkiadó kolozsvári szerkesztőségének munkatársai, Pollák Ödön és Fodor (Fischer) Ernő, amikor végre kezükbe került a könyv kézírata, sok következetlenséget, pontatlanságot fedeztek fel főleg az idézett Bolyai-szövegekben, a szemelvénycsokrot pedig szégyesnek ítélték, ezért szükségesnek látták az idézetek marosvásárhelyi ellenőrzését és a közlésre szánt szemelvények bővítését. Mint állásából elbocsátott, alkalmi munkából életét tengető „szabad embert”, engem szemeltek ki, hogy utazzam Marosvásárhelyre, ellenőrizsem a szerzők egymástól eltérő Bolyai-idézeteit, és keressek közlésre érdemes szövegeket a szemelvénypublikáció bővítésére. Vásárhelyi diákemlékek is sarkalltak, hogy vállaljam a reám bízott feladatot. Két hétig reggeltől estig dolgoztam az akkor még a kollégiumi főépületben, régi rendjében őrzött könyvtárban. Délben a könyvtárosként alkalmazott nyugalmazott tanár, Farczády Elek (hamar tisztáztuk, hogy kollégiumi iskolatársa volt édesapámnak) reám zárta az ajtót, ebéd és szokásos pihenője után aztán ismét az ő jelenlétében folytathattam a Bolyai-idézetek

keresgélését, illetőleg másolhattam azokat a hosszabb-rövidebb passzusokat, melyekkel végül is megizmosodott a szemelvényanyag.³⁸ Gyors iramban végzett vásárhelyi munkám nyomán nemcsak a szemelvény-fejezet terjedelme növekedett, hanem a kötet több tanulmánya jegyzeteinek biztonsága szerint tőlem ekkor másolt szövegek is gazdagították a szerzők mondanivalóját.

Közbevetőleg jegyzem meg: a kolozsvári kötet elkészültére jótékonyan hatott az, hogy időközben, még 1952-ben a budapesti Művelt Nép Könyvkiadó Nagy Tudósok címet viselő sorozatában megjelent Alexits György monográfiája,³⁹ melyet aztán szerzője az újabb kutatások eredményei felhasználásával kibővítve, 1977-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában új címmel másodszor is sajtó alá rendezett.⁴⁰

A budapesti és a kolozsvári kiadványok arra mindenestre alkalmasak voltak, hogy felhívják a figyelmet a további feladatokra; bizonyossá vált, hogy mind Marosvásárhelyen, mind Budapesten még bőven vannak kutatásra váró, korábban figyelembe nem vett kéziratok.

Az 1953-as év folyamán döntés született, hogy a Magyarország és Románia között érvényben lévő kulturális szerződésbe beillesztik a Bolyai-kéziratok feldolgozását és kiadását. Mind román, mind magyar részről az ügy lelkes támogatókra lelt. A bukaresti akadémiai Matematikai Intézet igazgatója, G. Vrânceanu, a monográfiát író, magyar akadémikus Alexits György, a kolozsvári születésű Osztrovszki György (akkoriban a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára) és Bányai László, a Bolyai Tudományegyetem frissen kinevezett rektora együttesen ügy-

³⁸ *Szemelvények Bolyai János kézirati hagyatékából.* Összeállította Benkő Samu, Szarvadi Tibor, Tordai Zádor a marosvásárhelyi Bolyai-könyvtár anyagából. BJél. 351–371.

³⁹ Alexits György: *Bolyai János.* Budapest 1952.

⁴⁰ Alexits György: *Bolyai János világa.* Budapest 1977.

ködtek abban, hogy a Bolyai-kutatás a két ország közötti tudományos együttműködés hivatalosan elfogadott témája legyen. A kutatást a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjára bízta, a tényleges munkára a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben irodalomtörténésként alkalmazott tudományos kutatót, Abafáy Gusztávot szemelték ki, a Történettudományi Intézetben pedig engem kifejezetten azért juttattak álláshoz, hogy a kézirati hagyaték rendezésével, feldolgozásával és sajtó alá rendezésével foglalkozzam.

Az egész kéziratos hagyatékot (az összekeveredett Bolyai Farkas és János-féle iratokat) a Könyvtárak Országos Központja és a Román Akadémia között létrejött megállapodás értelmében kutatás céljából Kolozsvárra szállítottuk azzal az Akadémia részéről vállalt kötelezettséggel, hogy azt *rendezve* kell a marosvásárhelyi református kollégiumi nagykönyvtárból Bolyai Tudományos Könyvtár névvel létrehozott román állami intézménynek visszaszolgáltatni. A kéziratokat lapok szerint megszámlálva, róluk jegyzőkönyvet felvéve Farczady Elek könyvtárostól én vettem át és szállítottam Kolozsvárra. A kolozsvári Történettudományi Intézet vezetősége (Constantin Daicoviciu volt az igazgatója és Bányai László az aligazgatója) úgy intézkedett, hogy az irathalmazt az Erdélyi Múzeum-Egyesülettől államosított Farkas utcai levéltár egyik kutatásosztályába helyezzük el és ott dolgozzuk fel.

Ekkor vettem számba azzal, hogy valójában milyen is ez a Bolyai-hagyaték.

Különös – állapíthattam meg. Nem hasonlított egyetlen olyan személyi levéltárhoz sem, amelyet korábbi kutatásaim rendjén megismerhettem. Igaz, némely jellemzője olyan, mint ami általában sajátja a betűvető halandók írásos hagyatékának. Szétválasztva az apa és a fiú iratait azután megállapíthattuk, hogy Bolyai János hagyatékában is vannak személyi és családi vonatkozású okmányok,

hozzá írt levelek és az ő kezétől származó levélfogalmazványok, de az írományok zöme azokat a gondolatokat tükrözi, melyek a tudományos *igazság* feltárására vállalkozó, teremtő elme több évtizedes töprengéseinek termékei. Szembesülnünk kellett azzal a káoszi rendetlenséggel, amiről Jelitai József jóval előttünk oly érzékletesen már beszámolt. Szemünkkel láthattuk, hogy grafomániás buzgalmában Bolyai János minden keze ügyébe kerülő papírt felhasznált hirtelen támadt ötletei lejegyzésére. Nagyobb munkái (így a Tan és az Üdvtan tervezett fejezetei) fogalmazásához általában koncban (egy konc száz ív) számolva vásárolt papírt. Kedvence volt a halvány almazöld papír (erre szerette volna nyomtattatni művét is), de ilyent ritkán talált, közelében a kereskedők legfeljebb halvány krémsárgával vagy halványkékkel szolgálhattak.

Az ív alakú papirosokra rendszerint hasábosan kezdett írni, azzal a szándékkal, hogy az üresen hagyott másik hasáb felülete fennmarad utólagos javítások, kiegészítések számára. Ezek a későbbi betoldások aztán sokszor eltérnek az alapszöveg gondolatmenetétől. Persze feltehetően papírhány miatt nemegyszer az is megtörtént, hogy elővéve egy-egy régebbi kéziratát, az üresen maradt hasábokra egészen új mondandó hordozását bízta. Mindjárt e sorozatnyitó kötet első fejezeteként közölt *Előszó* is jó példája az ilyen megoldásnak. A bal oldali hasábon az 1841-ben fogalmazott *Előszó* olvasható, mégpedig közönségesen használt betűkkel írva, a jobb oldalon viszont tudományrendszertani fejtegetésekkel találkozunk, már a Bolyai alkotta sajátos betűkkel papírra vetve. Ebből arra következtethetünk, hogy a jobb oldali hasáb gondolatai legalább egy évtizeddel későbbi keletűek.

Írományait Bolyai soha nem lapszámozta, ezért az elkeveredett és teljes összeviSSzaságban fennmaradt iratokban rendkívül nehéz volt az eredeti rendet (ha volt ilyen)

helyreállítani, illetőleg a valaha egymást követő lapokat ismét sorrendbe rakni.

A rendezés első lépése az volt, hogy a kéziratokat Abafáy Gusztávval kitergegtük a kutatószobában, majd milliméter pontossággal megállapított méretük és színük (minőségük) szerint csoportosítottuk. Az őrszavakról (a lap alján feltüntetett szavakról, szótagokról, melyekkel a következő lap kezdődik) lepedőnyi táblázatot készítettünk, és így kezdtük türelmesen rakosgatni az összeillő, egymás után következő lapokat.

A munka következő szakaszában a legtöbbször egyelőre még elejükön és végükön csonka kéziratlapokat pálliumba helyeztük és megszámoztuk. Az 1172 erre a célra rendelt pálliumba elhelyezett kéziratokról tematikai mutatót is szerkesztettünk. Természetesen tudtuk, hogy itt még sok egymással összetartozó kézirat maradt elkülönítve. A mutató a következő tartalmi tájékoztatást nyújtja a kéziratokról:

I. Okmányok (hivatalos iratok, egyezmények, nyugták). II. Levelek és levélfogalmazványok. III. Önéletrajz és az apáról szóló írások. IV. Címlap-tervezetek. (Csak ezekből több mint ötvenet vettünk számba – a következő lapokon néhányat bemutatunk.) V. Előszavak. VI. A Tanról. VII. Vezértan. VIII. A Tan kiadásáról. IX. A Föld felosztása 12 részre; világakadémia. X. Üdvről, jóról, szépről, igazról. XI. Tudománytörténet. XII. Népesedésről. XIII. Filozófia. XIV. A társadalom a) múltja, b) jele és c) jövője. XV. Erkölcstan, jog. XVI. Lélektan. XVII. Pénztan; takarékpénztárakról. XVIII. Nyelvészet. XIX. Műiparról. XX. Művelődésről. XXI. Mécs- és kemencetan. XXII. Gyógytan. XXIII. Művészetekről. XXIV. Zene. XXV. Matematika. XXVI. Vegyes irományok.

Szöveg
AZ

EDEDYL

TÖKELÉS

MADAR-BETY-TAR

ES

MADAR-HANGZAS-TAN.

VEZER-TANNAL.

84-833j

BIBLIOTHECA
TELEKI BOLYAI

843

...alak, de az egykoros, magyar nyelvem.

(minden magyar nyelv, de nemcsak az, hanem a nyelv is)

A tanok: Vihogadagi elapolyarol.

973 1

COMMENTAR.

Ezen két magyar beszédet írott tan ugyan - mind dőrei vagy ellipsz
hisz, ismét, mind már néhány éppen nem valószínű hűtlenes vagy hibás
dők, sőt csak az a rendűtől, hogy a nyelvem egykoros, magyar nyelvem
ast, mindazokkal azo tekintetben, csaknem fogynak, hisz csak a nyelvem
elt la pa, mindazokat szorított vagy valószerű és rendszertől el-
minden magyar nyarat nélkül is, nagyon könnyűen és könnyűen
vagy inkább olvasható kénd: az ismét és a nyelvem törvénye, sőt a
Olvasható kéndekre azonban - hogy az kéndek minden se legyen
kénytelen a tan, mindazokkal azo tekintetben, csaknem fogynak, hisz csak a nyelvem
kényű vagy csaknem fogynak, hisz csak a nyelvem törvénye, sőt a
minden magyar nyarat nélkül is, nagyon könnyűen és könnyűen
vagy inkább olvasható kénd: az ismét és a nyelvem törvénye, sőt a

MADARUL

Kedve, sőt a nyelvem törvénye, sőt a

vagy inkább olvasható kénd: az ismét és a nyelvem törvénye, sőt a

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

Exand elore vagy rögtön is

nagyon könnyűen és könnyűen

YDV-TAN

MELLIK TAN

VEZER-TANNAL

ELSO-KOTET

PILDA N

BIBLIOTHECA
TELEKI BOLYAI

BOLABOLAI-JANOS

nuq-dyas mernok-zzados 1.06

2. 15. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 84

Az az: A fönök két a' zypot myvelnyje.

Az az: A szerék két a Lipót meglepette.

BUDA-PESTEN ⁷⁷ ÉS KELOSVAROTT. ^A

Немудро, никак, ещо и з цѣлаго серця, а не бѣтъ.

1850-51

[illegible]

Hangsúlyozni szeretném, hogy ebben a mutatóban nem kell keresni a kéziratokból kikövetkeztetett vagy részünkről eleve kialakított tudományos igényű rendszerező elvet. Rendeltetése technikai segédeszközként mindössze az volt, hogy az évek, évtizedek során egymástól eltávolodott kéziratlapokat tartalmuk alapján is egymásra talál-tassa. A pálliumok beszámozása viszont lehetővé tette, hogy a kutatók ne csak tematikai tájékoztatóként vegyék igénybe az indexet, hanem a felhasznált, illetőleg idézett szövegek lelőhelyének megjelölésével azok visszakeresését is biztosítva növeljék a bűvárlatok filológiai biztonságát.

A rendezési munkával párhuzamosan, mihelyst megá-lapíthattuk, hogy egy-egy pálliumban helyel-közzel ered-ményesen összeillesztettük az egymástól messze került lapokat, elkezdtük a másolást is. Abafáy Gusztávnak a német, nekem a magyar nyelvű kéziratok másolása jutott feladatul.

Akadémiai feletteseink sürgetésére alig másfél évi ren-dezési és másoló munka után, 1955. március 28-án írás-ban kellett beszámolnunk eredményeinkről és javaslatot tennünk a kéziratok hagyaték publikálására.

Jelentésünkben rendezési munkánk legnagyobb fogya-tékosságát abban jelöltük meg, hogy a matematikai és a zenei tárgyú kéziratokat megfelelő szakmai ismeretek hiá-nyában legfeljebb csak külső szempontok (papír, írás-mód) alapján tudjuk pálliumokba helyezni és elkülöníteni arra várva, hogy azokkal minél hamarabb matematikatör-ténész, illetőleg zeneértő szakember foglalkozzon. Külö-nösen matematikus szakembernek a kutatásba való bevo-nását tartottuk sürgősnek, már csak azért is, mivel Bolyai Jánost elsősorban géométernek tekintettük, következé-sképpen kéziratai publikálásakor is a vezérszólam a mate-matikai munkásságáé kell hogy legyen.

ték fényképmásolatát, így azok beillesztése munkánkban nem jelentett volna semmi nehézséget.

Elképzelésünk szerint a tervezett első kötet tartalmazná a matematikai és általában a természettudományi jellegű kéziratokat, a második pedig az önéletrajzi és társadalomtudományok körébe vágó írásokat. Tekintve, hogy a matematikai jellegű első kötet kéziratának előkészítésére nem akadt megfelelő képzettségű szakember, azt javasoltuk, hogy a publikálást kezdjük a második kötettel, amelynek megjelenését Bolyai János halála századik évfordulójára, 1960 januárjára reálisnak ítéltük. Úgy képzeljük el, hogy regeszták formájában publikáljuk mindazokat a szövegeket, melyek életrajzi és tudománytörténeti szempontból értéket hordoznak, viszont a kivonatolással elkerüljük Bolyai gyakori önisméltéseinek újra és újra való kinyomtatását.

A zenei kéziratok feldolgozását a levéltárban gyakran megforduló Benkő András zenetörténész vállalta. Az ő magánvállalkozása hosszú évek múltával egy kismonográfia megjelentetésével hozta meg az eredményét.⁴¹

Jó ütemben haladó munkáknak az 1956-os magyar forradalom után beállott változások vetettek véget. A két akadémia között elhidegült viszony következtében a Bolyai-kéziratok feldolgozása és kiadása kimaradt a további tervekből, Abafáy Gusztávot és engem intézeteink más munkával bíztak meg. A kezdeti jószándékból annyi maradt, hogy Vrânceanu akadémikus mikrofilmeztette a vásárhelyi kéziratokat, és eljuttatta Alexits Györgynek, aki a kézhez vett tekercseket a budapesti akadémiai Bolyai-gyűjteményben helyezte el. Sajnos utóbb kiderült, hogy a filmek olyan silány minőségűek, hogy kutatási célokra teljesen alkalmatlanok. Félbeszakadván a kolozsvári aka-

⁴¹ Benkő András: *A Bolyaiak zeneelmélete. Bolyai Farkas zenészeti dolgozata és Bolyai János muzsika-tana*. Bukarest 1975.

démiai kutatás, a beszámozott pálliumokba helyezett kéziratokat 1956 novemberében visszazsállítottam Marosvásárhelyre, és darabonként megszámlálva ugyanannak a Farczády Eleknek adtam át, akitől két évvel korábban átvettem.

A kéziratok indexet már magánszorgalomból három példányban legépeltem, egyet a vásárhelyi könyvtárnak, egyet a bukaresti akadémiai Matematikai Intézetnek ajánlódékoztam, a harmadikat természetesen megtartottam.

Dobozokba helyezett másolataim és jegyzeteim könyvespolcom tetején naponta figyelmeztettek, kár lenne veszendőbe hagyni a beléjük fektetett sok munkát. Amikor lehetőség kínálkozott, hogy közreadjam kutatásaim eredményeit, hozzáláttam *Bolyai János vallomásai* című könyvem megírásához. Az 1968-ban megjelent első kiadást 1972-ben – immár a Kritérionnál – a második követte, 1978-ban a budapesti Magvető Könyvkiadó egy gyűjteményes kötetbe⁴² felvéve, harmadszor is kiadta, 2002-ben pedig előszóval és függelékkel ellátott negyedik kiadására az ugyancsak budapesti Mundus Kiadó vállalkozott. 1976-ban a Kritérion román fordításban is megjelentette könyvemet.⁴³

Megújuló kutatások reményében 1991-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára a bukaresti kultuszminisztérium engedélyével lefilmeltette az egész vásárhelyi kéziratok hagyatékot. A filmekről két példányban eredeti nagyságra felnagyított fénymásolatot készítettek; egyet a vásárhelyi, egyet a budapesti gyűjtemény kapott. Így az eredeti kéziratok kímélésével az

⁴² Benkő Samu: *Apa és fiú*. Bolyai-tanulmányok. Budapest 1978.

⁴³ Benkő Samu: *Confesiunile lui Bolyai János*. Monografie. În românește de Aurora-Eugenia Moga. București 1976.

egész Bolyai-hagyaték mind a két helyen fénymásolatról kutatható.⁴⁴

A sikeres fényképezési vállalkozás után a budapesti Akadémiai Könyvtár akkori főigazgatója, Rózsa György újra felvetette a kéziratos Bolyai-hagyaték kiadását. Megtisztelő felkérésének, hogy foglaljam össze az ötvenes évek tapasztalatait, és tegyek javaslatot a publikálásra, hálás igyekezettel tettem eleget. A legnagyobb feladatnak megfelelő felkészültségű, kis létszámú szerkesztőcsoport munkába állítását tartottam. Azt írtam a főigazgatónak 1991. december 13-án kelt levelemben, hogy a Bolyai-hagyaték *teljes feltárását feltétlenül fiatal*, magyarul, németül, latinul és matematikailag tudó, művelődéstörténetben jártas kutatókra kell bízni. Azt is hangsúlyoztam, hogy a Bolyai-kéziratokkal való bibelődést csakis aszkézisra hajlamos, a nagy szellemi teljesítmények felé kellő alázattal forduló pályatársaknak ajánlhatom. Rózsa György szép terve megint azon bukott meg, hogy nem akadt matematikátörténész, aki olyan felkészültséggel, mint hajdan Paul Stäckel, nekivágott volna a szakmai szempontból jórészt bolygatatlan matematikai kéziratok vállalatának.

De ha nem is éppen hamar, mégiscsak eljött ennek is az ideje. 1996. augusztus 27-én levelet kaptam Kiss Elemértől, a marosvásárhelyi egyetemen tanító matematikustól, melyben megírja, hogy „évek óta lapozgatja a Bolyai-kéziratokat”, több írásban beszámolt kutatási eredményeiről, és mutatóba megküldte a Természet Világa 1996-os évfolyamában megjelent tanulmányát, mely már címében fontos kérdést vetett fel.⁴⁵ Örömmel olvastam levelét és tanulmányát, bizonyosságát annak, hogy akadt, és éppen Marosvá-

⁴⁴ Deé Nagy Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után. = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002. Marosvásárhely 2002. 159–160.*

⁴⁵ Kiss Elemér: *Foglalkozott-e számelmélettel Bolyai János?* Természet Világa 1996. szeptember. 344–348.

sárhelyt, matematikus, aki lelkiismeretesen, töviről hegyire végre átnézi Bolyai János matematikai kézirateit. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökeként kezdeményeztem, hogy Egyesületünk háttérintézményként vállalja a Kiss Elemér kutatásai támogatását, illetőleg a Bolyai-kéziratok publikálását. Az Egyesület elnöksége a felújított Bolyai-kutatás támogatását magára szabott feladatnak tekintette, és beillesztette abba a tudományos programba, melynek a címe így hangzott: „Erdélyi magyar tudósok kézirati hagyatékának feldolgozása”. Kós Károly és Kelemen Lajos levelezésének kiadása és Bolyai János marosvásárhelyi kéziratei számítógépes rögzítése és tárolása lett e program kitűzött hármas célja. Tervünk megtetszett Lipták András debreceni professzornak, az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok elnökének, és bizonyára neki is része volt abban, hogy kutatói munkánk 1999–2002-ben OTKA-támogatásban részesült. A témavezetést Szász Zoltán, az MTA Történettudományi Intézete tudományos tanácsának elnöke vállalta. Az OTKA-támogatással végzett marosvásárhelyi kutatómunkában Kiss Elemér, Ambrus Hedvig Mária, Deé Nagy Anikó, Vakarcz Szilárd és e sorok írója vett részt. A kibetűzött és kézzel másolt szövegeket Sass Gyöngyi vitte számítógépbe. Az így tárolt anyagot CD-lemezen az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Teleki-Bolyai Könyvtár őrzi.

A *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratei* című kiadvány első kötetével az Erdélyi Múzeum-Egyesület elindítja azt a sorozatot, amely terveink szerint közkinccsé teszi Bolyai János *egész* marosvásárhelyi kéziratoshagyatékát. Minden reményünk megvan arra nézve, hogy a Kiss Elemér által előkészített, matematikai kéziratokat tartalmazó második kötet belátható időn belül követni fogja ezt a mostani sorozatnyitót. Az a hazai és nemzet-

közi siker, ami Kiss Elemér magisztrális munkáját⁴⁶ övezte, bizonyossá teszi, hogy tudománytörténeti esemény lesz, ha sorozatunknak a matematikumokat tartalmazó második kötete mihamarabb napvilágot lát.

Végezetül néhány szót arról, hogy mit találhat az olvasó az első kötetben. Röviden szólva azokat a *nagyobb* terjedelmű szövegeket, amelyeket a Tan, illetőleg az Üdvtan című tervezett műve egy-egy fejezetének szánt írójuk, és amelyeknek egybetartozását különböző módszerrel sikerült megállapítanunk. A közölt iratok közül csak az egészében rekonstruált első három és a Pénztan címe származik Bolyaitól. A többinek lehetőleg írójuktól kölcsönzött kifejezések felhasználásával adtunk címet.

Fájdalmas tapasztalatai után, hogy a nyomtatásban megjelent *Appendix* visszhangtalan maradt, a *Responsio* pedig a lipcsei pályabírák meg nem értő közönye következtében rekedt kéziratban, Bolyai János ismét nagy fába vágja fejszéjét: világboldogító terv írásával és közzétételével akarja rábírní a tudományos világot itthon és külföldön annak tudomásulvételére, hogy *új világot teremtő gondolatok* keringenek agytekervényeiben.

Felidézve a Bolyai-kéziratok közrebocsátásához fűződő elképzelések kialakulását, el kell mondanom, hogy abban része volt Németh László sugalmazásának is. Kedves emlékeim között őrzöm azt a levelét, melyet *Bolyai János vallomásai* című könyvem olvasása után írt nekem 1968. december 9-én: „Amíg az Üdvtant csak hírből, egy-egy idézetéből ismertük, nem alkothattunk helyes képet erről a munkáról, a kivételes agyvelő utolsó, ajtótlan-ablakatlan műhelyéről. Az Ön vázlata megmutatja természetét és szerkezetét, s idézetein át bepillantást enged magába a szövegbe is. Remélhetjük-e, hogy ez a munka csak beve-

⁴⁶ Kiss Elemér: *Matematikai kincsek Bolyai János kéziratok hagyatékából*. Budapest 1999.

zetője, előkészítője a teljes kiadásnak; vagy ha ezt a kézirat jellege lehetetlenné teszi – egy teljesebb válogatásnak? Végül Pascal Pensée-i is egy ilyen gondolat-salátából nőttek ki.”

Az előbbieken már elmondtam, hogy több mint ötven esztendővel ezelőtt a *teljes* Bolyai-kéziratörökség feltáró munkájában kezdtem részt vállalni, s nem rajtam múlt, hogy munkám eredményét csak a *vallomásíró* különleges teljesítményének a bemutatásával tudtam az adott körülmények között megmenteni. Pascalra munka közben magam is sokat gondoltam, kézíratait szívesen megnéztem volna, de nemzedéki sorsként ennek lehetősége számomra nem adatott meg. Annak, hogy a Németh László támasztotta igényt nem engedtem el a fülem mellett, legyen bizonyossága a kéziratokat publikáló első kötet.

Már a könyv tartalomjegyzékéből ki kell tűnnie, hogy Bolyai János újabb és újabb, sokszor ismétlődő megfogalmazásban az emberiség földi üdvözülésének útját-módját kereste. Elhivatottságot érzett, hogy pontosan értelmezett, tudományosnak vélt programban jelölje ki a *közboldogság* felé vezető utat. Hogy ezek a programadás szándékával papírra vetett gondolatok (pensée-k) milyen szövegösszefüggésben helyezkednek el – erről próbál igyekeztem szerint e kötet felépítése tájékoztatást nyújtani.

Elsősorban a kéziratok hagyatékban található, *befejezettnek* tekinthető fejezeteket választottam. Nem sok akad belőlük, de ilyen a Tökélyes közállomány és ilyen a Pénztan. De fellelhetők a kötetben az önéletrajzi vétetésű irományok, minthogy Bolyai a maga élete folyását szerette volna példaértékűként kormányozni, hogy aztán e tekintetben is követőkre találjon. Volt annyira jellemes, őszinte férfi, hogy bevallja: igyekezete nem minden esetben járt sikerrel. Gyakran tér vissza apjával kapcsolatos, ütközésekkel teli viszonyára, és a nemi élet szabályozásáról ki-

fejtett elképzelései is élete rossz tapasztalatainak a leképeződései.

Ingóságainak a kötet végén közzétett csonka leltára annak bizonyossága, hogy milyen szegényes körülmények között élt nemzetünknek a tudományban legmerészebbet alkotott fia.

Bolyai János nem éppen hosszúra szabott életében a legemlékezetesebb történelmi esemény az 1848–49-es forradalom és szabadságharc. Egy papírszeleten ezt a feljegyzését olvassuk: „NB. 1848-ban még a fél-holtnak is kell élednie! A szép ki-nézés miatt! Még *sokkal* inkább, potentirozódva, az én tanom által.” <436> A Kossuth Lajoshoz címzett (de el nem juttatott) levélfogalmazvány annak a bizonyossága, hogy „üdvтанát” szeretne volna hivatalos országos programként elfogadtatni.

A Bolyai-szövegek közrebocsátói, Paul Stäckeltől Jelitai József, sorra elpanaszolják, milyen nehézségekkel járt a szöveggondozás. A közreadás gondjairól szólva Stäckel elmondja, nem volt könnyű olyan szöveget szerkeszteni, „hogy az eredetinek értelmét híven visszatükörözze, és hogy kényelmesen olvasható is legyen; lehet, hogy egyes esetekben ez nem sikerült, de megvalósítását meg kellett próbálnunk”.⁴⁷ Jelitai József, amikor beszámol arról, hogy Bolyai önéletrajzi kéziratát milyen állapotban találta, így ír: „Kéziratainak lapjai sehol sincsenek megszámozva. Nem valószínű, hogy az idevágó rész az eredeti rendben (inkább rendtelenségben) lenne. A sok görög kezdőbetűs utalás-, betoldás-, javítás-, áthúzásról ítélve már a kezdő állapot is igen bizonytalan lehetett. Maga János bevallja egy helyütt, hogy »későn kelve is

⁴⁷ Stäckel Pál: *Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai*. I. Budapest 1914. 171.

föl, hiányzik az irataim rendbe szedésére is megkívántató testi erőm».⁴⁸

Bolyai János kéziratainak grafikai hűségű visszaadására technikai okokból sem lehet vállalkozni; ő ugyanis éppen az Üdvtannal való foglalatossága kezdetétől, tehát a negyvenes évek elejétől maga alkotta sajátos betűket használ. Betűvetését modernizáltuk, de igyekeztünk megőrizni írásának sajátosságait, így a toldalékok kötjellel való helyettesítését, a kerek és kapcsos zárójelek használatát (szögletes zárójelbe a szerkesztői kiegészítéseket tettük). Az írás közben alkalmazott matematikai jeleket (pl. = egyenlő, > < nagyobb-kisebb, ∞ végtelen, ~ hasonló, || párhuzamos) megtartottuk. Egyébként írásmódjáról és általában kéziratainak külleméről tájékoztatnak a szép számmal közölt fakszimilék.

Kötetünket Bolyainak azzal a gondolatával bocsátjuk útjára, amellyel megmagyarázza, hogy latin és német nyelvű munkálkodás után⁴⁹ miért ír magyarul, anyanyelvén: „Magyar nyölv ugyan, úgynevezett míveltségnek, nem sok évi pallérozás után már szinte áll, sőt hiszem, éppen áll a fokon, melyen állnak legmíveltebb nyölvek, úgy

⁴⁸ Jelitai József: *Önéletrajzi részletek...* 36.

⁴⁹ Egy címlap-tervezeten ez a JEGYZET olvasható: „E (jeleni tanok) lényegét eredetileg németül kezdettem írni: mint (a)ki ugyan született magyar, vagy születésére nézve magyar, polgári s katonai állás(pont)om szerint német is vagyok, s a német nyelv csaknem második anyai nyelvem. Oka annak: hogy most *célszerűbbnek tanáltam* [későbbi beszűrés] előbb magyarul jelenik meg, az: hogy egyfelől a magyar nemzetnek még nagyobb vagy sürgetőbb szüksége van komoly tanra; másfelől mivel a magyar nyelvben (a jelenkorban köz-vajúadás s fogékonyosság mellett újjá szülésére) a szükséges újításokat könnyebben megtehettem: midőn abban egyéb egyszerűség mellett sem a »der«, »die«, »das«-nak, sem a csinos »ist« összekötő- vagy copulának megfelelő szo(va)k nincsenek. Csakugyan e tanokkal a jeget megtörve: ha isten még annyi (földi) élet-időt s erőt, egészséget ad: szándékozok (-om) a nagy, nemes, dicső német nemzet számára is jeleni tanokat ... átfordítani.” <524>

hogy elméleteket (csak legyenek előbb ilyek készen) magyarul is kijelelni s megértetni jelöket, vagyis másokban is oly elméleteket okozni, éppen úgy lehet, mint más akarmely nyölven; de e nem elég: mint semmi (külső) szín s fény nem elég [a] dolog belső valóságának becset adni. Miután legelső vagy fő vagy múlhatlan tulajdonság, meghatározott értelműség nyölvünkben megleend, második kívánat az írás kényelmessége...” <782>

Az emberiséget tanítók és tanítványok okosan együttműködő összességének felfogó magyar matematikus, a *gondolatteremtő* lángelme általános emberi feladatként jelölte meg a „közüdvre” törekvést. Ez az üzenete a mai ember számára a sorozatindítónak szánt, I. számot viselő kötetnek.

Kossuth Lajos és Bolyai János

Egyazon évben, 1802-ben születtek. Az élete csúcsán kormányzó elnöki címet viselő politikus szeptember 19-én látta meg a napvilágot a Zemplén vármegyei Monokon, a katonai ranglistán mindössze századosi rangig magát felverekedő mérnökkari tiszt az erdélyi magyar kultúra izmosodásában magának központi helyet kiküzdő Kolozsvárnak december 15-én lett a szülöttje.

A két jeles férfiú születési évét a mi tájainkon az is emlékezetessé teszi, hogy ebben az időben tárta ki ajtaját az olvasni vágyó közönség előtt a marosvásárhelyi Teleki Téka, Teleki Sámuel udvari kancellár páratlan gazdagságú gyűjteménye, melynek olvasószobája sok boldog órát szerzett a Bolyaiaknak – az apának és a fiúnak egyaránt –, boldogságban egyébként nem bővelkedő életük munkás napjaiban.

Kossuth Lajost és Bolyai Jánost nem csupán születési évük rokonítja, hanem alma matereik, szellemi bölcsőhelyeik hasonló módon formálói és megalapozói voltak tudásuknak és erkölcsüknek. A magyar iskolatörténeti múlt két jeles intézményéről, a sárospataki és a marosvásárhelyi Református Kollégiumról van szó.

Sárospatak református kollégiumát 1671. október 20-án kiűzték ősi fészkeből, tanárai és diákjai 44 esztendeig az erdélyi fejedelmi székvárosban, Gyulafehérváron találhattak otthonra. 1716-ban azonban Gyulafehérvárról is távozniuk kellett; rövid ideig a közeli Boroskrakkóban húzódtak meg, majd 1718-ban a diákok tanáraik vezetésével fekete zászlóval Marosvásárhelyre vonultak. Az 1557-ben létesített partikula a vándorló iskolát befogadta. Jeles iskolatörténetében Koncz József leírja, hogy az erdélyi református egyház főtanácsának kiküldöttei a városi tanáccsal megegyezve összehívták mindkét iskola tanulóifjúságát, tanítóit és tanárait a régi iskola udvarára, és „az

uralkodónak a sárospatak–gyulafehérvári vándor kollégiumnak Marosvásárhelyt örökre leendő megállását, letelepedését tárgyzó határozatát ünnepélyesen kihirdették. A két iskola egyesülése április 30-án – szombaton – ténnyé vált, s ez által a székely főváros egy felsőbb nevelő intézetet nyert.”¹

A vásárhelyi iskola rangemelése minden áldásával sem tudta feledtetni a Patakról jöttekkel a Bodrog-parti emlékeket. Már a krakkói száműzetés idején egy-két tanár, diák hazatért; sok megpróbáltatás után az iskola 1742-től lassan kezdte visszaszerezni kollégiumi rangját.

Ha a vásárhelyi Református Kollégium a XIX. század első felében Bolyai Farkas tanári működésének köszönhetően a matematikai oktatásnak lett kitüntetett otthona, Sárospatak a jogtudományi képzésnek vált elsőrendű magyar intézményévé. 1793-ban állították fel a jogi tanszéket, s arra a szaktudománya fejlődésére óriási hatást gyakorló Kövy Sándort hívták meg. Minden kézikönyv megemlíti, hogy a kitűnő professzornak olyan tanítványai voltak, mint Csokonai Vitéz Mihály, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan. Jókai Mór korszellemet gerjesztő egyéniségként örököltette meg alakját. Kossuth Eperjesen folytatott tanulmányok után Kövy tanítványaként Sárospatakon gyarapította jogtudományi ismereteit.²

A két férfiú – Kossuth és Bolyai – születésüknél fogva századuk gyermekei. Ez azt jelenti, hogy bőven megmerítkeztek az előző, a XVIII. évszázad eszmevilágában, a felvilágosodásban, és egész életművükre rányomta bélyegét a XIX. század korstílusa: a romantika. Persze annak következtében, hogy Bolyai János 58 évet élt, Kos-

¹ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhely 1896. 165.

² Barta István: *A fiatal Kossuth*. Budapest 1966. 11–12.

suth pedig 92-t, sírba dőlésük idejére más és más tapasztalati anyaggal ítélték meg századukat.

Életüket mindketten az „értelem boldogító világossága” bűvöletében tájolták be. A jogász-műveltségű Kossuthot elsősorban a közügyek foglalkoztatták, a hadmérnök képzettségű Bolyait a megoldatlan matematikai problémák sarkallták intellektuális erőfeszítésre. Hatalmas becsvágy tombolt bensejükben, de elhivatottságuk tudatában sohasem önző egyéni érdek, hanem a „közüdv” szolgálata volt lépteik irányítója. Kossuthot szenvedélyesen érdekelték a mindennapok közéleti (politikai) eseményei, Bolyai viszont bevallja, hogy kevésbé foglalkoztatták szűkebb vagy tágabb környezetének éppen aktuális történései. Gondolkodásukat azonban egyformán befolyásolta a történeti összefüggéseket firtató kíváncsiság és a megtapasztalt történelmi adottságokkal való elégedetlenség. Mindketten magyar nemesi családból származtak, erre büszkék voltak, de kérlelhetetlen szigorral vonták felelősségre osztályukat, és a humánus nevében mondtak felette ítéletet. A jövőt nem tudták elképzelni *gyökeres* társadalmi változások nélkül, és vágyaikból következően elméleti, illetőleg gyakorlati válaszokat adtak a társadalmi mozgások nyomán felmerülő kérdésekre.

Kossuth történetbölcseletileg is felkészült gyakorlati közéleti ember, politikus volt, Bolyai viszont az egész emberiség gondjával-bajával bibelődő utópista gondolkodó.

Szóba hozva az utópizmust, nyomban le kell írnom, hogy az emberiség boldogságkeresésének ez a Morus klasszikus művével kezdődő fejezete a magyar szóhasználatban nem a korai szocialisztikus nézetek felbukkanásához kapcsolódik. Azoknál korábbi, a felvilágosodás eszméi térhódításának egyik folyománya.

Amikor Csetri Elek 1970-ben, igen szűk publikálási lehetőségek közepette a kolozsvári *Utunk* című hetilap

hasábjain közzétette Gyulay Lajos naplójegyzeteit Charles Fourier „szisztémájáról”, forrásközlése bevezető soraiban ezt írta: „Ha minden ember a boldogságra vágyik, gondolkodóink legnemesebbjei az egész emberiség boldogításának útját keresik-kutatják. Közöttük vannak az utópista szocializmus képviselői: Saint-Simon, Owen, Fourier, akik a felvilágosodás filozófiai alapján állva magyarázzák a gazdasági jelenségeket, és megállapítják, hogy a tőkés rend ellenkezik az emberi természettel.”³ A boldogságkeresés erdélyi emlékeit szemrevételezve Csetri Elek a vizsgálódás fonalát azon időtől kezdődően veszi fel, amikor Erdélyben a XIX. század első felében olvasmányélmények alapján többen is írnak az utópista szocializmusról mint a magántulajdont elvető társadalmi berendezkedésről.

Latin eredetű utópia szavunkat a magyar szótáriródlom a XVIII. század végétől kezdődően adatolja, és korai használói között említi a magyar regény megteremtésében úttörő szerepet játszó erdélyi író, Jósika Miklóst.⁴ Ő ugyanis 1836-ban megjelent *Abafi* című regénye *Toldalékában* a szépirodalmi alkotás erkölcsi dimenzióját, a költői igazságszolgáltatást hozza szóba, és ebben a vonatkozásban a művészi teremtő folyamat két lehetséges változatát különbözteti meg: „Az erkölcsi hatást a költő vagy a valóságos világból, vagy egy képzeltebből, létezőnél jobb- vagy rosszabból meríti. Vannak, kik egy világot teremtenek, mely nem volt, nem is lesz. Tervök csalódáson alapul, s egy szeszélyes utópiának képzelt eseményeiből kívánnak erkölcsi hatást előteremteni.” Az utópia fogalmát emlegető, azt magyarázó elmélkedés azzal a tétellel feje-

³ Csetri Elek: *Gondolatok a fourierizmusról. Gyulay Lajos naplójegyzeteiből.* Utunk (XXV)1970. 37. sz.

⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Főszerk. Benkő Loránd), III. Budapest 1976. 1043.

zódik be, hogy „a valóságos világból vagy egy ahhoz hasonlóból merített világ- és életszerű képek mindig biztosabbak”, mint a fellegekből leköltöztetettek.⁵

Jósikának ez az irodalmi-esztétikai vétetésű megállapítása egyezik a magyar reformkor nagyjainak a vélekedésével. Csetri Elektől hallottuk Kossuth Lajos halála századik évfordulóján tartott előadásában ezeket a szavakat: „Kossuth és Wesselényi Széchenyivel együtt a reformkor teoretikusai.”⁶ Ezt a magvas megállapítást azzal toldhatjuk meg, hogy noha a boldogságkeresésnek – mind nemzeti, mind általános emberi tekintetben – mindhárman a megszállottságig elkötelezett hívei voltak, az utópisztikus „tökélyességnek” a lehetőségét kizárták elméleti fejtegetéseikből, és a jövő sejtetésének ezt a változatát távol tartották politikai gyakorlatuktól.

Az erdélyi reformmozgalom feladatait összefoglaló *Balítéletekről* című könyvében Wesselényi Miklós a *közboldogságról* ezt írja: „Más láncok engem e világhoz nem csatolnak, csak hazám boldogsága s az emberiség szent ügye.” S arra a kérdésre, hogy ezt milyen úton lehet elérni, így válaszol: „Én hazám boldogságát egyedül a nemzetiség értelmi művelődésétől s terjedésitől remélem.”⁷ A lelki műveltség szüli a hatalmat és egyedüli kútfeje a nemzet meggazdagulásának. A „dicső méltóságában” munkálkodó ember „minél többekkel, közösen” ismeri fel cselekvési lehetőségeit, annál inkább lesz birtoklója az isteni eredetű képességnek, a *teremtőerőnek*: „Valamely nemzetnél a többség eszmél, gondolkodik –, hol a tudományos művelődésre mód, a hasznos találmányokra inger

⁵ Jósika Miklós: *Abafi* (Szerk. Bernád Ágoston). Bukarest 1965. II. 109–111.

⁶ Csetri Elek: *Kossuth és Wesselényi*. In: *Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület emlékülése. (ETF 219.) Kolozsvár 1994. 7.

⁷ Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. Bukarest [Lipscse] 1833. 297.

van –, hol a lélek kifejlődése útját homály nem borítja, vagy sorompók nem zárják: ott a szabad gondolkodás, annak szabad kifejezése s másokkali közlésének véde alatt kifejlődnek a lelki erők, s az ember maga dicső méltóságában jelen meg, amint *földi teremtmő* [kiemelés tőlem – B. S.], tenyész, virágzik minden kezei közt, éled minden körében.”⁸

Kossuth ennél is konkrétabban fogalmaz. Hütlenségi perének a tárgyalásán a neki tulajdonított szélsőséges elképzelések vádjával szemben kijelenti, hogy politikai programja a valóságra épül, sohasem absztrakcióra vagy éppen utópiára. Morus *Utópiájától* is elhatárolja magát. Önérzetesen állítja, hogy „esze is van annyi, hogy mi legyen jó, hasznos és üdvösséges Magyarországnak, arról meggyőződését korántsem Morus *Utópiájából* meríti, s fogja mindig mériteni, hanem Magyarországnak azon helyzetéből, melyben van, s melybe azt nyelve, népszokása, alkotmánya és diplomáciai szövetkezései tették. És ezért az alperes a haszontalan, üres teoriákkal soha nem foglalatoskodott, sőt örökké azt szerette mondani: a status tudomány a legpositivusabb tudomány a világon, mert a faktorokat, melyekkel sokszorozunk, nem teremthetjük, hanem vennünk kell, amint előttünk vannak. Balgatag magyar politikus, ki azzal törekszik, mi volna jó in abstracto; azzal törekedjék, mi jót lehet tenni azon országban, amely olyan, aminő.”⁹

Széchenyi István is szembesíti a maga eszmevilágát az utópizmustal, és éppen a Kossuth Lajossal vitatkozó *A kelet népe* című könyvében tűzi tolla hegyére nemcsak az utópiát mint fogalmat, hanem a „hóbortos utópistákat” is,

⁸ Uo. 109.

⁹ Kosáry Domokos: *Kossuth fogsága*. Klny. Magyarságtudomány, II. évf. 3–4. sz. 240.

akik „anti-oeconomia-politikai elvet csepegtetnek az irgalom szent szavánál fogva a népbe”.¹⁰

Bolyai János sok ezer oldalas boldogságkereső kéziratot hagyatékában nem találjuk az *utópia* szót; azt a világot, amelyet elképzel és amelynek jogi és igazgatási körvonalait felrajzolja, „tökélyes közállomány”-nak nevezi, a megvalósítására vonatkozó, enciklopédikus ismeretekre kiterjeszkedő művének pedig az Üdvtan címet adja.

A készülő nagy műnek a címlapját is sokszor megtervezi, előszavának írásába sokszor belefog (a legtöbbször abbahagyja), ajánlást is többet megfogalmaz. A tekintélyes nevek között a Kossuth Lajosé nem fordul elő. Kézirataiban imitt-amott felbukkan Kossuth neve, de 1848 előtt rokonszenve Széchenyi felé húzza. Kossuth feltehetően akkor értesült a matematikával foglalkozó nyugalmazott mérnök-századosról, amikor a honvédség toborzása idején Dobolyi Sándor marosvásárhelyi ügyvéd, országgyűlési képviselő megemlíthette előtte a nevét. Erre abból a levélből következtethetünk, melyet Dobolyi írt Bolyai Jánosnak azzal a felszólítással, hogy lépjen be a formálódó seregbe.¹¹

A betegsége miatt korán nyugdíjazott Bolyai Jánost az 1848-as esztendő forradalmi eseményei meglehetősen esendő egészségi állapotban találják. Évek óta változatlan az a meggyőződése, hogy a társadalom megérett a gyökeres változásokra, viszont abban is régtől fogva megállapodott a vélekedése, hogy a nemesség uralta társadalmi berendezkedést nem *erőszakkal*, forradalom útján, hanem okosan átgondolt *reformokkal* kell átalakítani. Hovatóvább betegen is úgy érzi, hogy be kell kapcsolódnia az eseményekbe. 436. számmal leltározott marosvásárhelyi

¹⁰ Széchenyi István: *A kelet népe*. Pest 1841. 259–261.

¹¹ Cselényi Béla: *Bolyai János élete*. = *Bolyai János élete és műve*. Bukarest 1953. 51.

feljegyzésén ezt olvassuk: „NB. 1848-ban még a fél-holt-nak is kell éledeznije! A szép kinézés miatt! Még *sokkal* inkább, potentiroidva (hatványozódva) az én tanom által.”

A tavaszi hadjárat és nem utolsósorban 1849. április 14-ének a debreceni eseménye: a magyar függetlenség ki-mondása és a Habsburg–Lotaringiai-ház trónfosztása tette-re serkenti. Asztalhoz ül és „Nagyon Mélyen Tisztelt Or-szágos Kormányzó Elnök Úr!” címmel terjedelmes be-adványt fogalmaz Kossuth Lajosnak. Sokat dolgozik raj-ta; több változatot vet papírra. A legkidolgozottabb fogal-mazvány végén ott a keltezés: „Maros-Vásárhelyt Június 15-én 1849-ben” és az aláírás: „Bolyai János mp. volt császári királyi, s már magyar nyug-díjas százados”.¹² A beadvány fogalmazója arra kéri a kormányzó elnököt, hogy fogadja kegyesen egy őt „igazán bensőleg és hová-tovább nőttön növe tisztelő, ámbár eddig még ismeretlen s hízelegni nem tudó egyénnek is ezen – bár is – én sem költő, sem szónok nem lévén – csak egyszerű hímezetlen szókkal őszinte rövid nyilatkozatát”. Képesnek érzi ma-gát, hogy hazájának „méltatást érdemlő szolgálatot te-gyen”, ezért vállalkozott az emberi tudás enciklopédikus összegezésére és főleg annak tüzetes kifejtésére, hogy „miképpen lehessen és kellessék az üdvös életre közértelemmel eljutni”. Fölajánlja „tökélyes állam-taná-nak” a kormány hivatalos lapjában, a *Közlöny*ben való közzétételét. Őrnagyi ranggal szeretne kormánytanácsos lenni, hogy – amint írja – „amikor és mennyire gyengél-kedő egészségemtől kitelik, s amely tárgyban akár Kor-mányzó Elnök Urunk által vélemény-adásra fölszólítta-tom, akár magam célszerűnek találom fölszólalni: akkor

¹² Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai. I. Fogalmazványok a Tanhoz, illetőleg az Üdvianhoz (Szerk. Benkő Samu). Kolozsvár 2003. 241., 243. (fakszimilével).

és azon tárgyakban tegyem meg részemről is a kitelhetőt. E lépésre engem valóban nem ön-érdek, hanem a köz-ügy szentsége s komoly, érett megfontolás mozdít, buzdít és vezérel, látván azt, hogy ha valaha, éppen most van célszerűbb hely és alkalom szerény föllépésemre, és életem fáradozásai gyümölcseivel a Tisztelt Közönségnek kedveskedni.”¹³

A fogalmazvány keltezése és a világosi fegyverletétel között még két hónap sem telt el. Azt sem tudhatjuk, hogy a beadvány tisztázata elkészült-e, de az biztos, hogy a címzetthez nem került el. Kossuth kormányzóelnöki iratai között nem található.¹⁴

1849. augusztus 17-én Kossuth Lajos és kísérete Orsovánál elhagyta Magyarországot, Bolyai János pedig marosvásárhelyi magányában papírra veti a magyar forradalom és szabadságharc magyar és nem magyar hőseit gyászoló sorait: „Hála azon fényes elméjű és nemes nagy-lelkű honfiaknak: kik vezérlették honunk s némileg az *Emberiség* szent ügyét. Hála azon különbféle ajkú testvéreinknek, jelesen a bécsi német ajkú s lengyel hősöknek: kik magukévá téve a közügyünket, meleg részvétellel viseltek s kész elszántsággal segédkezeket nyújtottak! Éljen tartósan az *emberi* szövetség!... Áldás és dicsőség az igazi ügyért s egymásért csatatéren elhullott hősöknek, örök ne(m)felejtsek nyíljanak az eltaposott s meddővé tett harcmezőn az elhunytak poraiból! Úri módon úrilag estek el. *Suspice viros et si deciderant, magna volentes.* Seneca, azaz L[ás]d. Tekintsd, tiszteld, méltányold, bárís elestek, a nagyra törő[ket].”¹⁵

¹³ Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai. 238.

¹⁴ Vö. Kossuth Lajos összes munkái. XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest 1955.

80 ¹⁵ Benkő Samu: Bolyai János vallomásai. Bukarest 1968. 155.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, akik megálmodták és akik köréje sereglettek

„...mindent a maga helyére illeszteni”

Történetírási és intézményteremtési
törekvések találkozása
a XIX. század első felében

A XIX. század elején Erdély magyar historikusai az előző század végén elért eredményeket igyekeztek tovább építeni mind a tudományszervezés terén, mind pedig metodológiai és elvi-eszmei tekintetben. A nagy világtörténelmi eseményre, a francia forradalomra azonban a Habsburg-hatalom oly módon reagál, hogy szervezetileg lehetetlenné tesz mindenfajta intellektuális szervezkedést, a cenzúra révén pedig megakadályoz minden olyan tudományos és irodalmi törekvést, melyben valamilyes haladó politikai tartalom feltételezhető.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, illetőleg az ezzel szoros kapcsolatban lévő Erdélyi Kéziratkiadó Társaság a történetírás terén is ígéretes eredményeket ért el, de a XIX. század elején ezek folytatására alig-alig kínálkozott lehetőség, sőt azt mondhatjuk, hogy a magyar jakobinus mozgalom vérbe fojtása után (1795) a reakció megerősödését tudományos téren éppen a történetírás sínylette meg a legjobban. A felvilágosodás tudományos programjának valóra váltása megbicsaklott. A tankönyv-

vek és kompendiumok szerzői a XVIII. századi jezsuita történészek munkáiból kivonatolt adatokat ismételtették, és megint csak a dinasztikák és háborúk történetére zsugorodott a tudomány. Legfeljebb anekdotagyűjtemények, genealógiák és egy-egy helytörténeti munka (pl. Szirmay Antal: *Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete*. Buda, 1809–10) jelentett új szint a sok silány kompiláció között.

Szervezett keretek híján, gyarló könyvnyomtatási viszonyok között a történetíró teljesen magára hagyatva csak nagy-nagy áldozatok árán végezhetette kutatómunkáját, és vajmi kevés reménye lehetett arra, hogy megérje műveinek eljutását a közönséghez. A művek, ha megszülettek, kéziratban szunnyadtak.

Az európai magyar szellemi életben az erjedés egyik első góca a XIX. század elején az *Erdélyi Museum* című folyóirat körül csoportosuló író-tudós kör. Az 1814-ben meginduló folyóirat a műveltség egészére kiterjeszti érdeklődését, és programját a felvilágosodás egyetemes tudománytörténeti érdeklődése határozza meg.

A felvilágosodás hagyományainak ápolásán túlmenően a folyóirat szerkesztőjének, Döbrentei Gábornak (1785–1851) az írásaiból világosan kirajzolódik a romantika eszmevilága. Döbrentei tanulmányai idején sokat tanult a német romantikusoknak az eredetiségre és a teremtő zsenire vonatkozó elméleteiből. E német földön szerzett ismereteire alapozza programadó cikkeit. Ezeknek termékenyítő hatása volt; számról számra nyomon követhető, hogy az általa magyar nyelvi talajba átplántált új, romantikus terminológia miként hódít teret a munkatársak soraiban.

Döbrentei maga is írt történelmi tanulmányokat, és általában szívesen fogadott históriai tárgyú írásokat, lettek legyen azok irodalmiak vagy tudományosak. Az *Erdélyi Museum*ban a történettudományi publikációk sorában ta-

lálunk életírásokat, forrásközléseket, készülő munkákról szóló tudósításokat és néhány módszertani kérdést érintő tanulmányt. Az életrajzok sorában olvashatjuk többek között a Batthyány Ignácét, Alvinczi Józsefét, Cserei Farkasét, Bod Péterét és Benjamin Franklinét. Az életrajzot általában kedvelte a romantikus történetírás, mert lehetővé tette az egyénben szunnyadó energiáknak érdekes előadását és a személyiség heroizálását.

A tudósítói levelekben erdélyi történetbúvárok – Fancsali Dániel, Kerekes Ábel – jelentik be készülő munkáikat, és a források felkutatásához a folyóirat barátainak a közreműködését kérik. E rovatban a szerkesztő tudományszervezési elképzelései is szóhoz jutnak. Bod Péterről emlékezve például megírja, hogy kéziratai „nagyobb részént a N. Enyedi Ref. Kollégium Bibliothékájában hevernek. Az oda való érdemes professzor uraknak kellene tehát azok kiadhatásán, valamint a Benkő József kéziratai közlésén is munkálkodni”.

A történetírás módszertani kérdéseit három tanulmányában is érinti Döbrentei Gábor. *Észrevételek az életírás teoriájáról* című dolgozatában azt fejtegeti, hogy kikről érdemes életrajzot írni. Az életrajzírótól megköveteli, hogy emelkedjék tárgya fölé, és tegye a kritika mérlegére minden megállapítását: úgy ábrázolja hőstét, hogy azzal több fény derüljön a történelem tárgyalt korszakára. Egy másik tanulmányban a francia történetírás fejlődését rajzolja meg bő könyvészeti utalással. Ismerteti a különböző korok történetírásának módszerbeli sajátosságait. *A kritikáról* című terjedelmes értekezésében – többek között – a történetkutatásban megkövetelt kritikai magatartásról ír. Miben áll ez a kritikai magatartás? „Ez megtanít, mint kelljen a forrásokat bizonyos szkepticizmussal megvizsgálni, miképp szükséges mindent a maga helyére illeszteni, mint nem szabad elhagyni a tetteknek sokszor rejtetes, de mégis való okát. Intései által elnyomja a kicsinységekről

nagy trombitával harsogást; eszére adja a történetírónak, mint melengessen a Szépnek tűzéből is egy szikrát mejjében, hogy előadását vonzó elevenségűvé tegye. Ily férfias érzéssel nyitván meg a szív útját, a történeteket nem csak mint egy száraz krónika fogja közleni, hanem felemelvén az emberi nemes cél néző pontjára, nagyság érzéseit hagyja hátra bennünk, midőn látjuk, hogy előtte az emberi nem mocskainak bálványképei hullanak; azon nagy lelkek emlékezetére pedig, kiket idejek kora elpuhulásában egész érdemek szerint dicsérni szabad nem volt, szent áldozat gyűjtatik.” A történetírást Döbrentei – igen helyesen – írásművészetnek is tartotta. Szerinte nincs történetírás világos, könnyen áttekinthető stílus, szép nyelvezet nélkül. A historikusoknak azt tanácsolja, hogy ne utasítsák vissza makacsul a „gráciák ajándékait”, hanem éljenek a művészi ábrázolás lehetőségével.

Az *Erdélyi Museum* körül csoportosuló írók-tudósok szellemi atmoszférája nagy hatással volt a fiatal Bölöni Farkas Sándorra (1795–1842). Ő művelődési intézmények szervezésével és *Utazás Észak-Amerikában* (Kolozsvár, 1834) című útleírásával vívta ki kortársai és az utókor becsülését és elismerését. Útleírásából, melyben összeveti az Észak-Amerikai Egyesült Államok fejlett polgári viszonyait Erdély elmaradt feudális világával, kitűnik, hogy kiváló ismerője volt mind Erdély, mind pedig Európa és Amerika történetének. Történeti utalásai, megjegyzései, idézetei azt bizonyítják, hogy egyetemes műveltségét kora legjobb angol és francia történetírói alapozták meg.

Bölöni Farkas a történetírásban hatalmas közéleti funkciót fedezett fel, és ezért határozta el magát, hogy megírja Erdély történelmét.

Kora történetíróitól eltérően nem az adatfeltárás szenvedélye tereli figyelmét a históriára, nincs is szándékában az önálló forráskutatás, s arra sem áldoz időt, hogy a le-

véltárak rejtékéből ismeretlen okleveleket hozzon felszínre. Pedig értett a történelmi forráskutatáshoz is. 1835-ben, mikor az erdélyi városok helyzetével foglalkozó kormánybizottság jegyzőjévé küldték ki, a bizottság tájékoztatására elmélyült forráskutatás alapján terjedelmes történelmi tanulmányt állított össze a városok múltjáról és beléletük korszerűsítéséről. Amikor Erdély történetét kezdi írni, nem ilyen feladatra vállalkozik. Érdeklődése inkább a közíró-politikusé, nem a tudósé. A már feltárt adatokra támaszkodva veszi szemügyre a történelmi fejlődést, s a história szövédséből a jelen kérdéseire keres feleletet.

Történelmi korszakfordulók idején, amikor a társadalmi rendszer megváltoztatására készül az élet, a sokféle: gazdasági, politikai és művelődési igyekezet közepette megtörténnek a historiográfiai előkészületek is. Így volt ez Erdélyben is, ahol a felvilágosodás gondolatainak legkorábbi feltűnésétől kezdődően a szellem legjobb munkásai – magyarok, románok, szászok – feltűnő érdeklődéssel fordulnak a történelem kérdései felé. Ez a históriai érdeklődés személyenként természetesen más és más intenzitású, de majdnem minden esetben politikai indítékú. Ez egészen természetes is. Azoknak, akik a társadalom rendjének megváltoztatására gyürkőznek, jól felfogott politikai érdekük parancsaképpen be kell bizonyítaniuk, hogy a történelemben állandó a változás, hogy volt idő, amikor másképpen – talán jobban – éltek az emberek, buktak már el megingathatatlanak hitt birodalmak, következésképpen a Habsburgok hatalma sem örök életű, s a feudalizmust Erdélyben is szükségképpen újabb társadalmi rendszer fogja felváltani. Meg aztán a hagyománytiszteltre hivatkozókat sem árt felvilágosítani arról, hogy a hagyományok java nem a mozdulatlanság mellett szól. Mindez megmagyarázza egyfelől az értelmiség fokozott történel-

mi érdeklődését, másfelől a történetírás hangsúlyozottan időszerű közügyi mondanivalóját.

Egyébként ez a politikai beállítottság, a múlt időszerű tanulságainak ez a fokozott hangsúlyozása az egész 1848 előtti erdélyi magyar történeti irodalomban éppen Bölöni Farkasnál a legerőteljesebb és egyben a legtudatosabb. A román történetírók közül elsősorban Petru Maior él a nevelésnek és a közügyi serkentésnek ezzel a historiográfiai mesterfogásával.

Bölöni Farkas Erdély történelmének bemutatását Mátyás király koránál kezdi. A sokban eszményített és a népköltészet igazságos királyára emlékeztetően megmintázott reneszánsz uralkodót az olvasó minden figyelmeztetés nélkül is összehasonlítja az idegen és igazságtalan osztrák császárral.

A továbbiakban azt vizsgálja, hogy Mátyás öröksége miként ment veszendőbe. Sorra veszi az eseményeket és bemutatja, hogyan vezetnek azok előbb az elkeseredett parasztok háborújához (1514), majd Magyarország mohácsi pusztulásához (1526). Elmondja, hogy a zabolátlan feudális elnyomás és a kegyetlenségek bosszúvágyat érleltek a parasztságban, s amikor aztán ütött a cselekvés órája, „egyszerre felsajdult mindenkben a sérelmeik érzete, s elébb is Pest és Buda külvárosaiban elkezdettek pusztítani. Az országnak szinte minden részében a nemeség lakjaira rohantak, kipusztították, felégették, s a tulajdonosokat kegyetlenül megöldösték”. Leírja ezután a parasztháború elfojtását s a borzalmas megtorlást: nem azonosítja ugyan magát Dózsaék fegyveres igazságkeresésével, de mélységesen elítéli a nemességet a vérontásért és főleg azért, mert bosszú diktálta törvénnyel évszázadokra rabszolgává alacsonyította a parasztságot: „A pragmatica historia írója, ha emberiség barátja leszen, lángoló betűkkel festendi a nemesség e bosszúállását.” Néhány lappal alább Bölöni Farkas Sándor azt is elmondja, hogy 1562-

ben a „sok sanyargatás alatt nyögő” székek is fellázadtak. Az úri hatalom azonban ezt a népi megmozdulást is elfojtotta és véresen megtorolta: „Hasonló kegyetlen ítélet sújtatott ellenök, mint hajdon Dózsa pórhadabeliek ellen.” A következő fejezet az 1541-ben létrejött önálló erdélyi fejedelemség első éveivel foglalkozik. Különös szenvedéllyel próbálja kifürkészni e lapokon Martinuzzi Fráter György jellemének titkait. Jóllehet a kor történetírási igényeinek megfelelően mindvégig a politikai történet előadását tekinti fő feladatának, a reformációval részletesebben foglalkozik. Teszi ezt nemcsak azért, mert az önálló erdélyi fejedelemség létrejöttének legfontosabb ideológiai vellejárója éppen a reformáció, hanem főleg azért, mert a nagy szellemi áramlat történetének felvázolásával sok mindent elmondhat a nemzeti nyelvű kultúráról.

A lendületes és nemes pátozzsal írt történelmi munka befejezetlen maradt. Az események tárgyalása 1566 után félbeszakad. Esztendőök múltával, betegsége idején még egyszer előveszi kéziratát és újra bibelöldni kezd a „hálátlan munkával”, de már nem futja erejéből, hogy továbbírja és befejezze a sokat ígéro kéziratot.

A korszak legmunkásabb történettudósa Kemény József (1795–1855). Neki, mint minden vérbeli történetírónak, legfőbb vágya a nagy szintézis; ennek érdekében a tudományos tájékozódás és információszerzés új normarendszerét próbálja lefektetni. Hamarosan kevésnek és kritikailag megrostálatlannak találja a múltból korára testálódott forrásokat, és ezért elsödlekes célja az írásos és tárgyi emlékek összegyűjtése. Gerendi udvarháza gyakorlatilag levéltárrá és múzeumná alakul át, ahol a bel- és külföldi tudósok a házigazda vendégeként hetekig kutathattak, s ahonnan halála után 40 szekéren szállítják be Kolozsvárra az Erdélyi Múzeum-Egyesületre testált, 5000 kötetet meghaladó gyűjteményét. Jövedelme nagy részét könyvkézirat- és oklevélvásárlásra fordította, és sokat ál-

dozott régészeti ásatásokra is. Az aranyosszéki Várfalván a római castrumot saját költségén tárta fel. Anyaggyűjtés közben megmutatkozott történetírói alkatának másik sajátossága, a sokoldalúság. Nem elégedett meg a történelmi eseményekre vonatkozó egyedi információkkal, hanem a több oldalról elindított, szisztematikus forrásfeltárás érdekében a segédtudományi kutatásoknak egész rendszerét honosította meg Erdélyben: régészet, felirattan, paleográfia, numizmatika, heraldika, szigillográfia, bibliológia, papirologia stb. metodológiájának az elsajátításával és alkalmazásával a történetírás számára egészen új területeket hódított meg.

Publikálni hosszas előtanulmányok után csak 1829-ben kezdett: *Kolozsvári Phoenix* címmel a kolozsvári református kollégium történetéről írt. Második közleménye még ebben az évben az erdélyi románok múltjával foglalkozik: Dálnoki Incze Józsefnek az erdélyi országgyűlések artikulusairól szóló repertóriumára kiegészítésül összeállította mindazokat az országgyűlési végzéseket, melyeket 1543–93 között az erdélyi románokról hoztak. Nyomban azután, 1830-ban a szász tudós, P. Fridericus Phleps *De Valachorum origine* (Cibinii, 1829) című művét ismerteti.

Mindjárt pályája elején több dolgozatot írt az erdélyi szászok eredetéről, betelepedéséről és a rájuk vonatkozó korai oklevelekről.

Látnivalóan Kemény József úgy fogott hozzá Erdély történetének feltáráshoz, hogy kezdettől számon tartotta: ezen a földön századok hosszú során át együtt éltek a magyarok, románok és a szászok.

1831-ben Keményt a Magyar Tudós Társaság (az Akadémia) levelező tagjává választotta; ettől kezdve munkája még rendszeresebb és céltudatosabb lett. Programjáról így vall: „Erdélynek még nincs históriája, de nem is lehet, mert a kútfők (régí kéziratok, oklevelek stb.) nem igen esmeretesek [...] Ha Isten életemnek kedvez, a régi írókat

mind ki akarom adni és idővel Erdélynek történetét is megírni.” A maga elé állított etikai mérce azonban oly magas volt, hogy még tíz évvel fenti nyilatkozata után, 1841-ben is azt állította, hogy aki már most Erdély „histoire raisonnée”-járól ábrándozik, kész csaló, mert megírásához előtanulmány kell, a történeti források körültekintő felkutatása. Ezek nélkül elvész „a történelem matematikai értéke” s az egész mesévé változik, holott a történelem morálját csakis a fenti módon lehet és szabad felrajzolni. Hat kötetnyi forráskiadványát ezekkel a tudományos etikai meggondolásokkal bocsátotta útjára. Ugyanakkor már ebben a forráspublikálási akciójában az a célja, hogy kortársai kezébe olyan olvasmányt adjon, mely valós történelmi tudat kialakítását szolgálja. 1837-ben Nagyajtai Kovács Istvánnal *Erdélyország' Történeti' Tára* címmel olyan sorozat publikálásába kezd, melynek darabjait „hazánk fiainak, sőt leányainak is tudniuk nem csak igen érdekes, hanem szükséges is volna”. A második kötet 1845-ben jelent meg. Azért ilyen későn, mert hosszú időn keresztül gátolták a megjelenését a jezsuiták, akiknek értésükre esett, hogy a szerzők az országgyűlési végzések sorozatába felvették az 1588-i medgyesi országgyűlés végzéseit is, melyekben az erdélyi rendek „igen keményen írtak a szerzet ellen”, melyet Erdélyből száműztek. Végül is a cenzúra csak ennek az országgyűlési határozatnak a kihagyásával engedélyezte a kötet megjelenését. Ebben ismételtelen hangsúlyozzák a szerzők, hogy alig volt valaha „nagyobb a közszükség ismerni s tudni az ősök múltját”, mint most, az átalakulás korában. Szükséges ez azért is, mert „a politika csak a históriára támaszkodva vagy ezzel egyesülve képes okos és bölcs törvényhozókat adni a nemzetnek”, annak fiainak pedig okulniuk kell a históriából, mely – Schlözer szerint – nem más, mint folyvást haladó statisztika.

Párhuzamosan az *Erdélyország' Történeti' Tára*val, mely a magyar nyelvű forrásokat publikálta, Kemény egy hasonló irányú német kiadvánnyal is gazdagította a tudományt. 1839-ben publikálta Kolozsvárott *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens* című műve első kötetét. Ebben nyolc erdélyi százsz krónikás szövegét tette közzé az 1526 és 1693 közötti események megvilágítására. Az 1840-ben megjelent második kötet újabb négy krónikát tartalmaz, s egy csomó levél közzétételével derít fényt az 1526–1703 közötti évek történetére.

Mind a magyar kötetekben, mind a németben Kemény József minden egyes publikált szöveg elé kimerítő előszót írt, és a szöveget felvilágosító jegyzetekkel tette közérthetővé.

Miután folyóirat hiányában szaktanulmányait nem tudta rendszeresen publikálni, elhatározta, hogy maga teremti lehetőséget erre. A bécsi származású Anton Kurzot támogatta, hogy Brassóban fórumot teremtsen az oknyomozó történetírásnak. Kurz, miután Erdélyben telepedett meg, hosszú időn keresztül Gerenden tartózkodott mint Kemény tudományos titkára, 1838-ban költözött Brassóba, és itt adta ki 1840 tavaszán *Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte nach authentischen bis jetzt unbekannten unbenützten Quellen und Urkunden bearbeitet von A. K.* című gyűjteményét. Már ebben Kemény több dolgozatot közöl, de még többet ír az 1844 elején megjelenő *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denkwürdigkeiten Siebenbürgens* hasábjain. Bevezető cikkében fontos elvi megállapításokat tesz. Hangsúlyozza, hogy kútfül használt történetírók nem elég csupán idézni, hanem közelebbről meg kell vizsgálni mint gondolkozó és mint cselekvő embert, még magánéletében is, hogy kellően megismerhessük, az igazságot felderítsük és másokkal is közölhessük.

Az új folyóirat második kötetében jelent meg a legrégebbi erdélyi papírra írt okleveleket bemutató dolgozata. Kiterjesztette figyelmét a vízjegyekre is, ebből nőtt ki az erdélyi papírgyártás kezdeteivel foglalkozó, a maga nemében úttörő dolgozata. Gyönyörű vízjegygyűjteménye ma is emlékeztet szorgalmára és hozzáértésére. A *Magazin*-ban külön tanulmányban foglalkozott az erdélyi román kenézségek történetével és a románok által fizetett tizeddel. Egy másik dolgozatában a bákói püspökség és az ottani ferences kolostor történetét dolgozta fel. A folyóirattal pedagógiai céljai is voltak: a régi írások megismerése érdekében hasonmásokat közölt. A jogakadémiai hallgatók számára fakszimilét sokszorosított az oklevéltan színvonalas elsajátítása érdekében.

Kemény a történeti események és tények valóságának kutatásában alkotott maradandót. „A történeti igazság kutatása szenvedélyem, gyönyöröm, mindennapi kenyerem és életem, amelynek élek, halok” – vallja tudományos ars poeticaként. S valóban, pontosan érzékelte, hogy hol vannak képességének határai: „ahol az adatok világa megszűn, ott – Kövári László megállapítása szerint – a képzelet, költői fölfogás, logikai továbbkötés fáklyája mellett nem szívesen haladott tovább”.

Kemény József dolgozatait ma is szívesen fellapozzák a történetkutatók, és gyűjteményeit szinte naponként használják, mégis, ha szó esik róla, leginkább azt emlegetik, hogy történelmi okleveleket hamisított. Valóban ezt is megtette. Mit mond erről monográfusa, Veress Endre? Kiderítette, hogy Kemény József „már gyermekkorában büszkén mutogatott társainak egy oklevelet, melyet maga készített s a kéményben füstölt meg, hogy régiesnek lássék. Nyilván örömét lelte benne, miként találta el jól-rosszul a középkori oklevelek irányát és hangját, s mint népesíthet be – oklevelei által – népekkel és várakkal olyan területeket, melyek az általa kitalált időben esetleg

néptelenek voltak. E mániájával senkit anyagilag megkárosítani nem kívánt, sőt ellenszolgáltatásra való számítás nélkül hízelgett vele hol egyik-másik főúri barátjának, hol meg az erdélyi népeknek. Az a hiúság is vezette, hogy egy-egy felvetődött történelmi kérdésben az övé legyen az utolsó szó, mivel író társai közt olyan nagy tekintélye volt, hogy senki nem mert volna gyanakodni az általa közölt perdöntő oklevelek eredetiségében, mikor azoknak nemcsak hollétét, de külső formáját, pecsétjét, sőt gyakran pecsétzsinórját is leírta [...] S habár eljárását elítéljük, igaztalanság minden hamisítást neki tulajdonítani és gyanúsan fogadni minden tőle származó másolatot. Elvégre Kemény működésének *nem* ez a gyarlósága a legkiemelkedőbb mozzanata, hanem az, ami maradandó, hogy tudniillik már gyermekkorában megnyilvánult gyűjtő szenvedélyével *tömerdek írott emléket mentett meg a pusztulástól* [...] Munkássága egész egyletek és akadémiák tevékenységével felér.”

Kemény József oklevélpublikáló tevékenységébe, amint láttuk, bevonta Nagyajtai Kovács Istvánt (1799–1872) is. Nagyajtai Kovács kutatásait kezdetben Kolozsvár városa múltjára összpontosította, majd a székelység történetével kezdett behatóan foglalkozni, közben kitűnő gyakorlatra tett szert a medievisztikában. Barátjához, Keményhez hasonlóan sokat áldozott a történeti források gyűjtésére, Erdély történelmi emlékeinek az enyészettől való megmentésére. Ő is egyike az Erdélyi Múzeum-Egyesület létrehozóinak.

Írásait a gondos forrásfeltárás, a források információinak kritikai megrostálása jellemzi. Arra törekedett, hogy felkeltse az érdeklődést a múlt iránt, és hogy olyan közhangulat váljék uralkodóvá Erdélyben, mely megbecsüli a történelem tárgyi és írásos emlékeit és a polgári átalakulás mozgalmaiban hasznosítja az elődök tapasztalatait.

Debreczeni Márton és az EME

A cím láttán, illetőleg olvastán könnyen felmerülhet a gyanú, hogy vajon nem aggkori szellemi megbicsaklás helyezte egymás mellé a két nevet: az 1802-ben született és 1851-ben már meghalt tudós bányamérnökét és az 1859-ben alapított erdélyi tudós intézményét. Nincs-e valami tévedés az évszámok körül? Nem tagadva az élemedett kor naponta tapasztalható keserves kísérőjelenségeit, elmondhatom, hogy ez alkalommal nem történt emlékezetbeli botlás.

Mert igaz ugyan, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakuló közgyűlésére 1859. november 23–25-én került sor, mégis joggal nevezhetjük EME-embereknek azokat az élők sorából korábban eltávozott erdélyi magyarokat, akik évekkel megelőzően felvetették, kezdeményezték, hogy ez a kis ország rakja le a maga magyar tudományos intézményeinek az alapjait, illetőleg olyan szellemi főembereknek bizonyultak, akikben élt a remény és az igény, hogy életművük írásos és tárgyi emlékei előbb-utóbb intézményes őrzési helyre leljenek itt bent a hazában.

Nézzünk csak szét egy kicsit az EME régi emberei között. Azok között, akiket az 1909–1942-es Emlékkönyv is így nevez meg: *Az EME régi emberei*. Első helyen említjük az 1855-ben meghalt történetíró Kemény Józsefet és unokaöccsét, Kemény Sámuel, akik közösen írt, és az 1842-es erdélyi országgyűléshez címzett levélben – „honfiúi és honpolgári érzelmük sugallatának engedve” – felajánlják 15 000 kötetet meghaladó könyvtárukat, több ezerre menő kézirat- és oklevélgyűjteményüket, valamint más muzeális értékeiket a felállítandó erdélyi múzeumnak.

Kemény Józseffel azonos évben, 1795-ben született az EME másik embere, Bölöni Farkas Sándor, aki többek között arról is nevezetes, hogy 1829-ben Lázár László

kancellárhoz benyújtott nevezetes memorandumában – Kelemen Lajos fogalmazása szerint – „vázlatos, de céltudatos múzeumi programot” állított össze.

Maguk az alapítók is nagyon jól tudták tehát, hogy az EME története nem az 1859-es alapító közgyűléssel kezdődik, de még csak nem is a reformkori közhatalmi körben: országgyűlésen, vármegyei közgyűléseken elhangzott javaslatokkal, hanem azokkal a tudományos teljesítményekkel, melyeket létrehozóik intézményi erőrendszert oltalmába szerettek volna helyezni.

Ha csak rápillantunk az alapító Mikó Imre írásainak a könyvészeti jegyzékére, láthatjuk, hogy előszeretettel foglalkozott azoknak az erdélyi tudósoknak az életével és munkásságával, akik tehetségüket, szakterületük művelése mellett, az erdélyi magyar tudományosság összefogására is felhasználták. Így írt tanulmányt a tudós emberek-ből álló *magyar társaság* gondolatát felvető Bod Péterről, szentelt monográfiát az „erdélyi históriás szekrényt” kezdeményező Benkő Józsefnek, és adta ki részletes életrajzzal bányamérnök barátjának, a korán elhunyt Debreczeni Mártonnak a magyar honfoglalásról írt hőskölteményét.

Az *Erdélyi Múzeum-Egyesület története* című, 1909-ben megjelent tanulmányában Kelemen Lajos hangsúlyozza, hogy Mikó Imre Debreczeni Márton kéziratban heverő eposzának a kiadásával nemcsak a múlt dicsőségének a feltüntetésére vállalkozott, hanem nehéz időben, 1854-ben *A kióvi csata* előszavában ismételten hangoztatja ez Erdélyi Múzeum-Egyesület szükségességét, tehát egy olyan intézményét, „hol a múlt minden emlékét összegyűjtve őrizni és fenntartani lehessen”.

Tegyük ehhez hozzá még azt is, hogy ugyancsak nehéz időben, 1960-ban a másik Mikó Imre, a mi kortársunk, a kiváló nemzetiségi jogász, Döbrentei Gábor folyóirata, az *Erdélyi Museum* köré tömörülő nagy reményű erdélyi fiatalok művelődéstörténeti szerepét hangsúlyozva

emlékeztet rá, hogy e fiatalok között ott volt a kolozsvári Református Kollégium diákja, Debreczeni Márton is.

Az 1851-ben meghalt Debreczeni Márton és az 1859-ben végre megalakult EME között a szétbonthatatlan kapcsolat jelzését Mikó Imre azzal tetézte, hogy 1854-ben a saját költségén kiadott hősköltemény bevezetéseként megírta és közrebocsátotta „a közönséges származású, de nem közönséges életű férfi” életrajzát és méltatta szépirodalmi és tudományos munkásságát. Mikó Imre azzal is az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez kapcsolta Debreczeni Mártont, hogy halála után magához vette kézirati hagyatékát, és abból először az említett hőskölteményt rendezte sajtó alá és bocsátotta közre, majd rendbe rakta az egész kézirati hagyatékot. Természetesen Mikót barátjának és egykori kincstári munkatársának nemcsak költői teljesítménye érdekelte, hanem egész életműve, így figyelme kiterjedt minden papírra vetett gondolatára. Nemsokára az ő gondoskodása juttatta ezeket az iratokat az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonába: a levéltárba és a kézirat-tárba. Sorsunk alakulásának furcsasága következtében a mai kutató a Debreczeni-kéziratokat két helyen keresheti: a Román Országos Levéltár kolozsvári Igazgatóságának gondozásában lévő múzeumi levéltárnak az állagában, mégpedig az egyesített Mikó–Rhédey családi levéltárban, és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában, ahol ugyancsak az eredetileg Egyesületünkre testált és bekötött kéziratokat őrzik (és amelyek visszaszolgáltatását türelmetlenül várjuk).

Magam egyetemi hallgatóként a Farkas utcába költöztetett egyesületi levéltárban talákoztam először Debreczeni Márton kézírataival. A soproni bányatörténész, Faller Jenő akkoriban írta *Debreczeni Márton (1802–1851) bányamérnök élete és munkássága* című tanulmányát, amelyet aztán a *Bányászati Lapok* 1951-es évfolyama 20. számában jelentetett meg. Az akkori idők nehéz

(mondhatnám lehetetlen) kutatási feltételei között Faller Jenő Jakó Zsigmond professzortól, az EME levéltára akkori vezetőjétől kért felvilágosítást a Kolozsvárott őrzött Debreczeni-kéziratokról, illetve a tudós bányamérnökre vonatkozó irományokról. A levéltári forrásokkal ismerkedő diákként láthattam tehát a kutatószobában Jakó Zsigmond asztalán a Debreczeni-kéziratokat, melyekről aztán a soproni professzor levélbeli tájékoztatást kapott. Ennek az egyesületi levéltárban szerzett első élménynek lett szerves következménye, hogy néhány év múlva *Az erdélyi műszaki és gazdasági értelmiség kialakulásának kérdéséről* írt (1956-ban megjelent) tanulmányomban számba vehettem az erdélyi bányász értelmiség kialakulásának a körülményeit és méltathattam Debreczeni különleges szerepét az erdélyi bányáipar technikai színvonalának emelésében. Évek teltével, éppen a Ceaușescu-rendszer haldoklása idején ismét visszatértem Debreczeni Márton kézirataihoz. Azokat az irományait vettem szemügyre, melyeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtárának kéziratárában helyeztek el, és amelyek, mint jeleztem, ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában őrizetében vannak. Itt a katalógusban 13 tétel jelöl Debreczeni-kéziratot, ezekből 3 szótárfogalmazvány, melyekről *Debreczeni Márton szótárszerkesztményei* címmel 1991-ben tanulmányt tettem közzé.

Itt emlékezem meg arról is, hogy a múzeumi levéltár egyik másik fondjában, a zilahi Református Kollégium levél- és kéziratgyűjteményében bukkant rá Dani János Debreczeni Márton két XIX. század eleji román nyelvű nyomtatott versére, melyek 1818-ban jelentek meg. Dani János ismertetését ezekről a katonabúcsúztatókról 1960-ban olvastuk a Korunk hasábjain.

Mivelhogy ünnepi megemlékezésünkön előadóink részletesen szólnak a bányamérnökről, a feltalálóról és a költőről, rám már csak az a feladat hárul, hogy néhány

szóban Debreczeni érdemdús egyéniségét, illetőleg szellemi habitusának legjellemzőbb vonásait próbáljam magunk elé idézni.

Alkotómunkára termett sokoldalú egyéniség volt. Az alkotómunkához megkívántató szellemi fegyverzettel a kolozsvári Református Kollégiumban és az 1763-ban létesített selmecbányai Bányászati Akadémián szerelkezett fel. A kolozsvári kollégium diákjaként, az antikvitás görög és latin auktoraira támaszkodó literátori műveltség mellett, viszonylag korszerű matematikai, fizikai és vegytani ismeretekre is szert tehetett, melyeket aztán az európai hírű felső-magyarországi akadémián ásványtani, fémkohászati és bányaművelési ismeretekkel toldhatott meg. Hangsúlyozza, hogy a tudományok igazi mibenlétét Selmecbányán ismerte meg.

Tudatában volt annak, hogy némelyek szemében a költői és a mérnöki munka mélyén ellentétes módszerek húzódnak meg, de ő pontosan ezt az ellentételezettséget tudta mesterien föloldani. Felismerte, hogy ihletre és képzelőerőre mind a két területen nagy szüksége van az alkotó embernek.

Sokoldalúságához párosult kísérletező kedve is. Kísérletezett a szépirodalomban éppen úgy, mint a műszaki tudományokban, és kísérleti telepnek tekintette a Kárpátok ércben gazdag hegyvonulatait éppen úgy, mint Erdély iparosodásának első szálláshelyeit, az érckohókat. Vörösmarty Mihály irodalomtörténeti korszakot nyitó eposzának, a *Zalán futásának* megjelenése előtt hőskölteményt írt a magyar honfoglalásról, Zalatnán gőzgépet alkalmazott, és az 1848–49-es forradalom idején Kossuth Lajos mellett dolgozó minisztériumi főtisztviselőként ő biztosítja, hogy a honvédség fegyverzetét előállító hadiüzemek folyamatosan hozzájussanak a bányászati nyersanyaghoz, a fémércekhez.

Alkotóképessége nemcsak az erdélyi föld kincseit kiaknázó bányamérnöki tevékenységben tűnt ki, hanem szaktudománya művelésében is, és bizonyos tudományszervezési akciókban. Egyike azoknak, akik 1838-ban létrehozzák Zalatnán a bányászati kaszinót azzal a rendeltetéssel, hogy tagjai előadásokkal, vitákkal, a külföldi szakirodalom rendszeres figyelésével és saját eredményeik publikálásával „a bányászati szorgalomba bevágó tudományok és művészet előhaladását eszközöljék”.

Tudományszervezési találékonysága abban is megmutatkozott, ahogy hozzálátott bányászati szakszótárak szerkesztéséhez. Egyesületünk kéziratárába három szótárszerkesztményének a fogalmazványa került be. Ezekből megismerhetjük munkamódszerét, azt, hogy a szótárszerkesztést közösségi feladatnak tekintette. Munkáját azzal kezdte, hogy összeállította az eltervezett német–magyar „bányászati műszótár”, illetőleg a „sóbányászati német–magyar műszótár” német címszavainak a jegyzékét, és azt elküldte az Erdélyben dolgozó magyar bányamérnököknek azzal a kéréssel, hogy megfelelő magyar szót javasoljanak valamennyi német terminus jelentésének anyanyelvükön való visszaadására. A szótárszerkesztő előmunkálatok különböző fázisait rögzítő kéziratokból megállapíthatjuk, hogy Debreczeni Márton a bányatudományokban és a magyar nyelvben járatos tizenkét munkatársat sorakoztatott fel maga köré, hogy közös erőfeszítéssel megtalálják a német szakkifejezések ezreinek a magyar megfelelőit. A tudományos együttműködésnek értékes emlékei ezek a szótárszerkesztmények, és mai napig elható magatartásbeli iránymutatás olvasható ki belőlük.

A reformkori magyar akadémiai tudománypolitika dicséretére el kell mondanom, hogy a mérnök–költő szótárszerkesztési munkálkodása beilleszkedett abba az akadémiai kezdeményezésbe, amely feladatul tűzte ki szakszótárak szerkesztését. Teleki József akadémiai elnök, még

mielőtt Erdély főkormányzója, gubernátora lett volna, maga kezdte sürgetni a magyar „bányászati műnyelv” megteremtését, és ennek érdekében szorgalmazta honos magyar kifejezések, szólásmódok összegyűjtését és rendszerezését.

Hangsúlyozom, hogy Debreczeni Mártonnak a hűség dolgában van mondandója a mai erdélyi magyar ember számára. Hűségét mindvégig megőrizte az anyanyelvű szellemi munkálkodáshoz.

Debreczeni Márton nyelvi tekintetben is talpig erdélyi ember volt. Amellett, hogy anyanyelvét költői szinten gyarapította, román nyelven írt versekkel és német nyelven szerkesztett bányászati szakszövegekkel bizonyította, hogy az Erdélyben együtt lakó népeket nyelvileg egyenrangúaknak tekintette. Nyelvi toleranciájának ékes bizonyítéka az a tervezete, melyet 1848. szeptember 6-án fogalmazott a Kossuth Lajos vezette magyar pénzügyminisztérium „bányászati osztályigazgató helyetteseként” a selmeci Bányászati Akadémia átszervezéséről. Az akadémia egykori diákjaként tudta, hogy az intézet közvetlenül a bécsi udvari bányakamarának alárendelt, és kizárólagos oktatási nyelve a német. A forradalmi változások rendjén Debreczeni azt javasolta, hogy az akadémiát helyezték a magyar pénzügyminisztérium felügyelete alá, és illő óvatossággal vezessék be a magyar előadási nyelvet úgy, hogy a magyar mellett a német is mint tanítási nyelv huzamosabb időre megtartásuk. Bölcsen kifundált javaslatát érvekkel támasztja alá: „különös figyelmet érdemel ugyanis azon körülmény, hogy a magyar nyelv bányászati irodalommal még nem bír, s éppen ezért értelmetlen bányásznak, ki nem akar megelégedni az akadémián tanultakkal, hanem a tudománnyal lépést tartva haladni kíván, a német nyelvnek tudása, mely a bányászati tudományokra nézve a legbővebb forrásokkal bír, multhatatlanul szükséges”.

Toleranciával párosuló hűségét anyanyelvéhez csak dúsították azok az érzelmek, melyek szülőföldjéhez kötődtek. Mikó Imre idézi Debreczeninek selmeci diák korában, 1824-ben egy barátjához intézett levelét: ebben nélkülözések közepette vállalt szülőföldszeretetről így vall: „Tanulásomat sehogy sem hagyom félbe, akár mint húz-zam is ki. Ha azon cosmopoliticum principiumom lenne, mi sok nemzeteknél oly nagy becsben van: ubi bene ibi patria, könnyű volna muszkaországi stipendiumot nyernem, s Szibériában idővel még nagy úr lehetnék; de a natale solum (szülőföld) lekötne engemet még akkor is, ha ott többé senkim sem lenne.”

A natale solum magához kötötte egészen a Házsongárdi temetőig, ahol – mint az egyre pusztuló síremlékek jelzik – az EME többi nagyjainak, Bölöni Farkas Sándornak, Brassai Sámuelnek, Újfalvi Sándornak, Mikó Imrénak a nyugalóhelye közelében alussza örök álmát.

Köszöntjük Kelemen Lajost

Az erdélyi magyar történészek szeniora nyolcvanéves. Nagy öröm számunkra, hogy egészségben, jó erőben köztünk van, hogy fáradhatatlanul dolgozik, hogy nap mint nap nagy bőkezűséggel ajándékozza tudását és idejét múltunk hozzáiető kutatóinak.

Alakja úgy hozzátartozik életünkhöz, mint a kolozsvári főtérhez a Szent Mihály-templom, Vajdahunyadhoz fenséges várkastélya vagy a karcsú kehelyhez régmúlt idők nemes verete. Nem dísz és nem szimbólum, hanem tanúja a múltnak és példája a jelenvalónak.

Kelemen Lajos tősgyökeres erdélyi ember. Életének eddigi nyolcvan esztendejét két erdélyi városban élte le. Marosvásárhelyen töltötte gyermekéveit, gimnáziumi tanulmányait is ott végezte az öreg kollégiumban. Egyetemre Kolozsvárra jött, és azóta itt él. Domidoctusoknak nevezték az elmúlt századokban azokat a honi tudósokat, akik nem jártak külföldi akadémiákon, hanem csupán a nyomtatott betű segítségével közelítették meg az emberi kultúra új eredményeit. Ilyen domidoctus volt másfélszáz évvel ezelőtt Benkő József, az erdélyi történetírás halhatatlanja, ilyen domidoctus Kelemen Lajos.

Az objektív feltételek összessége megvolt tehát ahhoz, hogy elvidékiesedjék. Nem ez történt: Kelemen Lajos Kolozsvárt, ebben a mi vidéki városunkban győzte le a provincializmust. Lépést tartott tudománya egyetemes eredményeivel, s bár kutatómunkáját tudatosan Erdélyre korlátozta, mindig az általános emberi fejlődés részeként vizsgálta e föld történelmét. A vidékiesség alámerítő hírnábjától megóvta alkotókedve.

Teremtő, alkotó ember. Munkássága kiterjed a történelemtudomány szinte minden területére. Érdeklí minden, ami szülőföldünk múltjához tartozik. Közrebocsátott történelmi forrásokat, megírta események hiteles rendjét, vizs-

gálta hősök célkitűzéseit és tetteit. A legszenvedélyesebben azonban az ember művészi alkotásai vonzották. Művészettörténeti tanulmányai nemcsak az adatok kimeríthetetlen kincsesbányái, hanem sorra csillan fel bennük a műalkotások minden szépsége.

Nyomtatásban megjelent munkái, kéziratai a történetírás és művészettörténet számtalan területén a mai kutatásnak is biztos kiindulópontjai. S mert Erdély történetét mindig magyarok, románok, szászok közös múltjaként fogta fel, munkája eredményeit nemzetiségre való tekintet nélkül hasznosíthatják a nyomdokába lépők.

Gyűjtő ember, áhítatos tisztelője a kultúrának. Már gyermekkorában megtanulta értékelni mindazt, ami az emberi tett és emberi gondolat emlékét őrzi. Férfiként pedig mint az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkára, szorgalmas gyűjtője lett a múzeumi tárgyaknak. Munkája, gondossága az Egyesület gyűjteményeinek jelentős gazdagodását eredményezte. Élete legnagyobb műve e gyűjtemények egyike: a levéltár, mely ma a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának a tulajdonaként áll a tudományosság rendelkezésére. Nemcsak Erdély történelmének leggazdagabb forrásgyűjteménye ez, hanem közép-európai viszonylatban is ritkítja párját. Kelemen Lajosé az érdem, hogy megmentette és tető alá hordta felbecsülhetetlen értékeit.

Humanista. Élete során bőven volt alkalma találkozni az embertelenséggel. Nem tévesztették meg hamis jelszavak, és nem adott hitelt álprófeciáknak. Két világháború pusztításának volt szemtanúja, de e föld történelmének kutatójaként a pusztítások végeláthatatlan sorának ismerője. Nem csoda hát, ha a kulturális javak megsemmisülésétől való félelem oly gyakran öltött szavakat írásaiban. Féltette az embert és féltette az emberiség kincseit. A kultúra őrzését a legnemesebb emberi feladatnak tartotta, ennek áldozta egész életét.

Szívélyes, vidám ember. Szereti az életet, szereti az embereket. Kedves tréfái, kifogyhatatlan anekdotái, jókedve derűssé teszi környezete hangulatát és élménnyé a vele való találkozást. Szívélyes hangját azonban néha hangerős, kemény szavak váltják fel, s mesélő kedvét is olykor eltemeti a szótalanság. Mert szigorú ember. Szenvedélyesen gyűlöli a semmittevést, a kontárkodást és fennhéjázást. Néhányszor jól elverte a port azoknak a hátán, akik a „tudatlanság vakmerőségével” rontottak be a tudományba, vagy fennhéjázva becsméreltek becsületes munkákat és szándékokat.

A legigényesebb mindig magával szemben; másoknak többet megbocsát. Emberség és erkölcs dolgában azonban alkuba sohasem bocsátkozik.

Önzetlen ember: soha nem a maga ügyét nézi, hanem már-már aszketikus önmegtagadással mások szolgálatát tartja életfeladatának. Az apa szeretetével egyengette a fiatalok tudományos pályáját. Tanított és segített mindenkiket, akiben tudományos reményeket látott. Fél százada alig készült Erdély történetéről olyan munka, amelynek szerzőjét adattal, tanáccsal vagy bátorító szóval ne támogatta volna. Tudását, memóriáját társadalmi tulajdonnak tekintti: mindenki megkapja belőle azt, amire szüksége van.

Soha nem vonzották külsőségek, amit tett, jutalom reménye nélkül tette. S ha az élet megaláztatással vagy méltatlan mellőzéssel fizetett, férfiasan viselte el: tudta, hogy nem neki kell szégyenkeznie.

Szívós ember. Afféle kemény fából van faragva, amilyen a havasok lábánál zöddell, ott a Maros bal partján, ahol vége már a Mezőségnek és a Székelyföld következik.

Nyolcvanadik születésnapján szívünk minden melegével köszöntjük.

Szabó T. Attila jelenléte

Tanulmányainak, cikkeinek dandárja szaktudományi közleményekben jelent meg. A legtöbbet talán a *Magyar Nyelv* című folyóirat hasábjain közölt, szerkesztési elveinek foglalatát pedig az *Erdélyi Múzeumnak* azokban az évfolyamaiban lelhetjük meg, amelyeket ő szerkesztett. Az *Igaz Szó*, csakúgy, mint a többi romániai magyar folyóirat, elsősorban nem azért vallhatja magáénak Szabó T. Attilát, mivel hasábjain az elmúlt évtizedekben írásai jelentek meg, hanem mindenekelőtt azért az írásban és magatartásban példává emelkedett emberségért és felelősségtudatért, melyet szellemi életünkben ő képvisel, és amiben követni nem könnyű, de mindenképpen tanítványi feladat. Mert ha jól szétnézünk a lapok, folyóiratok, kiadók háza táján, szép számú tanítványi sereget találunk a szerkesztői asztalok mellett. Már pusztán az a tény, hogy mifelénk a nyomtatott betűk körül bábáskodók jelentős része a magyar nyelv és irodalom tárgyköréből szerzett magának egyetemi oklevelet, azt jelenti, hogy Szabó T. Attila több mint három évtizedes nyelvészprofesszori munkája mélyen beépült a mai romániai magyar szellemi életbe.

Ha ezekben az évtizedekben megnövekedett a nyelvi igényesség, ha tisztult-szépült a lapok, folyóiratok, könyvek nyelvezete, ha az esetlegességekre hagyatkozó nyelvgyomlálást tudatos nyelvművelés váltotta fel, ha anyanyelvünk ügye mindannyiunk lelkiismereti kérdésévé vált, abban mind-mind nagy és elhatározó szerepe volt Szabó T. Attilának.

A közvetlen tanítványok népes seregén túl szaktudós esetében eddig páratlan nagyságú olvasóközönséget tudhat a magáénak. Tanulmányai háromkötetes gyűjteményének és *Szótörténeti Tárának* hatalmas sikere, az *olvasók körében aratott sikere* arról tesz tanúbizonyságot,

hogy művei nyomán egymásra talált a tudós alkotó és a közönség.

Sohasem szerencsés dolog bonyolult jelenségeket egyetlen eredőre vezetni vissza, most mégis megkockáztatom azt a véleményt, miszerint Szabó T. Attila életművének titkát, eligazító szerepének magyarázatát abban látom, hogy körünkben hosszú időn keresztül a legkövetkezetesebben és a tudományosság legmagasabb szintjén ő képviselte a *történetiség* elvét.

Ötvenesztendőes tudományos munkássága megfellebbezhetetlen bizonyossága annak, hogy a nyelvtudomány csak ott érhet el időt álló eredményeket, ahol a történelem mélyrétegeibe hatol. Ő ezt tette: a nyelvben rejlő történelmi logikum megragadására törekedett. Miközben az elmúlt évtizedekben gyors ütemben követték, illetőleg váltogatták egymást divatos nyelvészeti irányzatok, ő konokul kitartott a nyelvi tények módszeres összegyűjtése és történeti-társadalmi értelmezése mellett. Egyazon érdeklődéssel fordult a nyelvi tények két nagy szentélye: a népnyelv és az írott történelmi források felé. Helyszíni gyűjtőmunkájában és levéltári kutatásai rendjén – történelmi szemléletének bizonyosságaként is – nemcsak a nyelv köznévi elemeire figyelmeztet, hanem különös érdeklődéssel vette számba a múltnak a tulajdonnevekben reánk hagyományozott üzenetét. Személyneveket és helyneveket tárgyaló tanulmányai, ezeket tartalmazó publikált adattárjai és hatalmas kiadatlan helynévgyűjteménye (a Iorgu Iordan Emlékkönyvben számolt be róla) az erdélyi múltból oly sok információt tartalmaznak, a mindennapok kis és nagy gondjai között zajló történelemnek annyi színét őrzik, hogy a felhasználásuk nélkül ezután nemcsak szegényes, hanem egyenesen csonka és hiányos lesz minden összefoglalásra irányuló kísérlet.

A nyelvet nem időn kívüli rendszerként búvárolta (ennek lehetőségét különben soha nem tagadta, s tanítványai

között akad is olyan, aki efféle kutatásra adta a fejét), következőképpen nemcsak egy-egy metszete érdekelte annak a történeti-társadalmi valóságnak, melyet a nyelv tükröz, hanem az emberi teljesség, a létnek és a nyelvnek az emberi lényegben való egybetartozása. Kitekintése széles körű, kutatási rendszere interdiszciplináris. Ő már akkor kereste a kapcsolatot a többi tudományokkal, amikor a nyelvtudomány önállóságának és szuverenitásának ismételten kinyilatkoztatása volt a divat.

Mindig szerette az irodalmat. Az irodalomtudomány szakavatott művelői nem feledik Szabó T. Attila ama érdemét sem, hogy pályája kezdetén felkutatta kéziratoss énekeskönyveinket, verses kézirateinkat, és eredményeiről doktori értekezésében számolt be. Arra pedig már a mai olvasók is jól emlékeznek, hogy néhány évvel ez előtt, visszatérve a kedves fiatalkori témához, pompás kis válogatással, a *Haja, haja virágom* című kötetel örven-deztetett meg bennünket. Ez a gyűjtemény hiteles tájékoztatást nyújt a magyar névtelenek virágének-költészetéről a XV. századtól mondhatni korunkig. A virágének-kötet gondozójában is a tudós nyelvész munkál, aki ez alkalommal a versteremtő nyelv történelmi útját világosítja meg olvasói előtt, a halhatatlan verssorokba öltözködő nyelv erejére emlékeztet.

Ügyszeretetének bizonyysága, ahogy Kallós Zoltán mellé állt a *Balladák könyve* sajtó alá rendezésekor. Hálátlan lenne a tudománytörténet, ha erről a tettéről megfeledkezne.

A folyóiratokban jelen lévő Szabó T. Attilát sok-sok megjelent könyvismertetése is jellemzi. Nyelvészeti munkák mellett történelmieket, néprajziakat, művészettörténeteket is ismertetett, híres tudósok művei mellett elsőkönyves, kezdő kutatók munkáival is szívesen foglalkozott, ha bennük értéket fedezett fel. Könyvbírálatai olykor valóságos kismonográfiákká kerekedtek, s bennük isme-

retlen adalékokkal, illetőleg módszertani észrevételek sorával gazdagodott a műben tárgyalt témakör.

Az írásaival a hazai magyar művelődési életben 1929 óta folyamatosan és változatos tematikával jelen lévő Szabó T. Attilára úgy nézünk fel, mint akihez bátran igazíthatjuk lépteinket. Csak győzzük... nem is az ütemet, hanem az iramot.

Serlegbeszéd Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapján

Három jel állítására kaptunk parancsot az Időtől ebben a most már őszre hajló 1996-os esztendőben.

Az *első jel*, mellyel a tudományok gyarapítását és eredményei megőrzését magára vállaló Erdélyi Múzeum-Egyesület az Idő géniuszának áldozott, *ünnepi előadás* formájában jelent meg. Ez évi rendes közgyűlésünket találta illő alkalomnak, hogy ott ünnepélyes keretek között megemlékezzünk a millecenáriumról, arról, hogy 1100 esztendővel ezelőtt, a népvándorlás korának utolsó hullámában egy viszonylag kis létszámú, finnugor nyelvet beszélő népi-nemzeti közösség tartósan megtelepedett a Kárpátok karéjában, a Duna–Tisza mentén. Hazát teremtetett itt, beilleszkedett a nyugat-európai keresztény közösségbe, és legjobbjai révén azóta sem tesz egyebet, mint testi és lelki erejével igyekszik szintetizálni az eurázsiai térség – Kelet és Nyugat – regionális műveltségbeli örökségét. Ünnepi közgyűlésünk felkért előadója – akit ma itt körünkben nyolcvanadik születésnapján tisztelettel és szeretettel köszöntünk – egyenesen bravúrnak nevezte azt, ami 896-tól kezdődően máig velünk, magyarokkal történt. Reményét fejezte ki abban a tekintetben is, hogy ez a történelmi bravúr megismételhető, de csak úgy, ha Európa legpesszimistább népévé vált közösségünk szakítani tud az önrombolás gyakorlatával, és képes lesz nemzetként újraépíteni önmagát.

A *második jel* egy *kőtábla* volt. Kolozsvár közeléből, Kalotaszegről vittük a Segesvár melletti Fehéregyházára, és a falu református temploma gótikus szentélye falára helyeztük el. A kőtáblára vésett tíz szóval emlékeztettük a ma élőket és az utókort arra, hogy a Petőfi Sándor halálá-

ról elhíresült faluban, 90 évvel ezelőtt (1906-ban) született Szabó T. Attila, nyelvünk tudós kutatója.

A *harmadik jel* egy frissen nyomtatott könyv. Nyomdából kikerült első példányáról olvasom fel a címlap szövegét: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Ennek a könyvnek negyvennégy írásával a szakmabeliek: a barátok, a munkatársak és a tanítványok tisztelegnek a nyolcvanesztendős Mester előtt, azok, akiknek megadatott Vele együtt dolgozni, Tőle tanulni, és akikkel vállalkozhatott az Erdélyi Múzeum-Egyesület feltámasztására.

Köszöntöm az Emlékkönyv körünkben megjelent szerzőit, és megkülönböztetett tisztelettel üdvözlöm azokat a román professzor urakat, akik tanulmányaikkal szerepelnek az Emlékkönyvben, most pedig személyes jelenlétükkel tisztelik meg Ünnepeztünket.

A közeli Biharból érkezett, de több mint fél évszázad alatt belső-erdélyivé honosodott történetkutató jeles évfordulójára gyűltünk egybe, annak a *kutatonak* a születésnapjára, akiről elmondhatjuk, hogy már pályája korai szakaszában *történetíró* lett. Történetíróvá pedig az tette, hogy engedte személyisége szűrőjén átömleni azt a páratlan gazdagságú anyagot, melyet valamennyi műve megépítéséhez összehordott.

Az egyetemes történetírás csúcsára emelkedett Tacitusról állítják az ókortudomány nagyjai, hogy első alkotásában, a *Iulius Agricola élete* c. írásában már csírájában benne van a későbbi nagy művek valamennyi jellegzetessége. Ünnepeztünk 24 éves korában, 1940-ben tette a magyar tudomány asztalára *Bihar megye a török pusztítás előtt* című első könyvét. Ebben is benne találjuk mindazokat az erényeket, melyek a későbbi műveknek is sajátosságai. Hármat említek közülük: a tárgyhoz kötődő emocionális telítettséget, a rendteremtő szenvedelmet és a programalkotó céltudatosságot. Az emocionális telítettség a

tájhoz, a szülőföldhöz, a bihari kisvilághoz fűződő szeretetből következett. A rendteremtő szenvedelem a táj múltjára vonatkozó, fennmaradt információk apró részletekig menő összegyűjtésében, megrostálásában és kritikai értelmezésében nyilvánult meg. A programalkotó céltudatosság mestere, Mályusz Elemér iskolateremtő programja megvalósításában, illetőleg alkotó továbbfejlesztésében öltött testet. A választott út iránya jól betájolt és egy hosszú életen keresztül azonos: Jakó Zsigmond saját népe múltját egyetemes összefüggésekben, európai rendszerben vizsgálta. A fiatal kutató jóval a strukturalizmus születése előtt rendszerben gondolkodott, a teremtő embernek rendszerbe szerveződő energiáit és létrejött alkotásait tette ismereti tárgyá. Arra a kérdésre, hogy a történettudományban mi az igazság, a jelenségek létezésének a felfedezésével válaszolt. A fiatal kutató felfedezte a rendszerek szorító hatalmát, és kellő egyensúlyt tartva argumentáció és narráció között, érzékeltetni tudta, hogy ebben a szorításban az emberi test és az emberi lélek miképpen igyekszik egyensúlyi helyzetbe kerülni. – Az első mű méltó elismerésben részesült, a Magyar Tudományos Akadémia az akkori idők legnagyobb történettudományi díjára, a Kőrösy Flóra-jutalomra méltatta. Két nagy tudós egyéniség: Szekfü Gyula és Mályusz Elemér, akik sok mindenben nem értettek egyet, abban a kérdésben megegyezett, hogy a háromévenként kiadásra kerülő díjra Jakó Zsigmond könyve a legérdemesebb, háttérbe szorítva nagy nevű, idősebb professzorok akkoriban megjelent műveit.

Jakó Zsigmond mint medievista sajátította el a kutatás mesterfogásait és a múltat megidéző tollforgatás művészetét. A jó történésznek állítólag a medievisztika iskoláját kell kijárnia, de leszűkíti Jakó Zsigmond életpályájának a dimenzióit, aki Őt csak középkorkutatónak tartja. Az Ő történetírói habitusát éppen az jellemzi, hogy *általában* az emberi univerzum foglalkoztatja, és a teremtő ember ter-

mészetrájához keres magyarázatot. Korszakokat átölelően faggatta az erdélyi történelem forrásait: a középkori jelenségek elemzése után a reformáció utáni idők nagy konvulzióiról, a dézsma fejedelemskori adminisztrálásáról írva szólott az erdélyi papírmalmokról, majd pedig a hamuszsír-hutákról értekezve a későbbi ipartörténeti kutatásokat is megszívlelendő módszertani útmutatásokkal látta el. A laikus értelmiség történelmi szerepéről szóló írásait méltatva, jogtörténészek mondták el, hogy meglátásai milyen jótékonyan hatottak a további kutatásokra. A híres erdélyi nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós munkásságának és a reá vonatkozó forrásoknak a kritikai vállatásával olyan technikatörténeti érdekességekre is fényt derített, hogy az erdélyi nyomdász nemcsak a könyvelőállításban, a betűmetszésben végzett úttörő munkát, hanem a sokszorosításnak, a sztereotípiának is új eljárásait dolgozta ki. Batthyány Ignácra, a könyvtáralapító tudós erdélyi püspökről írt tanulmánya az erdélyi intézményteremtés sikereinek időszerről üzenetét tolmácsolja. Az Emlékkönyvben megtalálható Jakó Zsigmond gazdag irodalmi munkásságának részletes könyvészete. Ebből kiderül, hogy fontos mondanivalója volt tudományos életünk e századi teljesítményeiről is. Kelemen Lajosról, Szabó T. Attiláról, Entz Gézáról szólva a közvetlen elődök és kortársak életművét vonta vizsgálódásai körébe, és vonta le munkásságukból azt a tanulságot, hogy csak „szívósan, erős lélekkel” lehet maradandót alkotni.

Jakó Zsigmond mindannak a szakmabeli tudásnak a birtokában, amelyet a medievisztikának az elsajátítása során tett magáévá, végigpásmázta az egész történelmet.

De igazságtalanok lennénk, hogyha csak a magunk szűk világára szűkítenénk le kutatásai eredményeinek a méltatását, és nem emlékeztetnénk arra is, hogy pl. a szebeni román nyomdának a történetével, a szebeni első román nyomdászati termék születése körülményeivel, Cipariu könyvgyűjtő szenvedélyének a megrajzolásával,

de a német kultúra erdélyi kivirágzásának, különösen a középkorkutatásban felmutatott eredményeinek a taglalásával milyen sokrétű és példásan erdélyi munkát végzett.

Szeretnék mindezekben túlmenően a művelődéspolitikusról is beszélni, aki először mint levéltáros mérte fel, hogy milyen művelődéspolitikai jelentősége van minden olyan történelmi emlék megőrzésének, amely írásban rögzíti egy-egy nemzedék, ennek a földnek a múltját. Azokban az időkben, amikor dicsőség volt kastélyok udvarain máglyahalmokat rakni és ott perzselni fel középkori okleveleket vagy könyveket, ő olykor hátizsákban mentette a menthetőt. A levéltárak istápolója mellett szeretnék beszélni arról a szervezőről, aki idős korában szükségszerűen élére állt a tudománnyal foglalkozó erdélyi magyarok maroknyi csapatának, azoknak, akik arra vállalkoztak, hogy 1989 után újrateremtsék, haló poraiból föltámasszák az Erdélyi Múzeum-Egyesületet.

Ünnepeltünk félretette folyamatban lévő nagy munkáit. A kolozsmonostori irományok két vaskos kötetének korrektúrájával végezve későbbi időre halasztotta az erdélyi vajdai intézményről és a vajdákról készülő monográfiája befejezését, az Árpád-kori királyok idején keletkezett erdélyi oklevelek gyűjteményének kiadását. Vállalta a könyvcipeléstől kezdve a fáradságos utazásokig az intézményteremtésnek minden nagy és apró munkáját, olyanokat is, melyekkel nem Neki kellett volna vesződnie, de Ő mindenféle munkát elvégzett, amelyről úgy érezte, hogy azzal közszolgálatot tesz.

Mindezt hálásan köszönjük Neki.

Amint látják, előttem a szépen terített asztalon ezüst serleg áll. Rajta a felirat: „Gróf Mikó Imre serleg 1932”.

Nehéz évek után, amikor az EME és a román állam közötti viszony úgy-ahogy rendeződött, amikor Wass Otilia hagyatékának birtokbavételével az Egyesület anyagi helyzete is megszilárdult, nagy sikerű vándorgyűlésnek

adott otthont Nagybánya városa. Az évszám arra utal, hogy ott mondtak először serlegbeszédet ezzel a díszes ivóedénnyel. Utoljára több mint fél évszázaddal ezelőtt Besztercén Kelemen Lajos emelte magasba e serleget, amikor megemlékezett Gróf Mikó Imréről, a nagy alapító-elnökről. Egyesületünk eltiportatása idején, 1950-ben az akkori titkár, Nagy Jenő professzor vette magához és őrizte otthonában ezt a kincset. Ő most gyengélkedése miatt nem lehet közöttünk, de holnap felkeressük és megköszönjük Neki szép, nemes és nem kevés kockázattal járó cselekedetét.¹

Sokat töprengtünk, hogy mi legyen az az alkalom, amikor ismét elővesszük ezt a serleget, és magasba emeljük Egyesületünk tagjai előtt. Szerettük volna, ha ez a pillanat akkor következik be, amikor bejelenthetjük, hogy Egyesületünk és az Állam viszonya méltányosan rendeződött, amikor arról szólhattunk volna, hogy ismét tulajdonunkba vettük javainkat (gyűjteményeinket, házainkat), amelyekről soha nem mondhatunk le, és amelyeknek reményeink szerint előbb-utóbb mégiscsak jogos birtokosai leszünk. Az idő, úgy látszik, erre még nem érett meg. Viszont feléledésünk évadjá jeles személyiségének mai ünnepét olyan pillanatnak találjuk, amikor illő és érdemes ezt az erdélyi hegyaljai borral telt serleget magasba emelni és vele köszönteni nyolevanesztendős tiszteleti tagunkat, egykori elnökünket, a tudós történetírót, sokunk barátját, sokak egykori tanárát, a mindig igaz embert.

Isten éltesse!

¹ 1996. szeptember 3-án valóban felkerestük Nagy Jenőt, átadtuk az Emlékkönyvet, melynek Ő is szerzője, és megköszöntük Neki a serleg megőrzését. Bánatunkra egy hét múlva már a Házsongárdi temetőben búcsúztunk el tőle: Egyesületünk tiszteleti tagjától, egykori titkáráról.

Imreh István klímateremtő igyekezete

Volt már egy-két alkalom a hátunk mögött hagyott években, amikor méltathattam Imreh Istvánnak az erdélyi magyar tudományos életben vállalt és híven betöltött szerepét és szólhattam azokról az időt álló kutatási eredményekről, melyek kizárólag az ő több évtizedes kitartó, soha célt nem tévesztő, forrásfeltáró és a nagy összefüggéseket következetesen szem előtt tartó, értelmező munkásságának köszönhetők.

Ma itt a szaktudomány (gazdaságtörténet, történeti statisztika, a több oldalról megközelített székely múlt stb.) szűkebb világából kilépve, a közösségformáló ember különleges adottságairól és az ezekből fakadt, mindannyiunk javára szolgáló *klímateremtő* igyekezetről, illetőleg ebbe az irányba vágó *teljesítményről* kívánok beszélni.

Imreh Istvánnak az erdélyi magyar szellemi életben betöltött klímateremtő teljesítménye elsősorban nevelői adottságainak a folyománya.

Beszéljünk hát e jeles alkalommal a nevelésről – mint minden idők nagy társadalmi feladatáról –, és ejtsünk szót a nevelőről, akinek hathatós jelenléte a családban, minden rendű-rangú iskolában és a közéletben ma sem kívánatosabb közérdek, mint volt múltunk nagy fordulatokban és hosszan tartó pangásokban bővelkedő időszakában.

Az erdélyi magyar művelődési életben régtől fogva – mondhatnám, hogy az emlékezetnek írásban rögzített kezdetei óta – jelen vannak azok a kútfők szolgáltatva bizonyságok, melyek nem csupán a nevelés pusztá létezését igazolják, hanem azt is, hogy a nevelési gyakorlat az egyházi és állami intézményesülési folyamatok révén elég korán kilépett a szülői ösztönösség magzatburkából.

Gondoljunk csak a kereszténnyé válás folyamatában a liturgia élményt fakasztó nevelő hatására, az anyanyelvű

igehirdetésre vagy az Apáczai Csere Jánosban testet öltött nevelői egyéniség máig kisugárzó teljesítményére.

Különlegesen megnőtt a nevelés intézményei és a nevelés gyakorlata iránti közérdeklődés az első világháborút követő kisebbségi időben. Sajátos szerepet, köznevelési feladatot vállaltak magukra ekkoriban az erdélyi egyházfők a megörökölt intézményrendszer megóvása érdekében.

Ismeretes, hogy a közhatalom változása után valamennyi, korábban magyar állami intézmény román állami intézménnyé változott át, következésképpen a köznevelés tartományában a magyarság számára csak a felekezeti iskolahálózat maradt meg. Az erdélyi katolikus, református és unitárius elemi és középiskolák megtartását vallotta elsőrendű korparancsnak Majláth Gusztáv Károly katolikus, Nagy Károly református és Ferencz József unitárius püspök. Hármuknak viszont azt a kezdeményezését, hogy a teológiai intézetek mellé egyetemi rangú, felekezeti közti tanárképző intézetet hozzanak létre, a román állam rendészeti intézkedéssel fojtotta csírájába.

Az elsőrendű oktatási intézmények megóvására összpontosító püspökök főpásztori székét nemsokára különleges adottságú nevelő egyéniségek örökölték. Erdély három püspöke: Makkai Sándor, Varga Béla és Márton Áron nemcsak születési idejüket tekintve voltak egyívásúak, hanem neveléstudományi felkészültségük okán is. Lelkipásztorokként, tanárokként és nevelési kérdéseket tárgyaló folyóiratok szerkesztői-, illetve munkatársaiként szembesültek a korszerű nevelés kérdéseivel, és egyházuk főpásztoraként mindhárman behatóan, szaktudományi készséggel foglalkoztak nemcsak az ifjúság, hanem a kisebbségi sorba került egész nemzetrésznek a nevelésével, mégpedig a családra és valamennyi közintézményre kiterjedően.

A második világháborút követő évek elején a Bolyai Tudományegyetem háza táján találunk olyan nevelőket, akiknek pusztá jelenléte kisugárzó erővel hatott a nyomukba lépő nemzedékre. Közülük való Imreh István. Ő egyébként tanulmányai során nem részesült pedagógiai szakképzésben. Sem a középiskolában sem az egyetemen, lévén a közgazdaságtudományi kar hallgatója nem szembesült neveléstudományi kérdésekkel vagy éppen módszertani-didaktikai eligazítással.

Ma sem tudom pontosan okát adni, hogy mi, nyolc-tíz évvel fiatalabbak (ne feledjük: ez nagy különbség, amikor az egyik még csak érettségiző diák, a másik pedig már tanársegéd rangú tudományos intézeti kutató) milyen alapon döntöttünk úgy, hogy a Móricz Zsigmond Kollégiumba a tanárelnök mellé igazgatónak Imreh Istvánt kérjük fel. A tanárelnök László Gyula professzornak olvastuk a könyveit, szorgalmasan látogattuk a szabadegyetemet és az Erdélyi Múzeum-Egyesületben rendszeresen tartott előadásait. Imreh Istvánnak egyelőre csupán kitűnő kapcsolatteremtő készségéről voltak értesüléseink. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy bennünket, zöldfülű emberpalántákat intellektuális partnereknek tekint, így hát 1946 legelején (emlékszem, hogy a karácsonyfa még ott díszlett a Szondi utcai szűk lakásukban) bátran kopogtattam be hozzá azzal a kéréssel, hogy tartson nekünk előadást az erdélyi parasztság történetéről és a falu jövőjének várható alakulásáról.

Neki akkor még nem volt katedrai gyakorlata, de mi már első találkozásunkkor megkedveltük a mondandóját érdekfeszítően, de minden mesterkélttség nélkül megformáló előadót. Társadalmi jelenségek kutatására is megtanította a kollégistákat: bérkosarat szerkesztettünk; a kolozsvári piacokat járva kiszámítottuk, hogy egy munkás vagy egy tanár fizetéséből hány kiló krumplit vagy hány tojást lehet vásárolni, és tudakoltuk egy szekér tűzifa árát

is, azt, hogy az étkezési költségek után még jut-e pénz egy pár cipő megtalpalására (természetesen a Dermatából kicsempészett talphulladékból).

Számomra lenyűgöző volt a gyermekek irányában megmutatkozó barátkozó természete. A Sétatéren vagy a бүккі kirándulásokon, honnan-honnan nem, egyszer csak gyermeksereg gyűlt köréje, és ő pillanatok alatt lett játszótársa a legkisebbeknek. De nagyszerűen értett a fegyelmezéshez is. Emlékszem, hogy a játékban nekivadult gyermekei az apai ajakról elhangzó „pax” szó hallatára szempillantás alatt megjuhászkoztak, és nem engedték eluralkodni magukon a durvaságot.

Sokoldalúsága, irodalmi és művészeti tájékozottsága, természetszeretete és érdeklődése az élő és élettelen világ tudományos válaszokra váró kérdései iránt, mind-mind alkalmassá tették arra, hogy értő résztvevője legyen a fiatalok kezdeményezte diskurzusoknak. Számtalanszor haladtam el úgy mellette a Jókai utcai Történeti Intézet folyosóján azt látván, hogy egyetemi előadásai szünetében nem vonult vissza tanári szobájába, hanem érdekes beszélgetésbe elegyedett hallgatóival, és volt mondanivalója a biológia legújabb vívmányairól éppen úgy, mint mondjuk a magasugrás akkortájt megdöntött világcsúcsáról.

A szülői gondoskodást nemcsak gyermekeinek apjaként gyakorolta, hanem a diákotthon igazgatójaként is jókedvre és ízlésre nevelte a reá bízott fiatalokat. Tanúja voltam annak az utcai beszélgetésnek, amikor a képzőművészeti főiskolán textildíszítést tanító művész barátját arra kérte, hogy tanszékén ízléses mintával festessen meg egy tekercs sárgavásznat, hogy abból mutatós függönyt lehessen szabni a diákotthon szobáiba.

A Kriterion Koszorú átnyújtási ünnepségén illendő arról is szólanom, hogy ünnepeltünk esetében a nevelői talentumok miképpen kamatoztak a nyomtatott betűk világában. Itt sem a nagy példányszámban elkelt Imreh-

kötetéről kívánok beszélni (*A rendtartó székely falu* impresszumában látom, hogy ez a könyv 4000 fűzött és 2500 kötött példányban jelent meg 1973-ban), hanem azokról a munka közben nyújtott támogatásokról (adatok közléséről, szakmai, módszertani tanácsokról), melyekkel egy-egy készülő kötet nyomdába kerülését segítette elő vagy arról a sok kéziratról, melyekről kiadói felkérésre kimerítő szakmai véleményjelentést írt.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy milyen nagy hasznát látta tudományos közéletünk annak, hogy mifelénk senki sem követte kitartóbb figyelemmel és rendszerességgel a tudományos művek megjelenését, mint ő. Írásainak könyvészete bizonyítja, hogy volt mondanivalója nemcsak a maguknak már rangot kivívott szerzők munkáiról, hanem kezdő fiatalok írásairól vagy vidéki magányban, elszigeteltségben alkotásra vállalkozó szerzők könyveiről is. Bizonyos vagyok benne, hogy művelődéstörténeti emlékezete marad fenn azoknak a Kritérium-találkozóknak, ahol egy-egy erdélyi tájegységet bejárva, Domokos Géza vezérletével hírül adtuk olvasóinknak, hogy milyen könyvek jelentek meg akkortájt. Ezeken a találkozókön ismerte meg személyesen és zárta szívébe Erdély magyar olvasóközönsége azt a talpig nevelőnek mutatkozó történetkutatót, aki „a néptörténetben az önismeret forrását látja, és fő feladatul írja elő a dolgozként jellemzett szürke hétköznapi társadalmi valóságának feltárását”.

A létrehozható teljesség

Tisztelgés Wabrosch Géza emléke előtt

Barátként, betegként, rokonként vagy akár az erdélyi magyar tudományosságot istápoló Gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriumának tagjaként egyaránt érhetett a megtisztelő felkérés, hogy most itt, a Szent János Kórház Urológiai-Sebészeti Osztályának első emeleti előterében méltassam a férfiút, akinek márványlapra erősített bronz képmását ebben a pillanatban még lepel fedi, de akinek arca, beszédes tekintete felejthetetlenül bevésődött mindannyiunk emlékezetébe.

Megszólalásomnak említett és esetleg még szaporítható jogcímeit mellőzve, a kortárs, pontosabb szóhasználat: a nemzedéktárs vallomásának próbálok szabad, de nem terjengős folyást engedni e fal tövében.

A letűnt század éveinek a végén, más korok újszülötteihez hasonlóan mi is gondtalan csecsemőként pillantottuk meg Isten áldott egét, de gyermeki eszmélkedésünknek igazán csak néhány évre volt szüksége ahhoz, hogy észrevegye a kor meghatározottságát, azt, hogy szüleink és egész nemzetünk gondja-foglalatossága az első világháború okozta sebeknek a gyógyítására irányul. Egy határokkal szétszabdalt nemzet sebkötöző buzgólkodása láttán váltunk koraérettekké.

Ám a harcterekről hazavonszolt, sokszor kiszínezett történeteket hamarosan valódi, a szó szoros értelmében vérrel hintett élmények váltották fel. Apáinkkal, tanárainkkal együtt tanultunk meg rettegni a pincékben, az óvóhelyeken, találgatva, hogy a becsapódó bomba vajon melyik szomszédos épületet döntötte romba, és előttünk járó öregjeinkkel együtt rohantunk az országutat szegélyező őszi mezőn, hogy valami fedezéket találjunk a gépfegy-

vertüzet okádó repülőgépek elől. Fogolytáborok felé börtönkélve vagy marhavagonokba zsúfolva öregek és fiatalok együtt lettünk megtapasztalói mindannak, amit a XX. század, évjáratokra mit sem figyelve reánk zúdított.

De születési éveinktől függetlenül – pelyhedző állal vagy borotvátalanul burjánzó szakállas arccal – hitetlen reménykedések után fedeztük fel, hogy életben maradtunk, s talán örvendezni is tudunk, ha nem lettünk volna kétségbeejtően lerongyolódottak testileg-lelkileg. Éhesen és soványan váltunk a fényes szellők nemzedékévé. Sok mindent veszítettünk, de visszaszereztük az életbe vetett hitünket, és tenni akarásunk nem kevesebbre vállalkozott, mint a létrehozható teljességre.

Első nekirugaszkodásunk sokkal inkább testet, mint lelket próbáló volt: romokat takarítottunk, hullákat temettünk, akna felszaggatta utak gödreit tömködtük, roncsockból hidat vertünk, csatornákat ástunk – s ami nagyon fontos –, magunk teremttette kollégiumokban hamarosan nekifeszültünk a könyvekből épült várak ostromának is. Ekkor vettük tudomásul, hogy a háborús megpróbáltatásokban velünk osztályrészes öregjeinktől milyen sok a tanulnivalónk.

Amikor 1956-ban unokahúgom először hozta el Erdélybe férjét, a fiatal budapesti orvossal már találkozásunk első órájában tisztáztuk, hogy a családtagokon túl vannak öregjeink, akikre egyazon különleges tisztelettel nézünk fel.

Magam érettségiző diákként, pályaválasztási gondjaim osztogatása szándékával végigjártam az akkori kolozsvári tudományegyetem diákszajon legkiemelkedőbbnek hírelt tanárai előadásait. Ezen szellemi tapogatózás rendjén a belgyógyászat professzorától, Haynal Imrétől hallottak vésődtek be emlékezetembe a legkitörölhetetlenebbül.

A klinikai amfiteátrumban a pajzsmirigyről prelegáló professzortól hallottam olyanokat, amelyekből az egész-

ségre és a betegségre, a testi és lelki állapotok összefüggéseire, az egyedi sajátosságok és általános meghatározottságok kölcsönösségére, egyszóval az emberről alkotott derengő ismereteim elmélyítésére nyertem életre szóló eligazítást. Haynal Imre hamarosan eltávozott Kolozsvárról, belőlem – sokak szerencséjére – nem lett orvos, de éppen Wabrosch Géza első kolozsvári látogatása alkalmával tudtam meg tőle, hogy a második világháború után Budapesten felnövő orvosnemzedék nemcsak a belgyógyászat, hanem az orvoslás egész bölcséleti megalapozása tekintetében a Korányi-iskola hagyományait és szellemiségét őrző, azt tovább építő Haynal Imre tanítványának vallotta magát. Közel fél évszázada kezdődött és soha be nem fejezett beszélgetésünk rendjén sok szó esett a magyar orvostudomány nagy iskolateremtőiről, köztük természetesen a kiváló urológusokról: Illyés Gézáról, Noszkay Aurélról, Babics Antalról. Mindig oda lyukadtunk ki, hogy mindannyiuk gondolkodása a világmindenség egységes szemléletében gyökerezett. A természetből érkező, abban helyét kereső és azt hellyel-közzel megtaláló embert mélységesen szerették, megértették, és önzetlenül támogatták. Megtanultak, alkalmaztak, felhasználtak minden korszerű technikát, de soha nem értékelték túl azokat, és főleg nem engedték, hogy felülkerekedjék emberközpontú szemléletükön a műszerek fényes csillogása. Egybehangzóan nyelvünk leleményes kifejezésével, maguk is úgy tudták, hogy a vesébe látásnak nem egyetlen segédeszköze az élesre fent szike vagy a jól sikerült röntgenfelvétel, megteszi azt a sokat tapasztalt (következés-képpen éles) elme is. Tudtak az emberélettel együtt járó szenvedésekről, hiszen volt részük benne maguknak is, nem eltitkolásukra törekedtek, hanem értelmet és érzelmeket okosan egyeztető bölcs lelkület kialakítását sugallták. Serkentették a gondokkal-bajokkal terhes élet méltóságteljes elviselését. Mi most valamennyien: kor- és nem-

zedéktársak, idősebb és fiatalabb szakmabeliek, a gyógyítást élethivatásként vállaló munkatársak és tanítványok, hozzátartozók és barátok, gyógyult és lábadozó betegek, egyszerűen valamennyien, akik itt vagyunk, hátatelt szívvel állíthatjuk, hogy a nagy tudású orvos, a biztos kezű sebész, a minden szépre és jóra értően figyelmező ember-séges ember, dr. Wabrosch Géza professzor a létrehozható teljesség igényével csiholt ki mindent abból az alkotóteremtő munkára rendelt parányi időből, mely számára a talentumokkal való sáfárkodásra adatott. Utolsó napjaiban tekintete gyakran tévedt egy frissiben ajándékba kapott, keze ügyében tartott könyv görög címére: a *Drachmára*, és arról a talentum jutott eszébe. Egy-két szó után hangja elcsuklott, de szép, okos szeme a legteljesebb megnyugvást sugározta. Mostantól fogva pedig őrizze ez az emléktábla számunkra is az ő megnyugvást sugalló tekintetét.

Az igazságkereső fiatal jogász

80 éves Kiss András

1945 virágvasárnapján, március 25-én még a Bakony északi csücskén meghúzódó Réde református templomában Dél-Erdélyből, a dicsőszentmártoni börtönből menekült édesapám prédikációját hallgattam, de a rákövetkező nagyhéten már a háború végének egyik legnagyobb csatáját éltem át a parókia pincéjében. Ezt a csatát a nyugati hadszíntérről a Dunántúlra átvezényelt német tankok vívták szovjet T 34-esekkel. Amint utólag hadtörténeti olvasmányaimból megtudtam, a Bakony–Balaton térségbe gyülekezett német páncélosoknak az lett volna a feladatuk, hogy a tavasz beálltával átkelve a Dunán Ploiești-ig rohanjanak. Benzin hiányában azonban a Dunáig sem jutottak el, s ezért utolsó golyóikat állóharcban voltak kénytelenek kilőni. Még dúlt a csata, amikor a falut kiürítették, így nagypénteket és húsvétot én már gyalogolva éltem meg. A Tiszán átkelve, látva, hogy Szajolnál már közlekednek katonavonatok, felkapaszkodtam egy szénát szállító vagon tetejére, és visszatértem a kolozsvári Református Kollégiumba, befejezni középiskolai tanulmányaimat.

A kincses város furcsa látvánnyal fogadott: a feleki oldalon lefelé a Tordai úton egymást követték a lovas fogatok, melyeken a bécsi döntést követően eltávozott román hivatalnokok (rendőrök, csendőrök, adószedők) családjai tértek vissza annak köszönhetően, hogy a Sztálin–Groza levélváltás lehetővé tette a román közigazgatásnak, hogy (az októberi kiharcolás után) visszatérjen Észak-Erdélybe. Diáktársaim – a kollégium és a leánygimnázium tanulói a tanárhiány miatt együtt jártak iskolába – azt javasolták, hogy minden hétvégén táncmulatságra járnak, és lelkesen vesznek részt különböző ifjúsági egyesületi

munkában. Ezek között egyaránt voltak egyháziak és világiak. Az én barátaim – osztálytársaim közül is néhányan, de főleg az előző években érettségizettek – közül többen a Magyar Népi Szövetség szárnyai alatt meghúzó-dó Móricz Zsigmond Körben látták azt az ifjúsági szerveződést, mely körül érdemes gyülekezni azoknak a fiataloknak, akik kiábrándultságukat a régi világból nem táncmultságokkal próbálják feledtetni, hanem jövőképet keresve közösségi feladatvállalással igyekeznek életüknek értelmet adni. Hullamezőkön átgyalogolva (az oszlásnak indult katonák és civilek holttestének elföldelése – nem temetése – gyalogolásom idején Dunántúlon Gárdonyinál tartott), a Dunába és Tiszába robbantott hidak, lebombázott házak, utcasorok, földre zuhant toronysüvegek láttán a viszonylagosan épen maradt Kolozsvárra érve valami transsylvaniai álomvilág bódulatába igyekeztem belekapaszkodni. Az életben maradás örömében osztottam nemzedéktársaimmal. Ilyen hangulati körülmények között vittek el barátaim a Móricz Zsigmond Kör (körbélyegzőjének szövege szerint: Egyetemi Hallgatók Móricz Zsigmond Köre) Farkas utcai összejövetelére a Teleki-házba, ahol a Magyar Népi Szövetség Kolozs megyei szervezete rendezte be a maga irodáit. Nekem már a Kör neve igen tetszett, hiszen elsősorban az Erdély-trilógia szerzőjét idézte, aki Bethlen Gábor személyiségében rajzolta meg a közéleti cselekvés magyar ideáltípusát.

A Móricz Zsigmond Kört kezdeményező és szervező Szabó Pistát – aki később Katona Szabó István néven vált ismert íróvá és írta meg kétkötetes munkában emlékeit – én már korábban a marosvásárhelyi Református Kollégiumból ismertem. Ő akkoriban a magyar–finn néptestvériségnek volt lelkes szószólója, és bátor mozgékonyásával személyes ismeretségbe került a Marosvásárhelyre látogató Móricz Zsigmonddal is. A Kör névadásában bizonyára ennek is része volt. Úgy emlékszem, hogy Szabó István

ismertetett össze a joghallgató Kiss Andrással, aki 1945 tavaszán a kolozsvári diákszövetségi munkának volt a napisajtóban is gyakran szereplő, vezető személyisége.

Érdekes, hogy Kiss Andrást korábban nem ismertem, noha ő is a Farkas utcában érettségizett, igaz, nem a Református Kollégiumban, hanem a szemközti Gyakorló Gimnáziumban és pár évvel korábban, mint én. De nemcsak a Farkas utcai hársfák szolgáltattak közös élményt, hanem az is, hogy egyik-másik tanára – köztük a magyar irodalmat tanító Balogh László és a klasszika-filológus öreg Kántor Lajos – (korábban, illetőleg később) nekem is kedves nevelőm volt.

Ismeretségem Kiss Andrással máig tartó barátsággá izmosodott, s ehhez nagymértékben hozzájárultak azok a találkozások, amelyeknek színhelye Mátyás király szülőháza volt. Az történt ugyanis, hogy a Móricz Zsigmond Kör tagsága hamarosan kimondta kollégiummá való átalakulását, amit a szükséglet is kikényszerített, minthogy a Nagyszebenből visszatelepülő román egyetem valamennyi diákjóléti intézményt magának követelt, és a magyar diákok egyik percről a másikra diákothton nélkül maradtak. Így merült fel a gondolat s lett belőle elhatározás, hogy a budapesti Györffy-kollégium példájára olyan diákothont kell Kolozsvárott létrehozni, mely főként a szegény sorú, munkás- és parasztszármazású egyetemisták számára teszi lehetővé a továbbtanulást, de nem úgy, hogy csupán szállást biztosít számukra, hanem jól átgondolt program keretében, az egyetemi tanrend kiegészítéseképpen a korszerű társadalmi feladatok vállalására is felkészíti az értelmiségi pályára készülő fiatalokat. A Móricz Zsigmond Kör így Móricz Zsigmond Kollégiummá alakult, s már 1945. június 1-jén vezetőséget választott magának. Balogh Edgár, Kurkó Gyárfás, Csögör Lajos és Jordáky Lajos támogatásával a vállalkozó szellemű fiatalok Mátyás király félig-meddig restaurált szülőházában

otthont szerveztek maguknak. Kós Károly, a háborús események miatt abbamaradt restaurálási munkálatok vezetője vállalta, hogy irányítja a hátralevő építkezéseket, hogyha szert teszünk építőanyagra, a mesterek szakmunkáját megfizető támogatókra, a segédmunkákat pedig magunk végezzük el.

A munkát hamarosan elkezdtek; a Mátyás-szülőház rövidesen kollégiumi jelképpé magasztosult: egyik földszinti szobájában szellemi műhelyt teremtettünk magunknak; előadásokat, szemináriumokat szerveztünk és napi vitákban mérlegeltük a velünk és a közelebbi-távolabbi világban történeteket. Olyan világot éltünk, amikor nagyon nehezen lehetett hiteles információkhoz jutni. A háború velejárója volt, hogy a hadakozó felek mindegyike süket-té igyekezett tenni mindenkit a lakosság körében. A városba érkező szovjet hadsereg egyik első intézkedése az volt, hogy beszolgáltatásra kötelezte a rádió-vevőkészülékek tulajdonosait. A hivatalos közölnivalókat (így a harctéri sikereket) köztereken felállított hangosbeszélők hozták a lakosság tudomására. Nagy kegynek számított, hogy az akkor frissen indult újságok szerkesztőségeinek a katonai hatóság egy-egy rádió-vevőkészüléket utalt ki a begyűjtött készletből. Így lett rádiója az 1944 őszén útjára indított *Világosság* című kolozsvári napilapnak. E rádiókészüléknek volt köszönhető, hogy az állandó szolgálatot tartó, gyorsírást tudó újságírók olyan hírekhez juthattak, melyek alapján megírhatták napi bel- és külpolitikai témájú cikkeiket. Kiss András, akit kedvelt az újságot alapító főszerkesztő, Balogh Edgár, rendszeres látogatója volt a szerkesztőségnek, és hallgathatta a megállás nélkül működtetett vevőkészülékből áradó híreket. A fiatal jogászt különösen érdekelték azok a politikai hírek, melyeknek jogtudományi összefüggései voltak. Ilyenek bőségesen akadtak. A fegyverek elnémulása után a harctéri híreket felválthatták a háborút követő jogi természetű ér-

tesülések. Csak példaként említem, hogy sikeres színházi előadás vagy sportesemény nem vonzott nagyobb közönséget, mint a nemzetközi jog professzorának, Buza Lászlónak az Egyesült Nemzetek Szövetsége létrejöttéről és 1945-ben elfogadott alapokmányáról hirdetett szabadegyetemi előadása.

Feltételezem, hogy már Kiss András pályaválasztásában nagy szerepe volt annak, hogy 1940-ben Teleki Pál kezdeményezésével és közreműködésével Kolozsvárott olyan tudományegyetem jött létre, melyen más tudományok mellett a jognak és államtudományoknak a kor legkiválóbb tudósai lettek a tanárai. Egész pontosan szólva az történt, hogy a Kolozsvárról 1919-ben Szegedre menekült tudományegyetem jogi fakultásának teljes tanári kara visszatért a Szamos-parti empóriumba, és a nagy tapasztalatú idősebb professzorok mellé olyan elméletileg és gyakorlatilag kiválóan képzett fiatal tudósok kerültek taniszékre, illetőleg mint magántanárok hirdettek előadásokat, akik közül nem egy valóságos bálványa lett az ifjúságnak. Kiss András tanárai közül csak néhányat említek, akikre diákként különösen felfigyelt, és akikre későbbi életrészeiben is elismeréssel és tisztelettel emlékezett. Első hely illesse a már szóba hozott Buza Lászlót (1885–1969), a nemzetközi jog professzorát, aki a háborús időben már pusztán szakterületének köszönhetően a közérdeklődés fókuszába került, de ezen túlmenően ő az akkori Kolozsvárnak egyik nagy tisztelettel övezett közszereplőjévé vált azért, hogy a kiürítési paranccsal szembehelezkedve a magyar tudományegyetem helyben maradásának és megszakítás nélküli működtetésének (együtt két orvosprofesszor barátjával: Miskolczy Dezsővel és Haynal Imrével) eltökélt és meg nem alkuvó harcosa volt. – Horváth Barna (1896–1973) jogfilozófus, jogteoretikus és a mellette magántanári habilitációt szerzett (s a kolozsvári jogi kar előadótermeiben rendszeresen megfordult)

Bibó István (1911–1979) elméleti munkásságának kisugárzása azért is nagy hatással volt Kiss Andrásra és a hozzá hasonlóan elméleti kérdések iránt érdeklődő fiatal jogászokra, mert fejtegetéseik nyomán az élet felvetette időszerű kérdések mélyebb rétegeire vetült világosság. Így például a *kényszer* fogalma jogi összefüggéseinek vizsgálata tanulságul szolgálhatott a háborús idők közszereplői felelősségének a mérlegelésekor. A háború utáni bíróság elé állított vádlottak ugyanis gyakran hivatkoztak cselekedeteik bűnös voltát tagadva a reájuk nehezedő geopolitikai kényszerre. – Jogtörténetet Kiss András attól a Bónis Györgytől (1914–1985) tanult, aki ahhoz a fiatal magyar tudós nemzedékhez tartozott, melyet a szabadszájú kortársak Klebelsberg-, illetőleg Hóman-fiókáknak neveztek, utalva a két kultuszminiszter politikai koncepciójára, mely különös fontosságot tulajdonított a nyugat-európai fővárosokban alapított Collegium Hungaricumok falai között megszerezhető szakműveltség beépítésére az oktatás rendszerébe. Bónis jogtörténeti szemináriuma valóságos otthona, műhelye lett az erdélyi és ezen belül a székely jogtörténet sajátosságai iránt érdeklődő egyetemi hallgatóknak.

Kiss András néhány nevelője nevének (születésük és haláluk évét feltüntető) említésével valójában arra igyekeztem emlékeztetni, hogy apáink előttünk járó nemzedéke kiváló szakmai felkészültségének köszönhetően intellektuálisan tisztességesen feltarisznyálva küldte az életbe fiait.

Furcsa paradoxona nemzedékünk szellemi formálódásának, hogy miközben soha nem tagadtuk az apák szakmai vértettségét és nem kérdőjeleztük meg erkölcsi értékeiket, közéleti szereplésükre tekintve erős ellenérzéssel ítéltük meg őket. Noha a fiak nem egyike apjával együtt kushadt (vagy éppen halt meg) a lövészárokból, az óvóhelyeken szüleinkkel és tanárainkkal együtt találhattuk,

hogy a becsapódó bomba vajon melyik közeli házat omasztotta össze, miután a háború retteneteit együtt átéltük, egyszer csak kegyetlen szemrehányásokkal kezdtük illetni apáink nemzedékét.

A nemzedékek történelmi felelőssége firtatására az ösztönzést Szekfű Gyulától nyertük. A nagy tekintélyű történetíró 1920-ban megjelent nagy hatású könyvében három nemzedék műveként elemezte a modern magyar nemzetté alakulás XIX. századi folyamatát. Az első nemzedék teljesítménye a reformkor és 1848. A második megmenti 48-ból, ami szerinte menthető, és létrehozza az 1867-es kiegyezést. A harmadik belegyalogol az első világháborúba, és úgy részese a tragikus végkifejletnek, hogy még a Trianon-palotába meghívott békecsinálók összesereglése előtt a nemzet gyászát 1918 végén és 1919 elején budapesti temetések szimbolizálják: a Tisza Istváné és az Ady Endréé.

Szekfű könyve 1933-as kiadásakor annak címét is megváltoztatja: a *Három nemzedék*hez hozzátoldja ... és *ami utána következik*. A negyedik nemzedék valójában az 1883-ban született Szekfű Gyulának és a vele nagyjában egy időben, a századforduló táján az élők sorába lépetteknek a korosztálya. Ez tulajdonképpen az apáink nemzedéke. Ők már végigharcolták az első világháború keleti és déli harctereit, elbeszéléseik nyomán Galícia és Doberdo mint a pokol bugyrai jelentek meg gyermeki képzeletünkben, és egyebet nem hallottunk tőlük, mint azt, hogy a háborút követő békediktátum revízióra szorul. Ez a megkeseredett nemzedék Reményik Sándor képes beszédével szólva megpróbált „romon virágot” fakasztani, reménykedett a nagyhatalmak igazságérzetének feltámadásában, hogy aztán hamarosan két totalitárius rendszerrel szembe-süljön. A tragédia valójában akkor kezdődött, amikor a negyedik nemzedék jövőképet fedezett fel a totalitárius rendszerek ígéreteiben.

Trianon kegyeltjei és kárvallottjai versenyfutásba kezdtek, hogy a kegyosztó bizalmának kizárólagos élvezői legyenek. E sorok írása idején magyar betűvetők vitatkozó írásait olvasom arról, hogy melyik totalitárius jelkép – a nyilaskereszt vagy az ötágú vörös csillag – jegyében gyilkoltak meg több embert. S fél századdal korábbi emlékeket idéz fel a mai öreg emberben az is, hogy az Európába igyekvő kelet-közép-európai államok miként licitálnak egymásra ígéretekkel, intézkedésekkel az iraki háború napjaiban.

Visszatérve a Mátyás király szülőházában lefolyt beszélgetéseinkre, kisebb-nagyobb vitáinkra, válaszolnom kell arra a kérdésre, hogy miért került hosszú heteken keresztül érdeklődésünk középpontjába Bárdossy László pere. Maga a jog, közelebbről a nemzetközi jog időszerű kérdései váltak értelmiségi körökben egyre élénkebben fodrozódó viták tárgyává. Rájuk figyelve vettük tudomásul, hogy korszaknyitó jelentősége van az Egyesült Nemzetek Szövetsége 1945-ben elfogadott alkotmányának olyannyira, hogy már-már hinni kezdtük: a háborúk megszűntek a nemzetközi jogviták elintézésének az eszközei lenni. Természetesen a közvélemény jogi érdeklődését nagymértékben felkeltette a győztes szövetséges hatalmak 1945. augusztus 8-án aláírt egyezménye, mely felállította a német háborús főbűnösök feletti ítélkezésre hivatott nemzetközi katonai törvényszéket. Nem jogászok is vitatni kezdtek jogi tételeket, olykor olyanokat, melyeket már a római jog megalkotói megfogalmaztak. Mi, nem jogász Móricz-kollégisták például a nürnbergi katonai törvényszéken zajló, a rádióban ismertetett eseményeket kommentáló Kiss András joghallgató barátunk szájából hallottuk először a római jognak azt a tételét, hogy „nullum crimen sine lege”, szó szerint: „nincsen büntetés törvény nélkül”, vagyis büntetni csak a tett elkövetésekor érvényben lévő törvény alapján lehet. Természetesen csak nő-

velték jogi érdeklődésünket a magyar háborús perekről érkező hírek. A magyar háborús és népellenes bűnök elleni büntetőeljárást már a Debrecenben alakult Ideiglenes Nemzeti Kormány elrendelte. A rendelkezés szerint háborús bűnös az, aki az 1939-ben elkezdődött háborúnak Magyarországra való kiterjesztését elősegítette, vagy azt megakadályozni nem törekedett. A szociáldemokrata múltú igazságügy-miniszter, Ries István a magyar népbíráskodás alapelveit így határozta meg: „A felelősségre vonásnak kérlelhetetlennek és igazságosnak kell lennie, hogy érezzük: ezeknek a bűnöknek elkövetői nem várhatnak igazságot, csak megtorlást. [...] Ezeknek az ügyeknek az elbírálása nem jogi, hanem elsősorban politikai kérdés. Ezekből következik, hogy a rendes bíróságok nem alkalmasak ezeknek az eljárásoknak a lefolytatására, sem pedig az eddigi jogszabványok arra, hogy ezek alapján bírálják el az ügyeket.”¹ E sorok leírásakor, 1945-ben Ries István nem sejtette, hogy öt év múlva, 1950-ben ilyen jogelvek alapján elítélve hal meg a váci börtönben.

A magyarországi háborús bűnösök pereiről érkező hírek különösen azt a nemzedéki felelősség kérdéskomplexumot hozták érdeklődésünk középpontjába, melyről apáink korosztályáról szólva fentebb már említést tettem. Nem emlékszem, hogy köreinkben valakit megdöbbenett volna a szélsőjobbboldali, egyértelműen náci beállítottságú nemzetvesztők (így Szálasi Ferenc vagy Sztójay Döme) halálra ítéltése, de már Bárdossy László pere hosszúra nyúlt vitákra adott alkalmat diákkörnyezetünkben.

Bárdossyról – szemben az intellektuálisan jelentéktelen szélsőjobbboldaliakkal – viszonylag sok mindent tudunk. Ismeretes volt diplomáciai karrierje, hogy fiatal kö-

¹ *A népbíráskodásról szóló 81/1945. ME sz. és az azt kiegészítő 1440/1945. ME sz. rendelet szövege és magyarázata.* Magyarázatokkal ellátta dr. Ries István. Budapest 1945. 7.

vetségi tanácsosként Londonban behatóan megismerte az angolszász politikai világot, ott hallotta a választ arra a kérdésre, hogy miért nem érdeklődnek Magyarország iránt, mely úgy hangzott: „Mi nem invesztálunk nyomorúságba.” Ezt Bárdossy a per során vallomásában akkor idézte, amikor a tanácsvezető bíró azt kérte számon, hogy külpolitikájában miért nem keresett társakat a nyugati demokratikus hatalmaknál. Az idézethez még hozzáfűzte: „Ez a kicsiny ország úgy-ahogy meg volt szabadalva, és ahogy előrelátható volt, hogy újra meg lesz szabadalva, nem nyújtott senki számára se vonzóerőt arra, hogy érdekes legyen azoknak a javaknak ellenében, amelyeket nyújtani tudott, és azon erő ellenében, amelyet reprezentált, mellette a világ areopágjainál szót emelni.”² Erdély-szerte közismert volt az is, hogy Magyarország bukaresti követeként 1934 és 1941 között egyik legjobb ismerője volt a román–magyar viszonyoknak és a kisebbségi magyarság mindenféle bajának. Hírlett, hogy Csáky István halála után azért lett ő a külügyminiszter, mert elődjénél kevésbé rokonszenvezett a hitleri Németországgal, és Teleki Pál öngyilkossága után azért lett ő a minisztertanács elnöke, mert a Jugoszláviába való bevonulással kapcsolatosan várható külpolitikai bonyodalmakat (elsősorban Angliában) az ő diplomáciai gyakorlata el tudja boronálni. Sok korabeli politikus közszájon forgó műveletlenségével szemben Bárdossyról tudtuk, hogy nagy műveltségű és a történettudományban is járatos férfiú. Amikor 1943-ban öreg könyvtáros tanárom, Brüll Emánuel látta, hogy különösen érdeklődöm Kemény Zsigmond *Zord idő* című regénye iránt, és abban igen aktuális mondandót keresek, kezembe nyomta Bárdossy László akkoriban frissen megjelent könyvét, a *Magyar politika a mohácsi vész után* cí-

² *Bűnös volt-e Bárdossy László?* (Szerk. Jaszovszky László). Budapest 1996. 239.

műt, és külön felhívta a figyelmemet az európai kitekintésű tárgyalási módra, és ha emlékezetem nem csal, belelappozva a könyvbe ezt a mondatot olvasta fel nekem: „Részt vettünk Európa életében, s mentől távolabbi összefüggéseket fedez fel a szem, annál világosabbnak tűnik az események értelme.”³

Ilyen előzmények után 1945 őszén valósággal vártam a napi találkozást Kiss Andrással, hogy a *Világosság* szerkesztőségéből jőve minél részletesebben mesélje el a Bárdossy-pernek a rádióban aznap hallott részleteit.

E sorokat írva megpróbálom elválasztani a perrel kapcsolatosan megjelent könyvekben, tanulmányokban utólagosan olvasott értesüléseket azoktól, amiket a per napjaiban Kiss Andrástól hallottam. A rádiós közvetítések tolmácsolásából kibontakozott az a drámai küzdelem, amit a vádlott vívott a tanácselnökkel, az ügyésszel, a hallgatósággal nem ártatlansága bizonyítása érdekében, hanem azért, hogy egy végzetes korszak történései mozgatórugóinak a feltárására a számára adatott utolsó lehetőséget kimerítően felhasználhassa. Kiss András tolmácsolásában a per drámaisága a *felelősség* és a *bűnösség* fogalmának az ütköztetése körül szikrázott. Bárdossy a felelősséget vállalta, de a bűnösség vádját visszautasította. Rendkívül nyugodt, fegyelmezett magatartásából ritkán billent ki, például akkor, amikor az egyik vádló azt próbálta bizonygatni, hogy a trianoni békével kapcsolatos elégedetlenség nem volt általános, hogy egy hatalomra törő klikk kényszerítette rá a magyar közvéleményre. Indulat fogta el, amikor emberi becsületébe gázolva felelőssé próbálták tenni Bajcsy-Zsilinszky Endre halálra ítéléséért. Fellapozva a per jegyzőkönyvét, látom, hogy Kiss András milyen hitelesen idézte Bárdossy szavait: „Hosszabb angliai tar-

³ Bárdossy László: *Magyar politika a mohácsi vész után*. Budapest 1943. 30.

tózkodásom alatt megtanultam, hogy az ember változatlan barátságban lehet azzal, akinek politikai felfogásával nem ért egyet, vagy azzal éppen ellenkező felfogást vall.”⁴

Megrendítően imponáló volt, ahogy Bárdossy az ítéletet fogadta. Az ítéletet hallva kegyelmet nem kért, és megköszönve a hivatalból kirendelt védőnek, hogy a „reászózt kötelességének eleget téve iparkodott az anyagi igazság érvényre juttatására”, további szolgálatára nem tartott igényt. Kérte az ítélet haladéktalan végrehajtását, hogy ne fellebbezhessen. A védő azonban és az egyik ügyész az elsőfokú bíróság ítéletét megfellebbezte. A védő azt kérte, hogy „a kétségtelenül tiszta kezű, egyéni becsületében makulátlan vádlottal szemben legrosszabb esetben a halálbüntetésnek is a *honestas* formáját válassza”, Fenesi Ferenc népügyész pedig azért kért perorvoslást, mert „megdöbbenéssel hallotta”, hogy az Újvidéken elkövetett atrocitásokért emelt vád alól a bíróság Bárdossyt felmentette.

Annak bizonyosságára, hogy a per nemcsak minket, kolozsvári fiatalokat érdekelt, hanem általában a magyar közvéleményt, Illyés Gyulát idézem. A körünkben különösen tisztelt költő (a Móricz-kollégium könyveit is kiadta) Naplóját írva 1946 januárjában két halálos ítéletről emlékezik meg. Leírja, hogy Fürst Sándor és Sallai Imre halálra ítélésének lidércnyomása a történetek után tizen-nég évvel is mellére nehezedik. Baráti megbízatásból József Attilával közösen „tiltakozó kiáltványt” fogalmaztak az ítélet ellen. Hiába tették, Fürst és Sallai meghalt; majd így folytatja Illyés Gyula visszaemlékezését: „Molnár René, a védőjük, elmondta utolsó óráikat. A rettenet azonmód maradt meg a szívemben. Semmit sem halványodott az évek során, mert a kiáltványért perbe fogtak bennünket, esztendőig húzódtak a tárgyalások, s én min-

⁴ *Bűnös volt-e Bárdossy László?* 412.

den kihallgatás alatt újraéltem az akkor belém sajdlult nyomást. Mikor a kiáltványt fogalmaztuk, még csak két kommunistát akartam megmenteni. Épp mert nem tudtam megmenteni őket, azért akartam most már mindenki mást ilyen helyzetből kimenteni. Az újra és újra feltépett seb és felújult fájdalom tett a halálbüntetés elvi ellenségévé is. Az ész igazához egyszerre csak odacsatlakozott a szív is.

Az ész fordulhatott ezenközben, belát s tán hirdethet is újabb igazságokat; a szív némán és konokon áll a mellett, ahová egyszer kiállt. Iszonyú, ami itt az emberi életek ol-tásával történt. A bosszú, de a jogérzet is iszonyú dolgo-kat követelhet.

Mindezt belátom. De egy Luther tehetetlenségével ál-lok itt: ellensége vagyok a halálbüntetésnek.”

A *Naplójegyzetek 1946–1960*, a költő felesége válo-gatta és szerkesztette, 1987-ben megjelent kötetében itt csillag áll az idézett szöveg után, utána *Korképek* alcím alatt, 1946. január 25. keltezéssel ez olvasható: „Legen-dák Bárdossyról. A kivégzés előtt a mellékhelyiségre ké-redzkedett. A fegyőr oda is vele ment, s így vele ment az ügyvédje is. Ahogy a kis helyiségből kilépett, Bárdossy ezt mondta: Csináltassák meg a tolózárat, nem lehet be-csukni.

A sortűz előtt kiáltott valamit. Ezer találgatás erre. Ál-lítólag egy lap is megírta, hogy utolsó szava ez volt: »Istenem, mentsd meg Magyarországot ezektől a...« Még akart valamit kiáltani, de akkor már tüzet vezényeltek. Pfujozták.

A fegyőrök közül állítólag senkit sem lehetett rávenni, hogy a kivégzőosztagba lépjen. Idegen rendőröket hoz-tak.”

Ez az írás nem akart semmi újat mondani Bárdossy László peréről és kivégzéséről. Szerzője ugyan elmond-hatja Illyés Gyulával egybehangzóan, hogy maga is ellen-sége a halálbüntetésnek, mivelhogy a jognak, mint a tár-

sadalom tagjai együttélését szabályozó, ember alkotta rendszernek, kizárólag csak az emberi élet kezdete és vége konstatálására van megbízatása (hatalma), de nincs annak időbeli meghatározására. Bűn büntetlenül nem maradhat, de az élet kioltása elvileg nem minősülhet büntetésnek. E sorok írójának eme vélekedése kialakulásában nagy része volt azoknak az ifjúkori beszélgetéseknek, melyeknek szóvivője ünnepeltünk volt, akit mesterei olyan jogi műveltséggel fegyvereztek fel, hogy azokkal bennünket is olyan ismeretek birtokába juttatott, melyek az emberi életek kioltásában nagy tapasztalatokra szert tett korban az élet pártjára állítottak – megingathatatlanul.

A tanár úr a pálya elején

Antal Árpád köszöntése

Nem voltunk osztálytársak, még csak nem is egyazon iskolának a lépcsőit koptattuk; ő már 1944-ben érettségizett a római katolikus kézdivásárhelyi gimnáziumban, én viszont három évvel később születvén, csak 1946-ban fejeztem be középiskolai tanulmányaimat a kolozsvári Református Kollégium diákjaként.

Első találkozásunk Kolozsvárott, a Móricz Zsigmond Kollégiumban történt. Ennek az erdélyi magyar diákön-szerveződésnek én már érettségire készülő gimnazistaként, 1945 kora őszen tagja lettem, és ott voltam az ösfoglalás idején is, amikor birtokba vettük Mátyás király szülőházát. A tél beálltaig ott meglehetünk, de nem lévén fűthető a ház, a hideg napok megérkeztével beköltöztünk a Református Teológia néhány első emeleti diákszobájába, melyeket Nagy András teológiai tanár jóindulatú támogatásának köszönhetően vehettünk bérbe. Antal Árpád 1945 novemberének vége felé, amikor Kolozsvárra érkezett, már ide telepedett be hozzánk. Az egyetemi év ugyan még nem kezdődött el, de a szociáldemokrata tanügyminiszterről elnevezett Voitec-rendelet lehetővé tette, hogy azok az érettségizett fiatalok, akik a háborús körülmények miatt évet vagy éveket vesztek, beiratkozásának az egyetemre, és a karok tanrendjében előírt tantárgyakból levizsgázhassanak még a tanév hivatalos megnyitása előtt. A Ferenc József Tudományegyetem örökébe lépő Bolyai Tudományegyetemen a diákok nem előadáson ismerték meg professzoraikat, hanem vizsga-megbeszéléseken, ahol a tanár előírta azt a közkézen forgó kézikönyvekből elsajátítható ismeret-minimumot, amiről a vizsgázó néhány hetes felkészülés után számot adhatott.

A sétatéri egyetemi épületben nagy átalakítási munkálatok folytak, így a tanárok a legkülönbözőbb helyeken vizsgáztattak, ott, ahol az asztal és szék mellett még meleg is volt. A magyar irodalom, francia nyelv és néprajz szakra (akkoriban három szak volt kötelező a bölcsészkaron) beiratkozó Antal Árpád például franciából több társával együtt a belvárosi kávéházban vizsgázott – Zolnai Béla professzornál.

Ez időben a vizsgán az első kérdés rendszerint a közelmúlt élményeire irányult: katonai szolgálatra, esetleg sebesülésre, hadifogságra s csak ezek után került szóba, hogy – teszem azt – Corneille *Le Cid* című tragédiája miért váltotta ki a nagy hatalmú Richelieu kérlelhetetlen haragját. Az a küllem, amellyel Antal Árpád körünkben megjelent, nemcsak bennünk, pelyhedző állú fiatalabbakban váltott ki akár tiszteletnek is nevezhető megilletődést, hanem a kávéházban vizsgáztató Zolnai professzor is a sokat tapasztalt hadfit sejthette a francia szakot választó diáknak tekintélyesen lekonyuló fekete bajusza láttán. Aztán hamarosan kiderült, hogy ez a megemberesedés nála nem harctéri éveknél a hozadéka, hanem inkább pedagógiai indíttatású, ami abból adódott, hogy a kézdivásárhelyi gimnázium kitűnően érettségizett diákját igazgatója a besorozott tanárok helyettesítésével bízta meg.

Küllem és sajátos hanghordozás egymást erősítő tényezőkként alakították körünkben hamar elfogadott tekintélyét. Ellentétben néhányunk harsányságával, az ő csendes természete, a mondatokat lassan, megfontoltan egymásba illesztő beszédmódja fokozatosan tiszteletet váltott ki a tekintélyelvűsége fittyet hányó diáktársakból. Kimondatlanul is rangja lett közöttünk. Jól emlékszem, hogy egy éjszakába nyúló beszélgetésünk alkalmával (állandóan valamennyi beszélgetésünk éjfél utáni órákban ért véget) arra a végkövetkeztetésre jutottunk, hogy a magukat human tudományra adó fiúk (irodalmárok, filozófu-

sok, közgazdászok, jogászok) valójában egytől egyig író-
nak vagy politikusnak készülnek, kivéve Antal Árpádot,
mert őt valamennyien csak tanárnak tudtuk elképzelni.
Kezdtünk rá úgy tekinteni, mint akitől nekünk is van ta-
nulnivalónk. Különleges feladatot bízunk rá. Amikor ön-
képzésünknek megfelelő formát keresve elfogadtuk tanár-
elnökünk, a tudós régész László Gyula javaslatát, hogy
rendszeresen – általában havonta egyszer – tartott vitaest-
jeinken különböző szakműveltségű és világnézeti elköte-
lezettségű előadók vitaindítói után olyan művet elemez-
zünk behatóan egy éven át, mely nagy változásokat hozó
időben helyzetfelismerésünkhöz tudományos biztonságot
kölszönöz, és megkönnyíti életcéljaink pontos meghatáro-
zását, akkor László Gyula javaslatára választásunk
Györffy István néprajztudósna *A néphagyomány és a
nemzeti művelődés* című tanulmányára esett. Felkértük
Antal Árpádot mint néprajz szakos egyetemi hallgatót ál-
talános ismertető előadás megtartására.

László Gyula, nem sokkal halála előtt, úgy emlékezett
vissza szellemi formálódásunk irányát betájolni szándé-
kozó javaslata fogadtatására, hogy annak ellenében csak
egy kollégista hozott szóba más könyvet, mégpedig *A
Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának a története*
című – mint később híresztelték –, Sztálin személyes irá-
nyításával készült művet. Mintha László Gyulának valami
sejtése lett volna afelől, hogy az egész kelet-európai tér-
ségben rövidesen – iskolában és iskolán kívül – általáno-
san kötelező olvasmánnyá előrukkoló párttörténettel
szemben ajánlatos nekünk Györffy könyvével megismer-
kednünk? Kérdőjelet illeszttek e mondat végére – s hoz-
záteszem: van benne valami...

Antal Árpád megbízása után szavazással állítottuk
össze azoknak a névjegyzékét, akiket felkértünk szakmai
véleménynyilvánításra a Györffy István programjában
foglaltak mellett vagy ellen. Én csak a három legtöbb sza-

vazatot kapott előadóra emlékszem: a néprajzos Gunda Bélára, az idealista filozófus Tavaszy Sándorra és a marxista Gaál Gáborra. Szabó István, a Móricz Zsigmond Kollégium diákigazgatója *A nagy remények kora (Erdélyi demokrácia 1944–1948)* című könyve (Bp. 1990) első kötete 375. lapján még felsorol vagy tíz neves embert, akiknek véleménynyilvánításra való meghívását a kollégisták megszavazták.

Antal Árpád előadásának részleteire nem emlékszem, de arra igen, hogy már ő felvetette: van-e időszerűsége a Györffy könyvében foglaltaknak. E sorokat írva eszembe jutott, hogy én a művet közvetlenül a második világháború befejezését követő hetekben olvastam, és a máig őrzött példányomban olyan sorokat húztam alá, melyek ma is meggondolkoztatnak.

Annyit hallok mostanában korszakváltásról, modernizációról, európai csatlakozásról s ezzel kapcsolatos „stratégiai” példálózgatásokról, hogy talán nem lesz felesleges felidézni Györffy néhány gondolatát és elmerengeni azoknak máig elható érvényességéről.

Györffy István könyvének alapszövegét a második világháború kitörését megelőző időben, 1938 elején vetette papírra, és emlékiratként nyújtotta be a Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba azzal a céllal, hogy vele „a magyar művelődést népi-nemzeti irányba terelje”. Bevallása szerint írása „nem keltett semmi figyelmet” egészen addig, amíg Teleki Pál nem lett vallás- és közoktatásügyi miniszter. Ő viszont, miután (1938. május 14-én) elfoglalta a miniszteri széket, nemcsak elolvasta Györffy szövegét, hanem az abban foglaltaknak tekintélyes részét programjába is iktatta, és a teendők gyakorlatba ültetésére Táj- és Népkutató Központot hozott létre.

A Központ körül a közösségi elkötelezettségű, korszerűen felkészült fiatal értelmiségiek gyülekeztek, akik szerint az akkori Magyarország legégetőbb kérdése a földre-

form volt, vagyis a föld nélküli magyar parasztság százezreinek földtulajdonhoz juttatása. Nemzedékünk sokat tudott arról is, hogy milyen botrány támadt Budapesten 1938 őszén, amikor a Táj- és Népkutató Központnak a Károlyi-palotában rendezett kiállításán a Teleki köré gyűlt falukutatók bemutatták az igazságtalan magyar birtokviszonyokat. A felháborodott magyar arisztokrácia sajtója osztálya elárulásával, mások vagyona ellen izgatók támogatásával vádolta Telekit. A mindig mindenre kapható sajtóbérencek azt is felrótták neki, hogy míg Károlyi Mihály annak idején saját birtoka felosztásával fogott hozzá a földreformhoz, Teleki Romániához csatolt területen lévén birtokos, a maga vagyonának kockáztatása nélkül állt a fölforgató eszmék hirdetői mögé. A vádak zuhataga alatt Teleki a kiállítás betiltására kényszerült, és a maga alapította kutatóintézetet is feloszlatta. Jóllehet megrendülten azt mondta tanítványainak, hogy „visszamegy osztályához”, a magyar közélet korszerűsítését célzó tudományos kutatásokról nem mondott le. Magától Györffy Istvántól tudjuk, hogy a modernizáció mikéntjére irányuló vizsgálódásokat mind szakminiszterként, mind miniszterelnökként továbbra is igényelte, és azok folytatására éppen őt, a budapesti tudományegyetemen néprajzot tanító professzort, illetőleg az általa vezetett tanszéket bízta meg. A professzor feladatvállalásának azzal is látványos bizonyosságát adta, hogy a Telekitől elfogadott elabórátuma szövegét tanszéki előadásaként is nyilvánossá tette és 1939 nyarán könyv alakban is közrebocsátotta. Alig hagyta el a sajtót a könyv, Györffy István váratlanul elhunyt, és tanítványaira hárult a feladat, hogy a programot minél szélesebb körben ismertté tegyék és gyakorlatba ültetéséről gondoskodjanak. A Györffy által megfogalmazott és Telekitől felkarolt művelődéspolitikai célrendszer olyan széles körű értelmiségi érdeklődést váltott ki, hogy 1942-ben már a könyv harmadik kiadása is piacra került.

Teleki Pál hamarosan bekövetkezett tragikus halála, majd Magyarország belesodródása a háborúba nem csökkentette ezt az érdeklődést, ellenkezőleg: inkább fokozta azok körében, akik kezdtek rádöbbsenni az ország politikai ú-vesztésének egyre nyilvánvalóbbá váló tényére. Ma már nem nehéz megállapítanunk, hogy amikor a Györffy István és Teleki Pál tudománypolitikájával erősen rokon-szenvező László Gyula nekünk *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* című könyv beható tanulmányozását ajánlotta, az abban foglaltak jó részét időszerűnek találta a háború után is, olyan körülmények között, amikor szemünk láttára úgy omlott össze Magyarország, hogy viszonylagos függetlensége helyében (akkor még nem sejtett) tartós katonai megszállás következett be, és a magyarság visszaszorult a trianoni szűk határok közé, megfosztva a nemzeti kultúra egyetemes kibontakozásának intézményesített lehetőségeitől. A könyv tanulmányozása bennünket arról győzött meg, hogy a magyar kultúra egy-sége a néphagyomány regionalizmusainak dús televényéből jött létre, és nyomorúságos létfeltételek között is ennek minden konzekvenciájával számolnunk kell. Nekünk erdélyiekként kell magyarnak maradnunk.

Annak bizonyására, hogy milyen nyomorúságos kör-
ülmények között vitattuk a nemzeti megmaradás súlyos problémáit, hogy önmagunk nevelésének milyen elemi gondjaival-bajaival küszködtünk, az itt következőkben Antal Árpádtól fogalmazott szöveget idézek. A Móricz-kollégiumban minden este beszélgetésre gyűltünk össze. Ezeknek csak ritkán volt előre kigondolt témája, ha igen, akkor éppen valamelyikünk „élveboncolásának” keserveit kellett átélnünk. Megbeszéléseinkről jegyzőkönyvet vez-zettünk, s azok egynémelyike fennmaradt. 1946. január 16-án Antal Árpád vezette a jegyzőkönyvet, melyből a következők derülnek ki:

„Megbeszélésünket a távol lévő Bódis Sándor alelnököt helyettesítő Czédly Károly nyitja meg ½ 9-kor.

Antal Árpád előtárja azoknak a helyzetét, akik vizsgára készülnek, és a kollégiumban honossá vált fegyelmezetlenség miatt nem tudnak tanulni. Indítványozza, hogy állapítsunk meg csendes órákat, amikor mindenféle beszélgetés, csendzavarás tilos. Többek hozzászólása után egyelőre nem állapítottunk meg ilyen csendes órákat: a kollégisták jóérzésére és fegyelmezettségére hivatkozva egyelőre kötelező csendes órák nélkül próbálunk nagyobb rendet csinálni.

Kovács András szót emel egy, a kollégiumban nagyon elharapódzott rossz szokás, a lelki durvaságot eláruló csúf beszéd ellen. Ugyancsak ő hívja fel a kollégisták figyelmét, hogy a könyvállványon lévő könyveket ne hányják össze. (Ne keverjék össze – B. S.)

Faragó József kifogásai: mindig szeméttel van tele a tanuló; a kollégisták napokon át munka nélkül tekeregnek. Kéri a kollégistákat, hogy sokkal nagyobb energiával kapcsolódjanak bele a Segély Bizottság* munkájába.

Rövid tanácskozás után megállapodunk a holnapi étrendben:

Reggeli: ízes kenyér

Ebéd: sült krumpli hagymával

Vacsora: olajos kenyér

Ezek után a közeljövőben megindítandó ifjúsági lappal kapcsolatos kérdések kerültek előtérbe. Sok szócséplés között néhány értékesebb gondolat is felvetődik. Az ilyen megbeszélések érdekes fényt vetnek a kollégium lázas vajúadására, a kollégisták iránykereső munkájára. A megbeszélés ½ 12-kor ért véget. Antal Árpád.”

* A Magyar Népi Szövetség Magyar Segélyező Bizottságot állított fel a hazatérő hadifoglyok, az éhező budapesti s az anyagi gondokkal küszködő erdélyi magyar iskolák társadalmi megsegítésére.

Így festett a tanár úr nevelői pályájának kezdő szakasza.

Gáll Ernő és az EME

Írásomban valójában azzal a kérdéssel kívánok foglalkozni, hogy a fiatalon kommunistává váló Gáll Ernő, aki 1945 után felelős helyeken híven követve pártja irányvonalát, intenzíven részt vett az erdélyi magyar művelődési intézmények, valamint magyar tudósok és tudományos eredményeik ellen indított hajszában, hogyan nézett szembe már a hetvenes évektől kezdődően korábbi tévedéseivel (sőt az ő szavával szólva: vétkeivel) és jutott el a rendszerváltás legelején az EME újjáélesztésének vállalásáig és az Egyesület munkájában való részvételig.

A kérdés bonyolult és egy kicsit messziről kell kezdenem.

A címben szereplő betűszó annak az 1859-ben szervezett erdélyi magyar művelődési intézmény nevének rövidítése, amely megalakulásakor egyszerre vállalt magára akadémiai és gyűjtemény-fenntartási gondokat. Már az alapítók úgy vélekedtek, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a művelődés tárgyi és szellemi emlékei gyűjtése, megőrzése és szakszerű feldolgozása mint múzeumi tevékenység mellett magára kell vállalnia Erdély magyar nyelvi közegében „a tudományt művelő és terjesztő tudományos eredményeket termelő testületi munkát” is. (Finály Henrik egyesületi titkár fogalmazott így 1878-ban.) Folyóiratok és könyvsorozatok mellett a fél-százados (1909-es) és a háromnegyed százados (1934-es) ünnepre készült két emlékkönyv¹ az írásos bizonyítéka annak, hogy egészen az 1950-ben bekövetkezett önkényes megszüntetésig az Egyesület híven teljesítette vállalását,

¹ *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére. 1859–1909.* (Szerk. Erdélyi Pál). Kolozsvár 1909–1942. – *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése 1859–1934.* (Szerk. György Lajos). Kolozsvár 1937.

azt, hogy Erdélyben a tudományok *valamennyi ágát* magyar nyelven gazdagítja.

Miután meghíúsultak a korábbi reformkori törekvések, melyek arra irányultak, hogy az erdélyi magyar kultúra központi intézménye állami (költségvetésben dotált) létesítményként jöjjön létre, egyértelművé vált: csak egyesületi összefogással lehet előteremteni a régóta óhajtott tudományos munkálkodás anyagi és szellemi hátterét. Az anyagi javak összehordása tekintetében különös jelentősége volt annak, hogy már az 1842-i erdélyi országgyűlésre készülődve, a kor kiváló oklevélkutatója, Kemény József, valamint unokatestvére, a műgyűjtő Kemény Sámuel felajánlotta nagy értékű könyv-, kézirat- és ásványgyűjteményét a Kolozsvárott felállítandó múzeum javára. Uralkodói jóváhagyás hiányában azonban a terv meghíúsult. Az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő önkényuralom halotti csendjében a történetíró Kövári László vetette fel ismét a múzeumalapítás gondolatát. Az akkori Erdély közéleti férfiai közül Mikó Imre volt abban a helyzetben (a forradalom idején ugyanis távol volt hazájától), hogy magára vállalhatta a tudományos szervezkedés irányítását. Ő hívta össze az Egyesület alakuló közgyűlését, és a létesítendő országos múzeum javára felajánlotta tíz holdnál nagyobb kiterjedésű díszkertjét (ebből lett Kolozsvár első fűvészkertje), valamint az annak közepén álló emeletes villát. Mikó példáját sokan követték. Alapításakor az Egyesületnek 180 000 forint tőkéje és a „részvényesek” által megajánlott 14 767 forint várománya volt. Az első leltár 15 439 könyvet, 1083 oklevelet, 128 arany-, 2841 ezüst-, 1738 bronzérmét, valamint 10 029 régészeti, művészeti, ásványi, állati és növényi tárgyat vett nyilván tartásba. Ezek a kincsek közadakozásból, kitartó gyűjteménygyarapító igyekezetnek köszönhetően a következő évtizedekben megsokszorozódtak. A későbbiek jobb megértése érdekében le kell írnom, hogy az Egyesület

anyagi feltételeinek megteremtésében élenjáró szerepet vállaltak Erdély főnemesi családjai, akik őseiktől örökölt kincsekkel, nemes mívű ékszerekkel, régi könyvekkel, képekkel, különböző ritkaságokkal, de főleg családi levéltáraikkal gyarapították a sajátos arcélú gyűjteményeket. Ugyanakkor az egyesületi életben tudatos önkorlátozással igyekeztek vezető szerepet biztosítani az anyagiakban nem bővelkedő tudós értelmiségi tagoknak, akik a kezdektől meghatározták a szellemi tömörülés eszmei irányát.

Az Egyesület alapítását lankadatlanul szorgalmazó Kővári Lászlót a kortársak „radikális demokrataként” emlegették, Brassai Sámuel magáról vallotta, hogy ő „a szabados polgári szellem” elkötelezettje, Sámi László az ember folytonos változtatási hajlamát dicsérve szögezte le: „századunk iránya, hogy magunk és intézményeink a *tudomány és szabadság* által újjászülessünk”, az unitárius püspökké lett népdalgyűjtő, puritán gondolkodású Kriza Jánosról azt jegyezték fel, hogy egész életében „a szabadelvűség zászlaját lobogtatta, s vitte diadalra” – csak néhány név annak bizonyosságára, hogy Mikó Imre körül azok az erdélyi magyar értelmiségiek gyűltek össze, akik a szó *akkori*, igen tartalmas értelmében a társadalmi progresszió oldalán állottak.

Ha most az elmondottakat megtoldanám azzal, hogy az egyesületi szakosztályokban az idők során az alkotó tudomány olyan mesterei határozták meg az értékteremtés mértékegységét, mint a madártani, rovar- és halászati munkáival híressé vált Herman Ottó, a bakteriológiában és az egyensúlyérzés sejtjeinek felderítésében örökbecsű érdemeket szerzett Hógyes Endre, az agysejtkutatásban új távlatokat nyitó Apáthy István, a jogtudományban és szociológiában a hatalom természetrajzát új fogalmi eszközökkel feltáró Somló Bódog vagy az „Einsteinről és Bolyairól” címmel előadást tartó Antal Márk – akkor néhány névvel és a mögöttük álló eredményekkel bizonyíthat-

nám, hogy az EME hagyományainak a második világháború utáni lekicsinylése a napisajtóban eleve nélkülözte az objektivitást.²

Gáll Ernő a háborút követően újságíróként kezd foglalkozni az erdélyi magyar tudományosság kérdéskörével.

Beletekintve Gáll Ernő nyomtatásban megjelent írásainak jegyzékébe, első pillantásra megállapíthatjuk, hogy a betűvető értelmiségi pályára készülő ifjú az újságírói pályát látja igazán testére szabott működési területnek. Ismerve szülővárosa, Nagyvárad szellemi arculatának alakulását, nincs abban semmi meglepő, hogy az újságírás a város polgári világában közmegebecsülésnek örvendő foglalkozásnak számított, és családi berkekben is sikert hozó pályának minősült. Nemcsak a váradi, hanem általában az erdélyi értelmiségi világban a két világháború között újságírónak lenni rangot jelentett.

A háborút követő új berendezkedés idején azonban furcsa „árfolyamváltozás” következett be a jó hangzású *újságíró* minősítésben; egyrészt maguk az érdekeltek is szívesebben nevezik magukat „közíró”-nak vagy „publicistá”-nak, másrészt feltehetőleg a közvélekedés is az utóbbi elnevezéseknek kezdett rangemelő funkciót tulajdonítani. Nézzük csak meg a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon eddig megjelent kötetait, szemünkbe tűnik, hogy az igazi újságírók, a jelentős lapoknál maguknak megbecsülést szerző tollforgatók hogyan részesülnek a már említett „rangemelés”-ben: „Balogh Edgár – közíró, szerkesztő”, „Kacsó Sándor – író, szerkesztő, közíró, tanulmányíró”, „Kovács György – író, publicista”, „Krenner Miklós – közíró”, „Paál Árpád – szerkesztő, közíró”. Mint a Lexikon „alapító szerkesztőbizottságának” tagja, szemlesütve írom, hogy a lexikon újságírónak csak a má-

² Szabó T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai*. Kolozsvár 1942.

sodvonalbeli tollforgatókat minősíti. Kegyeletből neveket nem említek. Azt azonban nem hallgathatom el, hogy ebben a részemről is csak utólagosan észrevett „rangsorolásban” nem volt megtervezettség vagy éppen közös meg egyezéssel kialakított szerkesztési vezérelv, csupán valamiféle automatizmusként érvényesülő gyakorlat, amelyhez mindenképpen hozzájárult az a körülmény, hogy az erdélyi baloldali mozgalomban mind a hatalomváltás előtti, mind a hatalomra jutás utáni korszakban jelentős szerepe volt az újságíróknak, akik aztán életpályájuk új szakaszában, amikor már többek lettek, mint „újságírók”, nem szívesen nevezték nevén eredetileg hivatásként választott foglalkozásukat.

Az illegális kommunista mozgalomban nevelkedett Gáll Ernőt, miután nagyváradi újságokban, majd a *Korunk* hasábjain bizonyosságát adta íráskészségének, a buchenwaldi internálótáborból való szabadulása után a mozgalom is újságíróként kívánja foglalkoztatni. *Számvetés* című kötetében, amikor a Bányai Lászlóval való kapcsolatait részletezi, leírja, hogy „a lágerből való visszatérésem után ő azt szorgalmazta, hogy a kolozsvári népbírószágon a sajtó útján elkövetett háborús bűnök tetteseit derítsem fel, de ettől a megbízástól néhány nap múlva elmenekültem”.³ Már ez a néhány szó jelzi, hogy az „újságíró” fogalma körül valami nagy változás állt be mindjárt a háború befejezése után.

Még mielőtt erről a változásról beszélnék, hadd említsem meg, hogy a kezdő újságíró kelengyeládájáról is van leltárszerű számadása a múltját mérlegre helyező Gáll Ernőnek. 1973-ban kelt *Pro domo* című írásában arról vall, hogy a *Nagyváradi Napló* és a *Friss Újság* redakcióiból hozott, Adyra emlékeztető stafíring Kolozsváron egyre

³ Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*. Kolozsvár 1995. 25.

szejtásabb elszíneződésű lesz. A kolozsvári diák (hosszabb ideig lakásán működött az illegális kommunista diákszervezet sokszorosítója) marxista műveltsége gyarapítására összpontosította minden energiáját, sem az egyetem kínálta polgári filozófiai, szociológiai stúdiumok nem keltették fel figyelmét, sem a korabeli erdélyi magyar tudományos élet megismerése irányába nem támadt benne vonzalom. Arról is beszámol, hogy a „MADOSZ népi-nemzeti forradalmi orientációja”⁴ tette számára lehetővé, hogy „szejtás közelmúltja néhány kölöncétől megszabaduljon”. A kelengyeláda tartalmát részletezve nincs semmi jelzés, hogy tulajdonosa valamit is begyűjtött volna abból az erdélyi magyar szellemi értékállományból, amire idősebb baloldali gondolkodású eszmetársai már felfigyeltek. Ebben az írásában tesz említést arról, hogy a Duna-völgyi szolidaritás eszméjét Balogh Edgárnak köszönhetően építette be gondolkodási rendszerébe, neki hála ezért a horizonttágulásért, minek következtében felfigyelt a csehszlovákiai Sarló-mozgalomra, a magyar népi írókra s azokra az erdélyi falukutatókra, akik Dimitrie Gusti tudományos metodológiájával gyarapították a magyar szociográfiát. Ebbe a távlat szélesedésbe azonban még nem férnek bele például Balogh Edgárnak az erdélyi magyar tudományosság (történelemtudomány, nyelvészet stb.) legújabb eredményeit már a háború idején regisztráló felismerései.

Az erdélyi magyar baloldálnak a nemzeti demokrácia vállalását sürgető szószólói ugyanis elismeréssel nyugtázták azokat a kutatási eredményeket, melyeket az Erdélyi Múzeum-Egyesület a két világháború között egymagában, majd 1940 után szorosan együttműködve az Erdélyi Tudományos Intézettel felmutatott. Kritikus időben, 1944

⁴ Uő: *Pro domo. = Tegnap és mai önismeret*. Bukarest 1975. 395–396.

júniusában Balogh Edgár két cikkben ismertette dicséző szavakkal az akkori erdélyi magyar tudományos érdeklődés kiterjedési körét és mutatta be az új magyar népiségtörténet kolozsvári eredményeit. Különösen méltányolta, hogy a kolozsvári tudományos műhelyekben milyen sokat tettek „Erdély elhanyagolt történetének újraértékelése s a román–magyar viszony tárgyilagos vizsgálata terén”. Elismeréssel szól azokról az erőfeszítésekről, melyek a harmincas években „egy új keletű kisebbségtudomány megteremtését vették célba”. Mind a negyvenes évek elejére, mind a későbbi időkre is érvényes Balogh Edgárnak az a megállapítása, hogy ebben a kisebbségtudományban „a reális hon- és magyarságismeret minden ága fellendült, nem utolsósorban a létért való küzdelem hasznossági szempontja szerint. A mezőgazdálkodás éppen úgy tudományos problémává vált, mint a Székelyföld ipari kincseinek feltárása.” Az már aztán nemcsak a negyvenes évek elejére érvényes, hanem – szinte jóslásszerűen – a következő évtizedekre is jellemző lesz, hogy az erdélyi tudományos munkálkodásban élvonalbeli szerepet foglal el a nyelvtudomány és ezen belül is a népnyelvkutatás. „Az erdélyi magyar népismereti munka legönállóbb s legterebélyesebb ága a népnyelvkutatás – állapította meg az említett 1944-es esztendőben Balogh Edgár. – Ne feledjük el, hogy a korszerű tudományág úttörő magyar művelője, néhai Csűry Bálint, a kolozsvári református kollégium tanári székéből került el a debreceni egyetemre, s ugyanennek az ősi kollégiumnak a tanárai és diákjai kezdték még a kisebbségi esztendőben a nyelvészeti falukutatást... A Szabó T. Attila nevéhez fűződő erdélyi magyar népnyelvkutatás sohasem elégedett meg a száraz adatközléssel, hanem kezdettől fogva arra törekedett, hogy a ma-

gyar nyelv ősi, a mai tájnyelvi tagoltságánál egységesebb állapotát tanulmányozza az erdélyi népnyelvben.”⁵

Amikor a háborút követően, a rémségek poklából hazatérő Gáll Ernő huszonkilenc éves fejjel a Román Kommunista Párt Kolozs megyei bizottsága napilapjának, az *Igazságnak* a főszerkesztőjeként (1946–1949) és az Írószövetség kolozsvári hetilapjának, az *Utunknak* munkatársaként az erdélyi magyarság tudományos kérdéseivel foglalkozik, cikkeinek már hangütése eltér attól, mint amilyent 1944-ben a *Magyar Út* hasábjain Balogh Edgár használt. Gáll Ernő érdeklődését különösen a társadalomtudományok – köztük a szociológia – aktuálpolitikai feladatai kötik le. Arról, amit a társadalomtudományok terén a háború előtti időkben az erdélyi kutatók felmutattak, kevés jót tud mondani. Úgy találja, hogy az „osztályuralom”, „önös csoportérdekek”, „parancsuralmi rendszerek tudományellenes, valóságkendőző és hamisító szelleme” uralta nemcsak az erdélyi, hanem a Szovjetunió kivételével valamennyi kelet-európai ország társadalomkutatását. Szűken mért jószóval csak a román és magyar agrárviszonyokat bíráló kutatásokat illeti. „Érdekes anyagot szolgáltatnak – írja – a magyarországi és a romániai falukutatócsoportok munkái. Ezeket azonban sok tekintetben kritikailag kell feldolgozni és átértékelni.”⁶ Lenin tudományos munkásságára alapozó *szociológiai* kutatásokat sürget, mit sem sejtve, hogy kevés idő múltán maga a szociológia minősül térségünkben polgári áltudománynak. S miközben lelkesen emlékeztet arra, hogy a román állam jóvoltából a Bolyai Tudományegyetemen két szociológiai tanszéken kell „épülő népi demokráciánk országépítő szük-

⁵ Balogh Edgár: *Az új magyar népiségtörténet kolozsvári kísérletei*. Magyar Út, XIII(1944). 24, 25. szám.

⁶ Gáll Ernő: *Kelet-európai társadalomtudomány – erdélyi feladatok*. Utunk, I(1946). 3. szám.

ségeit” kielégíteni, természetesen nem gondol arra, hogy rövidesen – mikor őt is professzorrá nevezik ki – már marxizmus-leninizmus tanszék lesz a neve új munkahelyének.

Az erdélyi magyar tudományt és intézményeit vizsgáló Gáll-cikkek egyelőre csak bírálóak, de nem agresszíven támadóak. Írásainak tenorja akkor változik meg, amikor főszerkesztői beosztásából következően állást kellett foglalnia Vasile Luca (Luka László; a pártsajtónak pontos utasítása volt, hogy mikor melyik névformát használja) 1947-es hírhedt májusi cikkének mondandója mellett.

De még ennek előtte, *Tisztázzuk a fogalmakat* című cikke⁷ megírása után kell tudomásul vennie, hogy a kommunista újságíró nem a fogalmakat szabadon értelmező értelmiségi. A cikkben ugyanis a romániai viszonyok jellemzésére a „haladó demokrácia” fogalmát használta. Ebből lett a baj: „Bogdán József központi pártaktivista – írja Gáll Ernő *Számvetés* című idézett kötete első fejezetében –, aki írásaival és intézkedéseivel rendkívül káros szerepet játszott mind a Luca-cikkben megfogalmazott irányvonal alkalmazásában, mind a műveltségünk és több kiemelkedő képviselője ellen indított koncepciók hajszában, ad audiendum verbum Bukarestbe rendelt. A központi bizottság székházában elvtársi dorgatórium kíséretében értelemre adta: a fogalomtisztázás, illetve a társadalmi fejlődés jellegéről való elmélkedés nem az én dolgom. Erre mások hivatottak. Az intést tudomásul vettem, pontosabban: reflexeimbe beépítettem, később pedig a »szocialista építésre« gyorsított ütemben való áttérést – szóban és írásban – minden fenntartás nélkül támogattam.”⁸

⁷ Uő: *Tisztázzuk a fogalmakat*. Igazság, II. sorozat. V. évf. 4. sz. 1947. január 8.

⁸ *Számvetés*. 12.

No de nézzük magát a Luca-cikket, mely az *Igazság* hasábjain 1947. május 22-én jelent meg.⁹ Bár az utóbbi években gyakran kellett szóba hoznunk a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága titkáranak, a nemzetiségi ügyek teljhatalmú felelősének ezt az írását, most sem mellőzhetjük néhány megállapításának idézését, elsősorban azokat, melyek az erdélyi magyar szellemi élet intézményeit a megsemmisítés szándékával vették célba. Luca támadása az „elvtelen magyar egység” ellen irányult: „Népbolondítás és a tényleges népi érdekektől idegen minden olyan nyilatkozat, amely általában vett magyar érdekről beszél, amely ennek megfelelően öncélú, közös alapot nélkülöző, minden törés nélküli romániai magyar egységről szaval. Nincsen általában vett »magyar érdek«, nem lehet az elvtelen »magyar egység« szomorú jelszavával a romániai magyar közéletet ismét a kiszipolyozó földesurak, bankárok és a falu uzsorásai szolgálatába állítani. A »magyar egység« jelszavát a választások alatt [az 1946-os romániai parlamenti választásokról van szó – B. S.] a reakció arra használta, hogy behatoljon azokba a szervezetekbe, amelyek keretében lehetőséget látott sötét terveinek végrehajtására.” Luca szerint az erdélyi magyarság hagyományos intézményeiben „lélekmérgező ügynökök aknamunkája” folyik annak érdekében, hogy a magyarságot szembeállítsák a „romániai demokráciával”, értsd: a kommunista párt politikájával. Luca cikke több hagyományos magyar intézményt megnevez (így az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületet, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületet), amelyeknek vezetői ellenségei „a népi erők demokratikus megerősítését” célzó politikának, „talpnyaló ügynökei” a „legreakciósabb amerikai és angliai imperializmusnak”.

⁹ Vasile Luca: *A romániai magyarság útja*. Igazság, II. sorozat. V. évf. 1123.sz. 1947. május 22.

Luca felsorolásából az Erdélyi Múzeum-Egyesület ki-maradt, erre majd a cikkekre reflektáló magyar újságírók kerítenek sort.

Felesleges, mi több, egyenesen lovagiatlan lenne most itt sorra idézni Gáll Ernőnek azokat az egymás után meg-jelenő írásait, amelyekben keményen bírálja a két világ-háború közötti idők, sőt a háborút követő évek erdélyi magyar művelődési életének teljesítményeit.

Sajnos azonban nem babra ment a játék, életbevágóan súlyos következménye lett az újságírói sürgetésnek, hogy minél hamarabb kezdődjék el „a magyar gazdasági és kulturális élet megtisztulása a befurakodott reakciós ele-mektől”. Közel két emberöltő távlatából visszatekintve csak nagy-nagy szomorúsággal kényszeredem idézni a Luca intencióira reflektáló Gáll Ernőt: „Haladéktalanul hozzá kell fogni az elavult és csak a reakciónak menedé-kül szolgáló *intézmények felszámolásához* [kiemelés tő-lem – B. S.], az összes magyar intézmények tevékenysé-gének a romániai demokrácia fejlődési körülményeihez való illesztéséhez. *Ezt kívánja a romániai magyarság* iga-zi érdeke, ezt sürgetik a két nép végleges egymásra találá-sának, a szabad demokratikus fejlődésének és a béke megvédésének *magasabb szempontjai* [kiemelés tőlem – B. S.].”¹⁰

Az EME a magáét az *Igazság* hasábjain egy névtelenül megjelent cikktől kapja meg. Az Egyesület vezetőiről az a vád nyer félreérthetetlen megfogalmazást, hogy kiépítet-ték „az erdélyi magyar reakció egyik fellegvárát”.¹¹

A Luca-cikk nyomán támadt sajtókampányra és a későbbiekben, a negyvenes évek második és az ötvenes

¹⁰ Gáll Ernő: *Arccal a román demokrácia felé*. Igazság, II. sorozat. V. évf., 133. sz., 1947. június 16.

¹¹ Névtelenül megjelent, feltehetően Bocskói Viktor tollából szár-mazó vezércikk: *Válaszúton az Erdélyi Múzeum-Egyesület*. Igazság, II. sorozat. V. évf., 145. sz., 1947. június 30.

évek első felében papírra vetett gondolataira visszaemlékezve, írásait újraolvasva Gáll Ernő önmarcangoló haraggal szól újságírói múltjáról. 1995-ben így vélekedett tolla botlásairól: „...a *Romániai Magyar Szó* 1949. november 27-i számában a »nemzeti nihilizmus« ellen hadakozva Makkait és Tavaszyt teszem felelőssé az – értelmezésem szerint – önfeladást sugalló nézeteik miatt, az *Irodalmi Almanach* 1951. 2. számában pedig a »nemzeti egység« nacionalista politikájának – általam megjelölt – képviselőit pellengéreztem ki. Visszamenő hatállyal a „nemzeti egység« legitimálásában marasztalom el a transzszilvanizmust, és bírálom Márton Áronnak egyik 1935-ben írt cikkét. Ügyészi kirohanást intézek Tusa Gábor 1942-ben piacra került *Harcunk Erdélyben magyarságunkért* című könyve ellen, a *Hitelet* pedig fasiszta folyóiratként bélyegzem meg.”

Összefoglalóan ezeket az írásait „elfogultaknak”, „feületeseknek” minősíti, és azt is bevallja, hogy „a két világháború közötti szakasz irodalmi, bölcséleti, társadalomtudományi örökségének szűkkeblű, gyakran nihilista kezelésével komoly károkat okoztunk [alkalmasint pályaezmetársaira gondolva használ többes számot – B. S.]. Az egész kisebbségi gondolkodás, jogvédelem, etika stb. elutasításával hosszú évekre lefegyvereztük magunkat a beolvasztó erőkkal és ideológiákkal szemben. Mindez pedig akkor történt, amikor politikai, gazdasági és kulturális intézményeink államosításával, az egységesítéssel rövid távon az autonómia utolsó maradványai is veszélybe kerültek.”¹²

Azt hiszem, nem tévedek, ha ezeket az önbíráló szavakat az újságírói múltra vonatkoztatom. No de tudjuk, hogy Gáll Ernő 1949-től egyetemi tanár, rövidesen tanészékevezető és dékán, 1952-ben pedig tanulmányi igazga-

¹² Számvetés. 24–25.

tónak, majd prorektornak nevezték ki. A termékeny cikk-írónak most már tudományos reputációja érdekében is könyvvel kellett a nyilvánosság elé lépnie. Hosszas előkészületek (kiadói hercehurca) után csak 1958-ban jelenteti meg a bukaresti Állami Politikai Könyvkiadó *A romániai polgári szociológia* című, kritikai tanulmányokat tartalmazó kötetét. Ennek IX. fejezete *A romániai magyar polgári szociológia* címet viseli. Mondanivalójának kiindulási pontja az a megállapítás, hogy a Romániában élő magyar kizsákmányolók ideológiáját ugyanazok az idealista, agnosztikus, irracionalista irányzatok uralják, mint az imperializmus korának román polgári eszmevilágát. „E jellegzetes vonások tekintetében nincs lényegbevágó különbség a román és magyar reakció szellemi fegyverzete között.”¹³ Az Erdélyi Múzeum-Egyesületet könyvében Gáll Ernő akkor hozza szóba, amikor a romániai magyar reakció ama törekvését ecseteli, hogy a hagyományos intézményekkel (egyházakkal, egyesületekkel, kiadóvállalatokkal) a „magyar kizsákmányoló körök szellemi monopóliumát igyekezett fenntartani”. Amikor az 1958-ban megjelent könyvben ilyen mondatokat olvashatunk, hogy „a szellemtudomány Erdélyben is elvezet a fasiszta demagógiához, a szovjetellenes keresztes hadjárat ideológiai igazolásához”¹⁴, a szerző az újrainduló *Korunk* főszerkesztőjeként, egyelőre még bátortalanul, a dogmatikus marxizmusból való kilábalás útját-módját keresi. A piacra került könyv valójában már egy meghaladott eszmeiséget tükrözött.

A *Korunk* új folyama első számainak megjelenése után, 1957 tavaszán a szerkesztőség megbeszélésre hívta össze a folyóirat régi barátait, a külső munkatársakat egy

¹³ Gáll Ernő: *A romániai polgári szociológia. Kritikai tanulmányok*. Bukarest 1958. 250.

¹⁴ *I. m.* 260.

kicsit azzal a szándékkal, hogy a hivatalosság fanyalgásával szemben a laphoz közelállók feltehetően elismerőleg szólnak az indulásról, az irányválasztás helyességéről. Elég sok dicsérő szó hangzott el, de ketten – Szilágyi András és Nagy István – gyanakvásuknak is hangot adtak. Nekik a megjelent első számokat forgatva az a benyomásuk támadt, hogy nemcsak a régi *Korunk*, hanem az *Erdélyi Múzeum* című folyóirat is feltámadt, ez pedig nem biztos, hogy jóra vezet. Nevem említése nélkül az én írásaimra hivatkoztak (azokra, melyekre majd 1995-ben Gáll Ernő így emlékezik: „...szerzőink a hagyományok tágabb forrásvidékéről kezdtek meríteni. Benkő Samu például az első erdélyi magyar folyóiratot, a kialakuló értelmiség színvonalas szócsovéját, az *Erdélyi Múzeumot* ajánlotta – követendő példaként is – az olvasók figyelmébe, s azt a Bolyai Farkast mutatta be, aki a műszaki értelmiség nevelője volt.”¹⁵ Gáll Ernő és Balogh Edgár egymás szavába vágva igyekeztek felvilágosítani aggályoskodó öreg harcostársaikat, hogy merő véletlenségből keresztelte Döbrentei Gábor folyóiratát 1814-ben *Erdélyi Múzeumnak*, és nincs köze a később alakult Egyesülethez, és arról is megnyugtatták őket, hogy a régi *Korunk* terminológiáját használva – a „tisza osztályvonal” egyáltalán nincs veszélyben. Főszerkesztő és helyettese még azon évben közösen kért, hogy a nyolcvanadik életévét betöltő Kelemen Lajost – aki pusztája jelenlétével az Erdélyi Múzeum-Egyesületet idézte mindannyiunk emlékezetébe – a *Korunk* hasábjain köszöntsem.¹⁶ 1959-ben pedig – már a szerkesztőségéből való eltávolításom után – ugyancsak Gáll Ernő ragaszkodott ahhoz, hogy a száz éve alapított

¹⁵ *Számvetés*. 43.

¹⁶ Benkő Samu: *Köszöntjük Kelemen Lajost*. *Korunk*, XVI(1957). 9.

Erdélyi Múzeum-Egyesületről megemlékezést írnak a folyóiratba.

Emlékeimbe még két esemény vésődött be kitörölhetetlenül, mikor is kettesben EME körüli dolgokról beszélünk.

Egyik ilyen emlék Kelemen Lajosnak 1963. július 29-én bekövetkezett halálával kapcsolatos. Közfeltűnést keltett, hogy temetésén az egyházi szertartás után a tudóstársak, barátok, tanítványok között senki sem akadt, aki búcsúszót mert volna mondani, csak a szegény kelekótya Ladó Laji (az *ős-Ábel* írója) furakodott a sírásók között a koporsóhoz és – a végtisztességtevők ámulatára – arra kérte az örökkévalóságba induló Kelemen Lajost, hogy a Tejúton járva ne hogy elfelejtse elmondani Csaba királyfi-nak, mi minden történt az utóbbi időben az ő szegény székegy népével. Ez volt az az idő, amikor a Securitate az erdélyi múlt valamelyik levéltárban őrzött írásos emlékének pusztá kézbevételeben államellenes összeesküvést gyanított és sokunkra kiterjeszkedő nyomozást folytatott. Amikor Gáll Ernő a temetés furcsaságáról faggatott és arra akart rávenni, hogy a történetek után a *Korunk* hasábjain méltóképpen parentáljam el a kiváló tudóst, határozott hangú elutasításomra csodálkozva tárta szét karját, értetlenül kérdezte, hogy „mi ütött beléd?”. Azt válaszoltam, hogy kérdezze meg régi, illegalitásbeli földijét, Breban ezredest, aki akkoriban a kolozsvári Securitate megyei főnöke volt. Végül is a szerkesztőség Jancsó Elemér személyében találta meg a nekrológ-író.¹⁷

A másik EME körüli beszélgetésünk 1965 decembere táján történt. Néhány hét választott el Szabó T. Attila közelgő hatvanadik születésnapjától. Balogh Edgár, akivel akkoriban egy házban laktam, bekopogtatott hozzám, s el-

¹⁷ Jancsó Elemér: *Kelemen Lajos életműve*. *Korunk*, XXII(1963). 9.

mondta, hogy mivel ő is a rövidesen beköszöntő 1966-os esztendőben lesz hatvanéves, ezt a számot illetlenség lenne szájára vennie, s ezért, noha lenne mondanivalója, nem köszönheti fel Szabó T. Attilát, vállaljam én ezt a feladatot. Mondtam, hogy én már a marosvásárhelyi *Igaz Szó* felkérésére megírtam a magam köszöntőjét, de a legildomosabb az lenne, ha a *Korunk*ban maga a főszerkesztő vállalkozna erre a feladatra. Beszéljem meg én Gáll Ernővel – erre kért Balogh Edgár. El is mentem másnap a szerkesztőségbe, és előadtam javaslatom. Döbbenetet keltett bennem a válasz, melyre szó szerint emlékszem: „Hogy vállalkozzam én erre, mikor fényévnyi a távolság közöttünk?!” – Azért volt számomra különös ez a reflexió, mert egyre biztatóbb közeledést tapasztaltam Gáll Ernő és az EME régi emberei között. 1964-ben Jakó Zsigmond, később pedig Szabó T. Attila tanulmányát olvashattam a *Korunk*ban. Jólesett, hogy a két EME-szellemiséget képviselő tudós szívesen fogadta Gáll Ernő meghívását a *Korunk*-délelőttökre, ahol a minden háttér-intézmény nélkül maradt erdélyi magyar tudományosság, ha szerény méretekben is, de fórumot teremthetett magának. Mind Jakó Zsigmondnak, mind Szabó T. Attilának emlékezetesen szép, tartalmas előadását hallgathattuk a *Korunk* szerkesztőségében rendezett összejöveteleken. A korábban emlegetett „fényévnyi távolság” legyőzéséről azal is hírt adott Gáll Ernő, hogy 1975-ben, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* első kötetének megjelenésekor magvas írásban méltatta Szabó T. Attila szűkebb szakkörén túlmutató munkássága jelentőségét.¹⁸

Sok mindennek kellett történnie a nagyvilágban és Gáll Ernő belső világában, hogy úgy másfél évtized múlva az ő lakásában írjuk le a szabaddá lett sajtóban közzé-

¹⁸ Gáll Ernő: *A nyelvész dicsérete*. *Igaz Szó*, XXII(1975). 11. sz. 427–428.

tételre szánt felhívásunkban, hogy az erdélyi magyarság egyik sürgős feladatának tekinti az Erdélyi Múzeum-Egyesület haló poraiból való felélesztését.

A *Hívó Szó* közzététele (1989. december 23.) után a súlyos beteg Jakó Zsigmond ágya körül gyűltünk össze, hogy az EME szervezésével kapcsolatos teendőket megbeszéljük. Az első találkozóra 1990. január 5-én került sor, s azon a vendéglátón kívül részt vett Nagy Jenő, az EME egykori titkára, Imreh István és Faragó József, az EME 1950-beli tagjai, valamint Balázs Sándor, Benkő Samu, Csetri Elek, Gáll Ernő, Kántor Lajos, Kiss András, Nagy György és Sipos Gábor. Gáll Ernőnek én közvetítettem Jakó meghívását, ő – mint *Naplójában* írja – „visszavonult, meditatív elméleti munkát végző, de segítséget senkitől sem megtagadó magatartással” kapcsolódott be a munkába.¹⁹ Nem győzte hangsúlyozni, hogy az EME eszmei tekintetben minden irányban legyen nyitott, s részt vállalt a szervezkedő Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály első tudományos értekezletének előkészítésében. *A romániai magyarság mai helyzete és az ebből következő időszerű jogtudományi feladatok* címmel rendezett gyergyószárhegyi rendezvényre az ő javaslatára állítottuk össze a tematikát és hívtuk meg az előadókat. Jól alakuló kapcsolatunkat az zavarta meg, hogy az 1990. október 27-én tartott közgyűlésünkön, noha jelöltük az egyesületi választmányba (ugyanúgy, mint egykori titkárunk, Nagy Jenő), ő sem kapta meg a kellő számú szavazatot. Ez elkeserítette. Én mint az Egyesület lapjának felelős szerkesztője írást kértem tőle, s azt próbáltam elhitetni vele, hogy az egyesületi vezetésnek rangtól, címtől függetlenül fontos az ő szellemi jelenléte. Egy hónapnyi kesergés után sikerült lelki egyensúlyát visszaállítania. „Marginalizáltságom – írja *Naplójában* november

¹⁹ Gáll Ernő: *Napló*. I. 1977–1990. Kolozsvár 2003. 333.

26-án –, amely az EME-közgyűlésen tetőzni látszott, most mintha enyhülne. Pontosabban: olyan mozzanatok, fejlemények jelentkeztek, amelyek relativizálják, illetve azt mutatják, hogy nem valamilyen tudatos, akaratos kirekesztésről van szó, hanem spontán folyamatokról, amelyek a történelmi pillanat tendenciáit fejezik ki (antikommunizmus, újra jelentkező antiszemitizmus, nemzedékváltás stb.). Valószínű, hogy peremre szorítottságomban a szubjektív tényezőknek (érzékenység, sértődésre való hajlam) szintén nagy szerepe van.” Számomra megnyugvást jelentett, hogy folyóiratunk 1992-es 1–4. füzetében közlétehattuk *Az erdélyi bölcséleti iskola és a kisebbségi etika* című tanulmányát, mely tudományos feladatvállalás, és gyakorlati-erkölcsi kötelezettség időszerű egyeztetését sürgeti. Nyolc évig tartó egyesületi elnökségem számomra fontos eredményének tartom, hogy 2000 januárja legelőjén Gáll Ernő naplójában így vélekedett: „...számomra pedig az EME olyan intézmény, ahol még otthon érzem magam”.²⁰

Azt a fájdalmat okozó tüskét, hogy 1990-ben Gáll Ernő nem került be az egyesületi választmányba, csak a következő tisztújító közgyűlés alkalmával tudtuk lelkéből eltávolítani. Az 1994. március 19-én tartott közgyűlés választmányi taggá jelölte, meg is választotta, és ezt a megbízatást megtartotta halála napjáig.

Talán szimbolikus jelentést kell látnunk abban is, hogy utolsó nyilvános szereplésének színhelye Egyesületünk előadóterme volt, ahol egész napos rendezvényen közös barátunk, Tóth Pál Péter *Szórványban* című, remekbe sikerült könyvét vitattuk meg, és együtt szűrtünk le fontos tanulságokat a jövő kutatásokat illetően.

EME-kiadványok

Kiadványaink szerény küllemükkel, mondhatnók hétköznapias öltözékükkel is ünnepi érzelmekkel töltötték el bennünket, valahányszor a nyomdafesték illatú első példányokat kezünkbe vettük. Több mint tíz évvel ezelőtt olyan időszakot hagytunk magunk mögött, amikor nem sok alkalmunk volt az ünneplésre, s ha nagy ritkán mégis sor került rá, igyekeztünk kerülni az ujjongó szavakat és a szélesebb körű nyilvánosságot. Így is emlékeztetésekre maradtak számunkra azok a szűk körű baráti összejövetelek, ahol olyan kötetek megjelenését ünnepelhettük, mint Kelemen Lajos *Művészettörténeti tanulmányai* vagy Szabó T. Attila *Erdélyi magyar szótörténeti tára* első kötete, hogy csak két művet említsek, melyek hangtalan sokatmondásukkal hirdették, hogy az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeum-Egyesület működését be lehetett tiltani, páratlanul gazdag gyűjteményeit el lehetett orozni, de a szellemisége kiirtását célzó igyekezetek hiábavalónak bizonyultak. Ez a szellemiség azok szívének titkos rejtekében vészelte át a kilátástalan éveket, akik nem szüntek meg felelősen gondolkodni és tőlük telhető buzgalommal és konoksággal munkálkodtak az erdélyi magyar tudományos élet folyamatosságának a fenntartásán.

Újjászerveződésünk után legfontosabb teendőink egyikeként tartottuk, hogy nyomtatott betűnkkel adjunk hírt az erdélyi magyar tudományosság életrevalóságáról. Megidéztük a megszűntetésünk idején félretaszított vezető férfaink: György Lajos és Nagy Géza alakját. Újrarendítettük nagy múltú folyóiratainkat, az *Erdélyi Múzeumot*, a *Múzeumi Füzeteket*, az *Orvostudományi Közleményeket* és sorozatainkat: az *Erdélyi Tudományos Füzeteket* és az *Erdélyi Történelmi Adatokat*. Korigényt elégítettünk ki azaz, hogy a műszaki tudományok eredményeinek közzétételére fórumot teremtettünk *Műszaki Tudományos Füzetek*

címmel. Mindezzel bizonyosságát kívántuk adni annak, hogy újrakezdőkként hűen követjük az alapító nagy nemzedéknek azt a céltudatos törekvését, hogy megteremtse a feltételeket minden tudományág korszerű magyar nyelvű művelésére.

Szellemi létezésünk legláthatóbb bizonyoságtételének, a nyomtatásban megjelent műveknek a nyilvántartására *Romániai Magyar Bibliográfiák* címmel sorozatot indítottunk. Az erdélyi magyar tudomány nagy öregjeit, akik Egyesületünk szellemiségének őrzésében és újjáélesztésében is kitüntetett szerepet töltöttek be, nyolcvanadik születésnapjukon könyvvel köszöntöttük.

Fiataljaink kutatási eredményeinek a publikálására főrumokat teremtettünk, így jelentek meg sorra: a *Collegium Biologicum*, *Collegium Geologicum*, *Collegium Geographicum* füzetei.

Jóleső érzéssel adunk számot arról, hogy kiadói tevékenységünk közösségépítő szerepét sokan megértették, méltányolták és hathatósan támogatták. Feladatukat híven ellátó közintézmények és testületek, valamint a magyar művelődés jövőjéért aggódó jótét lelkek segítségével kiadványainkat soha nem tudtuk volna megjelentetni. – Fogadják ezért valamennyien hálás köszönetünket.

Kiállításunk látogatóit arra kérjük, hogy megállva egy-egy folyóirat-szám, egy-egy vékonyabb vagy vastagabb kiadvány előtt, az eredmények mellett méltányolják a bennük rejlő erőfeszítéseket, mint az élni akarás és az élni tudás kézzelfogható bizonyosságait.

Jelek a kutató asztaláról

Hitbizománytól államosításig

Egy fejezet a Teleki Téka történetéből

Az örökéletre vágyakozó ember, ha ráadásul még alkotókészséggel is meg van áldva, nem csak egyedisége síron túli fennmaradásának hitében igyekszik megkapaszkodni, hanem a maga teremtette értékeknek is garantált jövődőt próbál biztosítani. Alkotása számára legalább annyira fontos, mint maga a világ, melybe születésekor belecseppent. Teleki Sámuelnek a könyvtára jövőjére vonatkozó rendelkezései: 1) az 1798-ban szerkesztett *Tabula Regum Bibliothecarium*¹; 2) az 1800. október 10-én Váradolasziban kelt végrendelet²; 3) annak 1811-ből való toldaléka (*codicillus*)³ és 4) ez utóbbival egy időben az erdélyi református egyház legfelsőbb vezetőségéhez, a Főconsistoriumhoz intézett levél⁴ együttesen a megálmodott és „szüntelen fáradozással, szorgalommal, gondnal és sok költséggel” megteremtett mű jogbiztosító irományai.

Ezekben az iratokban az alapító a *közhasználatra* szánt intézményt *hitbizományként* (*fidei commissum*) *közfelügyelet* alá helyezte.

A *közhasználat* hangsúlyozásával azt hozta az alapító az utókor tudomására, hogy „a tudósok ismereteit köz-

¹ Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár 1997. 433–435.

² *I. m.* 440–442.

³ Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltára (a továbbiakban ERElt.) 4770/1912.

⁴ *Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának jelentése a „Teleki Téka ügyében”*. Kolozsvár 1912. 1–6.

kinccsé akarván tenni”, gyűjteményét „a hálás utódoknak és a polgárok hasznára” szánta.

A *hitbizomány* intézménye az európai joggyakorlatból került a magyarba, illetőleg az erdélyibe, és a családon belül meghatározott rend szerint örökölt vagyont jelentett, melyet tilos volt teljesen vagy részlegesen elidegeníteni: eladni, elajándékozni, a családon belül felosztani vagy bármiféle kötelezettséggel (pl. hitelfelvétellel) megterhelni. Teleki Sámuel a maga és felesége gyűjtötte könyveit, ásványtani gyűjteményét, könyvtári célra épített marosvásárhelyi palotáját és az intézmény fenntartását és zavartalan működését biztosító más ingatlanokat különített el hitbizományként a halála után örököseire szálló hagyatékából. A hitbizomány gondviselőjeként Ferenc fiát, utána pedig unokái és azok utódai közül előbb a férfi-, majd a női ágon a legidősebbet jelölte ki.

A *közfelügyelet* pedig azt jelentette, hogy az emberismeretben igencsak járatos Teleki papírra vetette az alábbi szavakat: a „közhatalatra nagy költséggel, sok fáradtsággal szerzett Bibliothecamra nézve az erdélyi méltóságos Reformatum Főconsistoriumnak Superattentionját szükségesnek ítélem”⁵. – Hangsúlyozom, hogy a magas rangú állami főtitisztviselő (udvari kancellár) és egykor volt vármegyei főispán hitbizománnyá rendelt gyűjteménye közfelügyeletét nem állami és nem helyi közigazgatási fórumra (városra, székre) bízta, hanem egyháza legfelsőbb vezetőtestületére.

A kancellár körültekintő óvatosságának a jogosultságát az utókor eseményei bőségesen igazolták. A Téka az első világháborút követő erdélyi hatalomváltozást úgy érte meg, hogy az örökösök már több renden megsértették az alapító végakarátát.

⁵ I. m. 11.

A hitbizomány állagából ingatlanokat (házat, kertet) adtak el, és 1913. december 5-én a dédunoka, az Afrika-utazó Teleki Sámuel közjegyzői okiratban a hitbizományt új *alapítvánnyá* alakította át – ennek neve: *Gróf Teleki Sámuel volt erdélyi kancellár és dédunokája, gróf Teleki Sámuel valóságos belső titkos tanácsos Gróf Teleki Könyvtár Alapítványa* –, és annak felügyeletével a vallás- és közoktatásügyi minisztert bízta meg, mint „minden alapítvány kezelőjét és főfelügyelőjét”. Minderről a *Teleki Téka emlékkönyvben* (2002) részletesen tájékoztat Sipos Gábor tanulmánya.

Magam mondandóját azzal folytatom, hogy a dédunoka Teleki Sámuel 1916. március 10-én bekövetkezett halálával – lévén ő gyermektelen – mint „általános örökös” Teleki Károly lett a Téka kurátora és tutora, de tekintettel kiskorúságára, ezt a tisztelet időlegesen Teleki Ádám töltötte be.

Az 1913-as alapítólevél nem tett említést az egyházi superintendorról, viszont az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa mint a Főconsistorium jogutóda nem adta fel a küzdelmet az alapító kancellár által reáruházott jogokért. A hatalomváltás idejéig tartó tárgyalások folytak a magyar minisztérium, a Teleki család és az Igazgatótanács között, s noha az egyházi hatóság nagy kompromisszumkészségről tett bizonyosságot, megegyezésre nem került sor.

Az elmondottakat a maguk részletességében az a *Je-lentés* tárja elénk, melyet 1929-ben Tusa Gábor jeles kolozsvári ügyvéd, helyettes egyházkerületi jogtanácsos terjesztett az Igazgatótanács elé (1. melléklet).

A folytatást is Tusa levelei és szerkesztményei alapján ismertetem. Ő 1929. december 26-án kelt levelében (2. melléklet) azt írja, hogy az 1929. október 15-i – és a mellékletben közölt – jelentése a Teleki Téka jogállását csak 1924. február 8-ig követte nyomon (ekkor küldött ki az

Igazgatótanács egy bizottságot, hogy tegyen javaslatot a könyvtárt illető „további teendőkre”), de ekkor sem neki, sem az egyházi főhatóságnak nem volt tudomása arról, hogy időközben Teleki Károly kurátor és tutor a jogi személyiségekről szóló 1924-es román törvény alapján kérte a Teleki Tékának mint alapítványnak a bejegyzését a marosvásárhelyi törvényszéknél. A törvényszék a minisztériumtól kért eligazítást. Tusa idézi a törvényszék és a román kultuszminisztérium közötti levélváltást (eredeti román nyelven és magyar fordításban), melynek nyomán a marosvásárhelyi igazságügyi fórum 1925. január 17-én végzést bocsátott ki arról, hogy *Fundația Biblioteca Contelui Samuila Teleki* névvel a könyvtáralapítványt bejegyezi a jogi személyiségek nyilvántartásába.

Erről az eseményről az egyházi hatóságot először Teleki Domokos értesítette.⁶ Teleki Károly hallgatott. Tusa Gábor szomorúan állapítja meg, hogy a kurátor a jogi személyiség bejegyzésekor meg sem kísérelte „azt, hogy az Erdélyi Református Egyház joga a superattentio tekintetében bármely irányban is biztosítsa, s annak sem látta szükségét, hogy legalább az Igazgatótanácsot értesítse, hogy az Egyháznak módjában legyen illetékes helyen eljárni a maga felügyeleti jogának a biztosítása végett”. Ezután a jogász arra a következtetésre jut: „sajnos, ma már nem látunk semmiféle módot arra, hogy az Egyház a nagy Kancellár intencióinak megfelelően a könyvtár ügyeinek intézésébe beleszóljon”.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa 1930. február 20-án ismételten összeült, meghallgatta a 6864/1929. számú határozatával a Teleki Téka ügyében

⁶ Jegyzőkönyv. Felvétel Károly Teleki a református teológia épületének kistermében 1929. november hó 26-án az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának 6864/1929. számú határozata értelmében a „Teleki Téka” ügyében megtartott értekezletéről. ERElt 6864/1929.

kiküldött bizottság jelentését, külön megköszönte Tusa Gábor „tanulságos és összefoglaló” elaborátumát és a következő határozatot hozta:

„Igazgatótanácsunk a jelentést sajnálattal veszi tudomásul és a marosvásárhelyi Teleki Téka ügyében kiküldött bizottságnak részletes jelentéséért, valamint dr. Tusa Gábor atyánkfiának értékes ismertetéséért hálás köszönetet tolmácsolja.

Igazgatótanácsunk megállapítja, hogy az erdélyi református egyházkerület mindenkorai igazgatótanácsa egy évszázadon keresztül minden lehetőt elkövetett, hogy a Kancellár végrendeletében és alapítólevelében reáruházott felügyeleti és kijelölési jogot biztosítsa, és hogy ezen felügyeleti joga alapján ezt a vagyont az egyetemes magyarság részére egyszer s mindenkorra megmenthesse.

Igazgatótanácsunk megállapítja, hogy ennek a vagyonnak a jövőendő sorsáért a történelem ítélőszéke előtt a felelősség egyedül a mai kurátort terheli, mert a kurátor úr az Igazgatótanácsot az alapítvány bejelentéséről nem értesítette; a maga részéről meg sem kísérelte azt, hogy a Kancellár végrendeletében és alapítólevelében az Igazgatótanács részére az egyetemes magyarság érdekében megadott jogok a jövőre biztosíttassanak és lehetetlenné tette, hogy az Igazgatótanács az illetékes helyeken eljárhasson a maga felügyeleti jogának fenntartása érdekében.

Igazgatótanácsunk elrendeli, hogy ezen határozat gróf Teleki Károly kurátor úrral írásban közöltessék.”⁷

Teleki Károly természetesen kézhez kapta ezt a határozatot, de különösebben nem rendítette meg. Egyébként a huszadik század harmincas évei nem teltek el anélkül, hogy a Teleki Téka jogállása és főleg sorsa felől időről időre ne szállingóztak volna különböző szóbeszéddek. Különösen a bulvársajtó tért vissza szívesen az úgynevezett

⁷ ERElt. 133/1930. II. sz.

korvina-ügyre, nevezetesen arra a szakirodalomban csak később pontosított⁸ elszomorító ügyletre, hogy Teleki Károly a Téka állományából középkori kódexeket és régi magyar könyveket adott el.

A hűtlen kezelés fogalmát bőven kimerítő garázdálkodás mellett Teleki Károlynak kétségkívül megvolt az az érdeme, hogy 1918 és 1940 között kurátorként biztosította a Téka fennmaradását: a kedves és sokunk által szeretett Gulyás Károly kollégiumi tanár személyében az intézményben benn lakó könyvtárost alkalmazott, aki fogadta a város látványossága iránt érdeklődő látogatókat és kiszolgáltatta a „könyvmúzeumba” nagy ritkán bevetődő olvasókat.

Évek teltek el úgy, hogy sem a Teleki-nemzetség, sem a Református Igazgatótanács nem hozta szóba a nagy nyilvánosság előtt a Téka ügyét. Magánbeszélgetésben viszont annál többször, megrovó hangon emlegetve Teleki Károly, azaz Pufl gróf tisztának éppen nem bizonyuló kurátori ügyködését. Különösen a tudományosan is kiválóan képzett geryeszegi mintagazda Teleki Domokost nem hagyta nyugodni lelkiismerete, nem meglepő tehát, hogy az évenként megtartott Teleki-nemzetségi üléseken rendszeresen visszatért a Téka körüli rendellenességekre, illetőleg megoldásra váró feladatokra. Így közvetlenül az 1940-es bécsi döntés után az ő szorgalmazására vette kézbe az ügyet a nemzetségi ülésen elnöklő Teleki Pál, és miniszterelnökként kérte fel a vallás- és közoktatásügyi minisztert, Hóman Bálintot, hogy a „Teleki-könyvtár jövőjét” megfelelő intézkedésekkel „véglegesen oldja meg”.

A Magyar Országos Levéltárban a huszadik századi ismert, iszonyatos pusztítások (Budapest ostromakor

⁸ Bustya Endre: *A marosvásárhelyi Teleki Téka eltűnt Piccolomini-kódexe s egy Amerikában feltűnt Piccolomini-korvina*. Magyar Könyvsemlé, 81/1965. 1. 329–333. – Marosi Ildikó: *Örökre hagyott beszélgetés gróf Teleki Mihállyal*. Budapest 1999. 135–137.

1944/45 telén és az 1956-os szovjet fegyveres támadáskor becsapódó tüzérségi lövedékek és nyomukban támadt tüzek) következtében sem a miniszterelnökségi, sem a szakminisztériumi állagokban nem találtam a könyvtárrendezésre vonatkozó iratokat. Egyetlen másolat maradt meg arról az alapítólevélről, melynek eredeti szövegét a Melékletek 3. darabjaként közlök.⁹ Szerencsére az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának a levéltárában az ügymenetre vonatkozó irományok fennmaradtak, így ezekből meg lehet állapítani az események időrendjét.

Így világosan kiderül: ahhoz, hogy Teleki Pál intenciójának megfelelően a miniszter, Hóman Bálint jogérvényes intézkedéseket tegyen, a családnak rá kellett vennie Teleki Károlyt a teljes visszavonulásra, vagyis a kurátorságról való lemondásra. Ez megtörtént. 1941. november 30-án kelt levelében azt írja Hóman Bálintnak: „...mint a »Széki gróf Teleki Sámuel volt erdélyi kancellár és dédunokája, gróf Teleki Sámuel valóságos belső titkos tanácsos, a gróf Teleki Könyvtár alapítója« alapítvány tutora és kurátora a szükségessé vált általános rendezés végrehajtása érdekében az 1941. évi november 30-i kelettel, azaz a mai napon a tutori és kurátori, valamint az ehhez fűződő összes jogaimról lemondok.” A történelem viszonyosságait, „a szerencsétlen sorsfordulatokat” okolja, hogy azok a vagyontárgyak, amelyek a könyvtár „fenntartására és fejlesztésére voltak rendelve, megsemmisültek, s így az intézmény mai tutora és kurátora képtelen mindama kötelességének eleget tenni, melyek vállaira nehezednek”.¹⁰ Ugyanaznap Teleki Károly Vásárhelyi János püspökhöz is levelet intézett; benne lényegében elismétli a miniszter-

⁹ Magyar Országos Levéltár. K. 729. Közgyűjtemények Országos Felügyelősége. 1942-518.

¹⁰ Másolat. ERElt. 15/1941.

hez írottakat, megtoldva azt a református egyház iránti hűsége kinyilatkoztatásával.¹¹ A szóvirágokban bővelkedő, terjedelmes levelekben foglaltakhoz – a történelmi hűség érdekében – még hozzá kell tennem két fontos mozzanatot: 1) a kurátorságról lemondó gróf a megbeszélések folyamán biztosítékot nyert arra, hogy tagja lesz az új alapítványi tanácsnak, 2) pénzbeli kártalanítást is kapott, ugyanis Vásárhelyi János püspök 1942. március 23-án kelt levelében arra kérte az Igazgatótanácsot, hogy „szíveskedjék gróf Teleki Károly úrnak 35 000 pengőt kifizetni nyugta ellenében, kártalanítás és azon befektetések megtérítése címén, amelyeket ő a román uralom alatt mint az alapítvány örököse, az alapítvány fenntartására befektetett”.¹²

A lemondó levelet kézhez vevő Hóman Bálint „alapítványi főfelügyeleti jogkörében” úgy intézkedett, hogy a minisztérium jogi szakértői az erdélyi református „vezető férfiakkal”, a Teleki család tagjaival dolgozzák ki az új alapítólevél szövegét, mégpedig úgy, hogy a könyvtár új „szervezete minél közelebb álljon gróf Teleki Sámuelnek az 1800. és 1811. évi végrendeletében megnyilvánuló akaratához, de megfelelően a változott viszonyok követelményeinek is”. Az előzetes egyeztetések, megbeszélések után a miniszter az eléje terjesztett elaborátum alapján a „marosvásárhelyi gróf Teleki Téka alapítvány céljának, kezelésének, valamint szervezetének megállapítása” tárgyában határozatot hozott és azt megküldte Vásárhelyi János püspöknek, arra kérve őt, hogy a „könyvtáralapítvány szerveinek megalakítása tárgyában a szükséges intézkedéseket megtenni méltóztassék”.¹³

¹¹ Eredetije ugyanott.

¹² EREIlt. 37/1942.

¹³ A 26.479/1941. Eln.B/3. ü. o. számú miniszteri levél eredetijét a hozzá csatolt határozat szövegével a püspöki hivatal 314/1942. II. 19. szám alatt iktatta.

A minisztériumi határozat (3. melléklet) alapján készült el *A gróf Teleki Sámuel könyvtár-, múzeum- és levéltár-alapítvány alapítólevele*, melyet 1942. március 18-án írtak alá az alapítványi tanács tagjai és az általuk választott háromtagú intézőbizottság. Hóman Bálint jóváhagyásának kelte. 1942. május 18. (4. melléklet)

A mellékletben is olvasható két iratból kitetszik, hogy az új alapítvány a Teleki Sámuelről örökölt könyvtárművel biztos és szakszerű őrzésén túlmenően, új célokat és feladatokat tűzött a könyvtár elé, mégpedig azt, hogy a régi állomány gondozása mellett „új, de kizárólag tudományos jellegű műveket gyűjtsön”, és az erdélyi református egyház, Marosvásárhely város és a Teleki család múltjára vonatkozó írásos és tárgyi emlékek intézményes és őrzési helye legyen. Röviden szólva a könyvtár mellé erdélyi református egyházi múzeum létesítését is előírta az új alapítólevél.

A fennmaradt irományokból arról is értesülünk, hogy már a miniszteri határozat előkészítése és az új alapítólevél szerkesztése közben felmerült a *tulajdonjog* szabatos meghatározásának a kívánalma. Teleki Károly alkalmassal korábbi gyarlóságai feledtetésére azt az „eredeti elgondolást” akarta érvényre juttatni, hogy „a Teleki Téka a református egyházkerület tulajdonába menjen át”.¹⁴ Ebben azonban a minisztérium nem egyezett bele, és kitartott amellett, hogy a tulajdonos az alapítvány legyen mint önálló jogi személyiség, és hogy az alapítványi vagyont az alapítólevél pontosan határozza meg. Eszerint: „Az alapítvány vagyona: a) a gróf Teleki Sámuel által létesített könyvtár könyvanyaga, levéltári anyaga, ásványgyűjteménye és berendezése; b) a marosvásárhelyi 4.255 számú telekjegyzőkönyvbe felvett ingatlan (könyvtáráépület,

¹⁴ Vásárhelyi János: *A „Teleki Théka” ügyének rendezése*. Kolozsvár 1942. 11.

kert); c) 500 000 papírkorona készpénz.” Ez az utóbb említett pénz annak az 500 000 aranykoronának az elsoványodott maradéka, melyet még a könyvtár fenntartására rendelt marosvásárhelyi ingatlanok eladása után, a dédunoka Teleki Sámuel meghagyásának megfelelően „általános örököse”, Teleki Károly 1919. január 14-én a magyar állampénztárba befizetett. Ennek, illetőleg kamatainak a fejében, az 1913-as „alapítólevél értelmében a könyvtár fenntartásával járó mindennemű személyi és dologi kiadás fedezését a kultuszkormány vállalta”.¹⁵ – Eredetileg az Afrika-utazó Teleki Sámuel hagyatékából származó félmillió aranykorona az 1942-es átszámításkor kevesebbet ért, mint a könyvtáros egyhavi illetménye.

Vásárhelyi János püspök 1942. március 17-én az Igazgatótanács elé terjesztett jelentésében, melynek rövidített szövegét nyomtatásban is közrebocsátotta¹⁶, kitért az új alapítvány munkaprogramjára és feladataira. „Azt szeretném – olvassuk a jelentés eredeti, tehát nem rövidített fogalmazványában –, hogy ez a Teleki Téka központja legyen Marosvásárhely és vidéke kultúr-irányításának és így hathatósan szolgálja a város és vidéke és ezen keresztül az egész Székelyföld kulturális tevékenységét. Azt szeretném, hogy a nagy alapítvány belső lényege és céljai szerint központja legyen az erdélyi református egyház tudományos irodalmi tevékenységének, és tudományos testülete által az értékes irodalmi alkotások egész sorozatával szolgálja Erdély magyar életében az evangéliumi hit erőivel megszentelt építő tudományos tevékenységet, kiváltképpen pedig történelmi dokumentumaink összegyűjtését és megfelelő feldolgozását. Azt szeretném, hogy az Isten kegyelméből megadandó nyugodtabb időkben továbbfejlesszük az alapítványt, létesítsük a református mú-

¹⁵ Lásd az 1. mellékletet.

¹⁶ Lásd a 14. jegyzetet.

zeumot, és a Teleki Tékát nemcsak református Batthyaneummá tegyük, hanem olyan kisugárzó erejű kulturális intézménnyé, amelyik valóban elevenen kapcsolódik be Erdély református életének alkotó szolgálatába is.”¹⁷

Az alapítvány új, „a változó viszonyokhoz alkalmazkodó” céljai (egyház- és helytörténeti múzeum stb. létesítése) megvalósításával kapcsolatos vagyoni kérdések tekintetében az egyházkerület Tusa Gábor javaslatára úgy intézkedett, hogy „a múzeumi tárgyakat és a levéltár anyagát tulajdonjogainak a fenntartásával letétként helyezi el a könyvtár kijelölt helyiségeibe és kezelésével az Alapítvány intézőszervét bízta meg”¹⁸.

1942. június 14-én negyedik gimnáziumi osztályt végző kollégiumi diákként magam is ott szorongtam a Téka nagytermében összesereglett ünneplő gyülekezetben, amikor Kállay Miklós miniszterelnök a kíséretében lévő Fáy István államtitkárral „személyesen adja át a Teleki Tékát az Erdélyi Református Egyházkerület felügyelete és az alapítványi tanács gondozása alá”¹⁹.

A nem hivalkodó, de emlékezetesen felemelő ünnepi pillanatok után a Téka körül élénk munkálkodás vette kezdetét. Különösen az alapítvány intézőbizottsága ügyvezető igazgatói tisztségére megválasztott Teleki Domokos látott hozzá nagy erőbedobással a munkához. Gulyás Károly végkielégítésével és Nemes Károly kollégiumi tanár alkalmazásával megtörtént a könyvtárőri csere. A válás- és közoktatásügyi minisztérium költségvetése évi 10 000 pengőt biztosított a Téka fenntartási költségeinek a fedezésére. Vásárlások mellett kiadóktól, szerkesztősé-

¹⁷ EREIt. 356/1942.

¹⁸ Uo. 855/1941.

¹⁹ Vásárhelyi János: *i. m.* 4.

gektől kiadványokat kértek a könyv- és folyóirat-állomány felfrissítésére. Vásárhelyi János püspök felhívta a kollégiumok igazgatóit és az egyházmegyéek espereseit, hogy tegyenek előkészületeket az egyháztörténeti múzeumban elhelyezendő javak (tárgyak, kiadványok, iratok stb.) jegyzékbe foglalására. A püspöki levéltár őrzi azt az 1943-ból származó elaborátumot, mely ilyen címet visel: *A Teleki Téka Társaság alapszabályai*. A marosvásárhelyi székhelyű társaság célja: „A Székelyföld történeti, régészeti és néprajzi kincseinek felkutatása, feltárása, összegyűjtése, tudományos feldolgozása és főként elsősorban minden olyan tudomány művelése, mely a Székelyfölddel és a székely néppel kapcsolatban van. Kiadványaival, nyilvános üléseivel és előadásokkal a székelység öntudatának fejlesztésére, művelődésének előmozdítására és lelkületének megismertetésére törekszik.” A társaság szervezetileg is szoros kapcsolatban áll a református egyházzal és a Tékával mint háttérintézménnyel, ugyanis az alapszabály szövege szerint „a társaság felett a Teleki Téka Alapítványi Tanácsa mindenkori elnökének, az erdélyi református egyházkerület püspökének személyén keresztül felügyeletet gyakorol. Ez a felügyelet nem csupán a társaság anyagi ügyeinek területére terjed ki, hanem szellemi működésére is, és ha a társaság céljának nem megfelelő módon működik, feloszlataására az erdélyi református egyházkerület közgyűlése elé javaslatot tehet.”²⁰ Semmi írásos nyomát nem találtam annak, hogy a társaság megalakult volna, erre a közelgő háborús események már nem is adtak esélyt.

A Teleki Téka végül is a háborút megúsza nagyobb károsodások nélkül, és szűkre szabott működését folytatta egészen az 1948-ban bekövetkezett államosításig. A gyűjtemény iránti figyelme Vásárhelyi Jánosnak mindvégig

²⁰ Püspöki hivatal iratai. 7/1944.

megmaradt, és a legszükségesebb helyi intézkedésekre Szabó József kollégiumi igazgatót kérte fel, majd az ő halála után utódját, Kováts Benedeket kereste fel leveleivel, aki különben hosszú ideig a kollégiumi nagykönyvtár tanár-bibliotekáriusa volt, így kellően ismerte a könyvtár-ügyeket.

Az államosítás után is Kónya Imre nyugalmazott kollégiumi tanár könyvtároskodása révén még huzamos ideig fennállott a személyi kapcsolat a református egyház és a Teleki Téka között.

Mellékletek

I

1929. október 15.

Tusa Gábor jelentése a marosvásárhelyi Teleki Téka jelenlegi jogállapotáról

Az Erdélyi Református Egyházkerület
Méltóságos Igazgatótanácsához

Kolozsvárt

Alulírott dr. Tusa Gábor ügyész, Ugron István kegyelmes úr felkérésére, a marosvásárhelyi „Teleki Téka” jelenlegi jogállapotáról az alábbi jelentést terjesztem elő:

1. A méltóságos Igazgatótanács 4770-1912. számú jelentése, melyet az Egyházkerületi Közgyűlés elé terjesztett, egészen 1912. október 24-ig ismerteti az ügy állását. A nyomtatásban is megjelent jelentést nem ismertetem, csupán azokat az adatokat, melyek az ügy további megértéséhez feltétlenül szükségesek, dióhéjban összefoglalom. Gróf Teleki Sámuel 1800. október 10-én kelt végrendeletében és 1811. november 14-én kelt

codicillusában a *könyveit* örökös fidei commissumként maradékainak és sucesorainak hagyta és legálta. Úgy rendelkezett, hogy akire száll a fidei commissariusság, az bírja és használja a marosvásárhelyi házát, melyben a könyvtár van, kertjével együtt, oly kötelezettséggel, hogy tartozik ezt a könyvtárral együtt jó karban tartani. Köteles a fidei commissarius a könyvtár személyzetét fizetni, ami végből pro stabili fundo rendeli és legálja a fidei commissumhoz kötve a főtéren lévő két házát. Mindezt 1811. november 14-én kelt, az erdélyi református főconsistoriumhoz intézett levelében szóról szóra megismételte. Mindhárom okiratban két dolgot bízott egyházunk főconsistoriumára. Először azt, hogy a közhasználatra rendelt „bibliothecájának institutumára nézve *superattentioval* legyen”, másodszor pedig azt, hogy ha a Teleki család fiágban kihalna, akkor a könyvtár „tutora és kurátora”-ként leányágon kijelölendő fiú megválasztásánál a consistorium jelöli ki azt a személyt, aki az elhunyt helyébe lép a családdal megegyezve.

Amikor a marosvásárhelyi ingatlanok 1873-ban helyszíneltek, a fenti rendelkezések figyelmen kívül hagyásával lettek az ingatlanok gróf Teleki Sámuelre telekkönyvezve. Emiatt az Igazgatótanács a Kancellár végrendeletében biztosított jogánál fogva telekkönyvi kiigazítási keresetet tett folyamatba. A kereseti kérelme az volt, hogy töröltessék a gróf mint tulajdonos, és helyette jegyeztessék be a „Gróf Teleki Sámuel könyvtára” mint jogi személy, képviselve az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa által. A Kúria a keresetet 1885-ben elutasította, kimondván, hogy az alapító intézkedései az örökösök tulajdonjogát kétségtelenné teszik. Örökhagyó szándéka nem irányult a könyvtárnak jogi személlyé való alakítására. Az ítélet egyúttal azonban elrendelte, hogy a telekkönyvek B lapján jegyeztessék fel a tulajdonjognak korlátozása. Az ítélet alapján a marosvásárhelyi vonatkozó telekkönyvekbe a B lapra be lett jegyezve 3689-1885. telekkönyvi szám alatt a következő korlátozás: „A Kir. Kúria 1885. év január 9-én 949. szám alatt kelt ítélete alapján a *tulajdonjog korlátozása* gróf Teleki Sámuelnek 1811. november 14-én kelt alapítólevele értelmében a marosvásárhelyi gróf Teleki Sámuel könyvtár fenntartására és szaporítása céljából itten bejegyeztetik.”

A főfelügyeleti jog terjedelme és gyakorlásának mikéntje tekintetében az örökösök és az Igazgatótanács között egyetértés nem tudott sohasem létrejönni. 1906-ban az Igazgatótanács felhívta a kurátor gróf Teleki Sámuel, hogy járuljon hozzá ahhoz, hogy a főfelügyeletet jövőben az Igazgatótanács a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségével megosztva gyakorolja. Gróf Teleki Sámuel 1911. december 18-án kelt levelében az Igazgatótanács felügyeleti jogát visszautasította, a könyvtárat saját kizárólagos tulajdonának jelentette ki, melynek ügyébe semmiféle beleszólást nem enged. Egyben felhívta az Igazgatótanácsot, hogy a kúriai ítélet alapján bejegyzett tulajdoni korlátozásokra adjon azonnal törlési nyilatkozatot, mert különben pert indít. Az Igazgatótanács ezen kérés teljesítését megtagadta. Eddig terjed a fenti jelentésben a történések sorozata.

2. Gróf Teleki Sámuel, aki a fenti felszólítást intézte, a dédunoka volt a család ezen fiágának utolsó sarja. Halála után következett volna el az első alkalom arra, hogy a tutort és kurátort az Igazgatótanács megválassza a család tagjai közül. Erre azonban nem kerülhetett sor. A gróf 1913. december 5-én Budapesten, közjegyzői okiratban egy új alapítványt tett. Ebben az alapítványi okiratban az alapítvány vagyonául a könyvgyűjteményt és ásványgyűjteményt, a könyvtár épületét s a hagyatékából kifizetendő 500 000 koronát rendelte. Az többi összes ingatlanokról és tulajdoni korlátozások telekkönyvi törlését *megengedte*. Az alapítólevél az alapítvány kezelésével a vallás- és közoktatásügyi minisztert bízta meg, mint aki minden alapítvány kezelője és főfelügyelője. A felügyeletet a közkönyvtárak tekintetében fennálló szabályok szerint a múzeumok és könyvtárak országos felügyelősége útján fogja a miniszter gyakoroltatni, azonban a „kurátor és tutor” intézkedéseinek szem előtt tartásával. Ez pedig halála után kisk. gróf Teleki Károly általános örököse legyen. Egy külön intézkedésben ez úgy lett megváltoztatva, hogy amíg él, idsb. gróf Teleki Ádám legyen. Kisk. Teleki Károly halála után pedig mindenkoron egy Teleki veszi át az ő tisztét. A kurátor ügyel az alapítvány mindenkori státusára. Köteles a könyveket évente egyszer számba venni. A könyvtárkezelőt a marosvásárhelyi ref. kollégium tanárai közül a miniszter nevezi ki a kurátor előterjesztésére. A könyvtár

nyilvános jellegű. Az alapítvány *jogi* képviselőjével a közalapítványi kir. jogügyi igazgatóságot bízta meg.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter az alapítványt 1913. december 17-én jóváhagyta, s ennek alapján a közalapítványi jogügyi igazgatóság nyomban kérte a telekkönyvi átírásokat, ami 531/-532/-1914. telekkönyvi számok alatt meg is történt. A könyvtárárpület az új alapítvány tulajdonosaként a 4255. sz. újonnan nyitott telekkönyvbe átvitetett és a „*Gróf Teleki Sámuel volt erdélyi kancellár és dédunokája, gróf Teleki Sámuel valóságos belső titkos tanácsos Gróf Teleki könyvtár alapítványa*” javára bekebleztetett. Egyidejűleg ugyancsak a közalapítványi ügyigazgatóság kérésére a többi marosvásárhelyi ingatlanokról a kúriai ítélet alapján annak idején bekeblezett tulajdoni korlátozások *töröltettek*, és a Marosvásárhely városa által megvett fötéri ingatlanok a vevő javára átíratlak.

Mindebből megállapítható az, hogy az alapítvány még a gróf életében létesítetett és a telekkönyvben is bekebleztetett.

Gróf Teleki Sámuel, a dédunoka 1916. március 10-én elhalálozott. Mindeddig az Igazgatótanács a kancellár végrendeletében részére biztosított jogokat soha fel nem adta. 1916. június 7-én kelt, a minisztériumhoz intézett felterjesztésében kijelentette, hogy a miniszterrel és a kir. alapítványi ügyigazgatósággal folytatott tárgyalásai eredményében az új alapítványt elfogadja, de kiegészítésekkel, melyek azt célozták, hogy a kancellár eredeti alapítólevelében részére biztosított két joga továbbra is érvényben maradjon és elismertessék. Az elismerés feltételül szabta ezen felterjesztésében azt, hogy a főfelügyeleti joga továbbra is respektáltassék. E végből a könyvtár évi költségvetése először az Igazgatótanácshoz jöjjön, s innen lesz a miniszterhez felterjesztve, aki gyakorolja az alapítvány felett a főfelügyeleti jogát a törvénynél fogva. Amikor a miniszter a könyvtár kezelésének helyszíni vizsgálatát eszközli, előre értesítse az Igazgatótanácsot, akinek joga leend a felülvizsgálatban a maga kiküldöttjével részt venni. A vizsgálatról a hivatalos jelentés két példányban állítandó ki. Az egyik példány az Igazgatótanácshoz jön. A könyvtárőr a vásárhelyi ref. kollégium tanárai közül az Igazgatótanács előzetes meghallgatásával nevezhető csak ki. *Általában véve a könyvtárt érdeklő minden kérdésben előzete-*

sen az Igazgatótanács meghallgatandó. Ami pedig az Igazgatótanács másik jogát illeti, ti. a kurátor kijelölésének a jogát, ezt úgy oldotta meg ebben a felterjesztésében, hogy kijelentette azt, hogy elfogadja az alapítólevélben kijelölt gróf Teleki Károlyt és a sorban utána kijelölteket. De a *református valláshoz* köti ezt a megbízatást.

A miniszter elvileg elfogadta az Igazgatótanács összes kívánságait és kikötéseit. Ez kitűnik abból a jegyzőkönyvből, amelyet 1918. szeptember 6-án vettek fel a könyvtárnak a válás- és közoktatásügyi miniszter úr részéről történt átvétele alkalmával. Ez a jegyzőkönyv kifejezetten az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsát az alapítvány ügyeiben megillető *ingerencia megállapítása* tárgyában lett felvéve. Ebben a jegyzőkönyvben honorálva lettek az Igazgatótanács fenti összes feltételei és kikötései. A jegyzőkönyv felvételénél jelen voltak és abban részt vettek a közalapítványi ügyigazgatóság, a könyvtárak országos főfelügyelőse, a kurátor és tutor gróf Teleki Ádám és az Igazgatótanács megbízottjai.

A jegyzőkönyvben két jogilag releváns kitétel van. Az Igazgatótanács kiküldöttjei kijelentik, hogy a jegyzőkönyvbe foglalt megállapodás az Igazgatótanács és az egyházkerületi közgyűlés elé lesz terjesztve, s az Egyházra nézve csakis ezen két hatóság jóváhagyása után lesz kötelező. Viszont a minisztérium képviselői is kijelentik, hogy „ez a jegyzőkönyv végleges hatályt a miniszter jóváhagyásával fog nyerni”.

Sem az egyik, sem a másik jóváhagyás nem történt meg. Már itt meg kell hogy jegyezzem, hogy nézetem szerint ez az ügy nem tartozik az Egyházkerületi Közgyűlés elé, mert a kancellár végintézkedésében foglalt összes rendelkezések jogokat és kötelezettségeket nem az Erdélyi Református Egyházra mint jogi személyre ruháztak, hanem tisztán és kizárólag a Főconsistoriumra és tehát annak jogutódára, az Igazgatótanácsra. Ezen jogok és kötelezettségek az Igazgatótanácsot mint testületet illetik meg és nem a református egyházat, de nem is a kerületi közgyűlést. Elég lett volna tehát, ha az Igazgatótanács tudomásul veszi ezt a jegyzőkönyvi megállapodást.

Gróf Teleki Károly örökös eleget tett az alapítólevélben foglalt azon meghagyásnak, hogy a hagyatéki vagyomból

500 000 korona befizetendő a központi állampénztárba a könyvtár fenntartásának költségeihez való hozzájárulás címén. Ezt az összeget 1919. január 14-én az állampénztárba befizette. Ennek folytán az alapítólevél értelmében a könyvtár fenntartásával járó mindennemű személyi és dologi kiadás fedezését a kultuskormány vállalta.

Ennek dacára a könyvtár fenntartásával járó költségeket azóta is gróf Teleki Károly viselte, mert a változott helyzetben a magyar kormány ez iránti kötelezettsége megszűnt, illetve nem volt teljesíthető. A gróf 1922. május 31-én kérte a kultuskormánytól az 1918. október 1-jétől 1922. január 1-jéig általa e címen kiadott 50 000 lej kiutalását. Erre a beadványra a miniszter 1922. május 21-én kérdést intéz a konvent útján az Igazgatótanácshoz, hogy hajlandó volna-e az erdélyi református egyház a Teleki-könyvtárat kezelésbe véve, a könyvtár fenntartását, annak összes dologi és személyi kiadásait – esetleg ha az 500 000 korona kamata részére kifizettetnék – vállalni. Kijelentette azonban a miniszter, hogy az 500 000 korona tőke a békeszerződés 249 § 6. pontja miatt ma részben sem fizethető ki. Az Igazgatótanács erre azt a választ adta 1923. február 22-én, hogy ragaszkodik a *kancellár végrendeletében* részére biztosított jogokhoz. Az 500 000 korona kamata nem nyújt kellő anyagi fedezetet a könyvtár állandó fenntartására. A továbbiakat csak egész kérdés tisztázása után létrejövő *egység* alapján, az egyházkerületi közgyűlés jóváhagyásával vállalhatja. Az Igazgatótanács ez alkalommal a Püspök Úr aaf.-át kérte fel, hogy tegye meg a lépéseket a könyvtár ügyének rendezése tárgyában.

A kultuszminiszter 1923. december 4-én kelt, konventhez intézett átiratában megállapítja, hogy a könyvtár ténylegesen a gróf Teleki család birtokában marad, mert az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa az 1913. december 5-én kelt alapítólevélben létesített új alapítványt sohasem ismerte el és ragaszkodott az 1811-ben kelt alapítólevélben részére biztosított jogaihoz. De ezen felül, habár az új alapítólevél miniszteri jóváhagyást is nyert, az alapítványi vagyonnak a minisztérium kezelésébe vétele nem történt meg, mert az 1918. szeptember 6-ki jegyzőkönyv nem részesült miniszteri jóváhagyásban.

Igazgatótanácsunk 1924. február 8-án egy bizottságot küldött ki a további teendőkre javaslatként végett. Ezen bizottság elnöke Ugron István kegyelmes úr.

3. A fentebbiekben ismertettem az ügy történeti részét. Most áttérek a *jogi részre*.

Jogi véleményem

Az évek folyamán a könyvtár jogi helyzetének meghatározása céljából református egyházunk sok kiváló jogásza adott véleményt. Ezek a vélemények azonban mind 1918 előtti időből származnak és kizárólag a könyvtár magánjogi helyzetével foglalkoznak. Azóta a jogi helyzet lényegesen megváltozott. A román állam 1924. február 6-án kihirdetett új törvénnyel az alapítványok egész jogintézményét teljesen újra szabályozta, és ezzel az alapítványok és az állam közötti jogviszony lényegesen és gyökereiben megváltozott. Hogy úgy mondjam, az alapítványi jog kiemeltetett a magánjog köréből és igen fontos részeiben a közjog körébe épített be. Ennek folyománya az, hogy az alapítványi vagyon sorsa felett többé nem rendelkeznek az alapítvány szervei még akkor sem, ha az alapszabályok ezt megengedik. A vagyon sohasem lehet liquidatio tárgya. Ha az alapítvány feloszlik, a vagyon más hasonló célú alapítványnak lesz átadva (art. 27.).

Az eredmény szempontjából teljesen mindegy, hogy az alapítványt a kancellár végintézkedése és alapítólevele alapján már létezőnek vesszük, vagy pedig arra az álláspontra helyezkedünk, hogy az csak 1913-ban létesítettett a dédunoka intézkedése folytán. Mind a két esetre áll a törvény 2. cikkulúsának intézkedése, hogy 1924. augusztus 6-ig jogi személyiségének elismerése végett a szükséges bejelentést meg kellett volna tenni. Ezt a törvényes rendelkezést csak akkor lehetne figyelmen kívül hagyni, hogyha állana az a jogi tétel, hogy a könyvtár a Teleki család kizárólagos tulajdona, melynek sorsába kívül senki bele nem szólhat. Ámde ez a tétel nem áll. Nem pedig azért, mert a dédunoka gróf Teleki Sámuel alapítványt tett. A kir. Kúria több ízben, főleg az 5856/1909. sz. ítéletében kifejtette, hogy az alapítványokról szóló törvényeink (1715: LXXIV.,

1723: LXX., 1791: XXIII. és XXVI.) félreérthetetlen tartalma szerint az alapítványokra nézve csupán a felügyeleti jog van fenntartva és biztosítva a kormányhatóság részére, maguknak az alapítványoknak a hatályos létesítése azonban a kormányhatóság jóváhagyásától teljesen független. Az új alapítvány tehát jogérvényesen meg lett alapítva 1913-ban, és az telekkönyvileg is be lett kebelezve mint tulajdonos. Hogy pedig gróf Teleki Sámuel 1913-ban jogosított volt ilyen alapítványt tenni, az ma már azért nem vitatható, mert időközben az 1926. március 27-i román törvény megszüntetvén az összes hitbizományi helyettesítéssel korlátozott vagyonok kötöttségét, a fidei commissarius gróf Teleki Károly ezt az intézkedést kifejezetten jóváhagyta, s mikor eleget téve a végrendeleti intézkedéseknek az alapítvány részére az 500 000 koronát befizette. Ez a törvény ordin public jellegű lévén, visszaható hatályú, és így ma már az alapítvány visszavonása nem történhetik meg. De akkor sem történhetnék ez meg, hogyha ezen új törvény életbe nem lép, mert magánjogunk szerint az alapítványt az örökös vissza nem vonhatja. Az örökös alapítványának a visszavonása tehát még az alapítványokról szóló 1924. február 6-i törvény előtt sem jöhetett volna létre. Mihelyt ez a törvény életbe lépett, a vagyon sorsa felett csakis ezen törvény korlátai között lehet rendelkezni.

Az alapítvány létezése szempontjából teljesen közömbös az, hogy vajon az alapítvány átvétele joghatályosan megtörtént-e. A tényleges átvétel egy vagyonkezelési aktus. Az alapítvány telekkönyvi tulajdonosként is bekebleztetvén már 1914 elején, ettől kezdve véglegesen létesültnek tekintendő, és annak megszüntetésére már nincsen semmiféle jogi alap és lehetőség. Az új román alapítványi törvény pedig (art. 27.) teljesen kizárja annak lehetőségét, hogy ez a vagyon az alapítvány tulajdonából és rendelkezése alól elvonassék.

Mindezek miatt nem lehet választani a kérdés megnyugtató rendezése végett azt az utat, hogy Igazgatótanácsunk egyezzen meg a Kancellár vagyonának mai örökösével, aki a vagyonnak minden korlátozás nélkül korlátlan tulajdonosa. Felmerült benem az a terv, hogy talán az Igazgatótanács által indítandó perben mondassék ki az, hogy az 1913-ban tett új alapítvány hatálytalaníttatik azon az alapon, hogy az nem sértheti a Kancellár

eredeti alapítólevelében már létesített korábbi alapítvány jogait és az Igazgatótanácsnak ezen alapítvánnyal szembeni jogait. Ez az út azonban még pernyerés esetében sem vezetne praktikus eredményre. Emellett a per kimenetele is nagyon kétséges. Maga a Teleki család nem indíthat meg egy ilyen pert. Ennélfogva számolni kell azzal, hogy az 1913-ban megalapított *új alapítvány ma már nem szüntethető meg és a könyvtár ügyeinek intézése új alapokra nem fektethető, mert mint alapítványi vagyon felett senki szabadon nem rendelkezik*, hanem csakis az alapítólevél korlátai között.

Nincs más választás, mint arra a magánjogilag egyedül helytálló álláspontra helyezkedni, hogy *az alapítvány 1913-ban jogérvényesen létesült, és hogy 1918-ban az átvétel alkalmával felvett külön jegyzőkönyvben el lett ismervé Igazgatótanácsunknak mindaz a joga, amit a kancellár végrendelete és alapítólevelével neki adott*. Más útra lépni annyit jelentene, hogy veszélyeztetjük az egész vagyonkomplexum létét. Az alapítványokról szóló román törvény 2. artikulusa szerint a törvény életbelépésekor (1924. II. 6.) létező alapítvány tovább működik az alapítólevél és az eddigi *törvények* szerint, kivéve azokat a szabályokat, melyek ezen új törvény közjogi természetű rendelkezéseivel ellenkeznek (ordin public). Ilyen ordin public természetű szabályok a 2., 8., 76. artikulusokban foglalt rendelkezések. Ehhez képest az illetékes törvényszékhez köteles az alapítvány képviselői szerve 1924 augusztusáig bezárólag letenni az alapítási okmányokat beregisztrálás végett. Köteles továbbá az *illetékes miniszterhez* ugyanezen idő alatt bemutatni az alapítási okiratot és egy vagyoni leltárt, s az előző évi működésről egy jelentést. A régi alapítványok is alá vannak vetve az új törvény rendelkezéseinek, ami az alapszabályok módosítását, a képviselői személy megváltoztatását és a liquidálásukat illeti. Mindehhez a bíróság approbálása szükséges.

Nincs tehát más választás, mint a mulasztást pótolni és bejelenteni az alapítványt a marosvásárhelyi illetékes törvényszékhez, valamint vallásminiszterhez, avagy a művészeti minisztériumba, ha ennek tartoznék a hatáskörébe. A késedelmet indokolni lehet azzal, hogy az Igazgatótanács és a grófi család közötti vita miatt nem lett volna mind mai napig bejelentve, mert nem

volt megállapítható az alapítvány jogérvényes létrejötte. Most azonban az Igazgatótanács összes jogai elismertetvén, nincsen vita a felek között és minden érdekelt fél elismeri az alapítvány létezését.

Ennek a bejelentésnek következménye lesz, hogy a főfelügyeleti jogot nem a miniszter fogja gyakorolni, amint az alapítólevél szól, hanem az új törvény szerint az inspectorii ministerului. Ezek jogkörét a törvény 21. art. 4–5. pontjai szabályozzák. A jogkörük nem terjed túl a főfelügyeleti jogon. Továbbá, mint jogi személyt nem fogja képviselni a közalapítványi ügyigazgatóság, mert ilyen nincsen. A státútumokba ehelyett más orgánumot kell beállítani. Ha a státútumok e tekintetben nem intézkednek, akkor az illetékes *kir*. *Tábla* fogja kinevezni a képviseleti szervet, az érdekelt felek bármelyikének a kérésére. Az alapítólevél szerint képviseleti szerv a kurátor és tutor meg az Igazgatótanács lehetne.

Egy további fontos kérdés az is, hogy az alapítványnak megfelelő vagyonnal kell rendelkeznie, hogy a célját betölthesse. Az új törvény ugyanis módot ad a *kir*. Táblának arra, hogy ha egy alapítvány vagyon hiánya miatt nem tartható fenn, akkor az alapítványi vagyon átadható más hasonló célú alapnak.

A könyvtárnak Budapesten van 500 000 korona vagyona. Nézetem szerint ezt a magyar állam köteles kifizetni és pedig 1:2 arányban lejben. Ennek kamatai fedeznék a könyvtárőr javadalmazását.

4. A fentebb elmondottak alapján indítványozom, hogy az Igazgatótanács lépjen érintkezésbe az alapítvány kurátorával és egyetértésben tétessenek meg a szükséges lépések, hogy végre a könyvtár vagyoni helyzete stabilizáltassék és ez a pótolhatatlan kincs erdélyi magyarságunk részére biztosíttassék.

Kelt Kolozsvárt, 1929. október hó 15-én

kiváló tisztelettel
Tusa Gábor

1929. december 26.

**Tusa Gábor levele
az Erdélyi Református Egyházkerület
Igazgatótanácsához, melyben kiegészíti
a két hónappal korábban benyújtott jelentését**

Az Erdélyi Református Egyházkerület
Méltóságos Igazgatótanácsához

Kolozsvárt

A marosvásárhelyi „Teleki Téka” jelenlegi jogállapotáról 1929. október hó 15-én írt véleményemet kiegészítem. Ezen véleményemet ugyanis az Igazgatótanács irattárában fekvő okiratok alapján adtam, s ezen iratok az eseményeket csupán 1924. évi február hó 8-ig foglalják magukban. Sem az Igazgatótanács, sem én nem tudtunk arról, hogy időközben gróf Teleki Károly kurátor úr a jogszemélyekről szóló 1924. február 6-án életbe lépett törvény alapján kérte a Teleki Tékának mint alapítványnak a bejegyzését a marosvásárhelyi törvényszéknél. Időközben kiszállottam Marosvásárhelyre és ott a törvényszék irattárában áttanulmányoztam a 2624/924. szám alatt elfekvő iratokat, s ezek alapján megállapítottam, hogy Teleki Károly gróf úr dr. Vékony Gyula szászrégeni ügyvéd útján 1924. augusztus 8-án kérte a könyvtár jogi személyiségének bejegyzését. A kérvény semmiféle releváns nyilatkozatot nem tartalmaz abból a szempontból, hogy kik ezen alapítványnak a képviseleti szervei, hanem az 1913. december 6-i alapítólevél román és magyar teljes szövegének csatolása mellett az alábbi szövegű kérés adatott be: „Sunt tutorul și curatorul denumit persoanei juridice Fundațiunea Bibliotecei Contelui Samuila Teleki fost cancelar al Transilvaniei și a strănepotului său Conte Samuil Teleki consilier intim secret, citind textul din actul fundațiunei spune că scopul este un scop familial și public cultural. Sediul Țirgul-

Mureș. Sub titlu de curator și tutor este însărcinat și autorizat ca direcțiunea și administrațiunea fundărei Contele Carol Teleki și după decedarea lui Conte Iosif Teleki. Data actului de constituire și regulamentului fundației 6 decembrie 1913.”* A törvényszék a bejegyzéshez szükséges avizt megkérte a Ministerul Cultelor și Artelor, Direcția generală a statisticeii, informațiilor și activității culturale-tól s a Minisztérium 1924. október 10-én 49520. szám alatt a következő választ adta a törvényszék elnökének:

„Domnule Primpreședinte, În legătură cu adresa Dvs. Cu No 2624-1924 avem onoare a Vă aviza, că fiind chestiunea »Fundațiunei Bibliotecei Samuil Teleki« *foarte complicată* și fiind împreunat felul soluționării cererii ei cu mari interese culturale de stat suntem nevoiți a ne câștiga înainte de darea avizului prevăzut la art. 12 al Regulamentului Legii Pentru Persoanele Juridice, informațiunile necesare, — aceste informațiuni nu le-am putea în nici un caz avea în termenul scurt prevăzut. De aceia Vă rugăm să binevoiți a amâna judecarea cererei Fundațiunei amintite până după primirea avizului nostru, pe care vi-l vom trimite îndată ce vom dispune de toate elementele informative. Ministru A. Lapedatu m.p. Director General Pâclișanu m.p.”**

* „Kinevezett gyámja vagyok és gondnoka a gr. Teleki Sámuel volt erdélyi kancellár könyvtár-alapítványának és az ő dédunokájának, gr. Teleki Sámuel belső titkos tanácsosnak, elolvassván az alapítólevél szövegét, mondja, hogy célja családi és közművelődési cél. Székhelye Marosvásárhely. Az alapítvány igazgatásával és adminisztrálásával gondnoki és gyám címen gr. Teleki Károly, ennek halála után pedig gr. Teleki József van megbízva. A szervezési okmányoknak és szabályzatnak a kelte 1913. december 6.”

** „Elnök Úr! 2624/924. számú felterjesztésével kapcsolatosan értesítem, hogy mivel a Teleki Sámuel bibliotéka-alapítvány ügye *nagyon komplikált* és mivel a kérdés megoldásának a mikéntje kulturális és állami érdekekkel kapcsolatos, szükségesnek látjuk, hogy a jogi személyiségre vonatkozó törvény végrehajtási utasítás 12. §-ban foglalt értesítés megadása előtt szerezzük be a szükséges információkat — ezek az információk semmi szín alatt sem szerezhetők be a megjelölt rövid idő alatt. Azért kérem, hogy az említett alapítvány kérésének megítélését szíveskedjék elhalasztani értesítésünk vételéig, melyet mi

Ezt követően több mint egy hónap múlva, 1924. november 20-án 49520. szám alatt a következő aviz érkezett a minisztériumból:

„Domnule Primpreședinte, Referindu-ne la adresa Dvs. No 2624/1914 avem onoarea a Vă restitui Statutele »Fundațiunei Biblioteca Conteale Samuil Teleki« din Țirgul Mureș, avizându-vă, că ministerul ținând seamă de utilitatea publică culturală a acestei fundațiuni, precum și de faptul, că administrația averilor ei mobiliare și imobiliare este *încredințată Ministerului Cultelor și Artelor*, ceea ce prezintă garanție suficientă de buna chivernisire a ei, este de părere să se acorde numitei fundațiuni personalitatea juridică. Ministru Păclișanu m.p. Director General olvash. aláírás.”*** Erre pedig a törvényszék 1925. január 17-én 2624/4/1924. szám alatt meghozta a maga végzését, amely így szól:

„Înceiere. Tribunalul în baza cererei și anexelor înaintate sub No. de mai sus pentru recunoașterea și înscrierea în registrul persoanelor juridice a Fundațiunea Biblioteca Contelui Samuila Teleki, prin aceasta ordină înscrierea societății în registrul persoanelor juridice conform art. 2 din Lege și art. 8 din Regulament.”****

Ez a végzés kézbesítettett a törvény előírása szerint az illetékes belügy- és kultuszminisztereknek, a kurátor úrnak és az

mindjárt megküldünk, mihelyt az összes informatív dolgok felett rendelkezni fogunk.”

*** „Elnök úr! Hivatkozással 2624/924. sz. előterjesztésére, van szerencsém visszajuttatni a marosvásárhelyi gr. Teleki Sámuel könyvtár-alapítvány alapszabályait azzal az értesítéssel, hogy a Minisztérium, tekintettel ennek az alapítványnak közművelődési hasznosságára, valamint arra a tényre, hogy az ingó és ingatlan vagyon kezelése a vállás- és szépművészetiügyi miniszterre van bízva, ami elég garanciát jelent annak jó vezetésére, azon véleményen van, hogy a nevezett alapítvány jogi személyisége adassék meg.”

**** „Záradék: A törvényszék a fenti sz. alatt előterjesztett kérés és mellékletek alapján, amelyekkel a gr. Teleki Sámuel-könyvtár jogi személyisége elismerését és bejegyzését kéri, a törvény 2.§ és a végrehajtó utasítás 98.§-a értelmében ezennel elrendeli a társulat bejegyzését a jogi személyiségek regiszterébe.”

ügyességnek. A végzés jogerőre emelkedett, az ellen senkinek észrevétele nem lévén.

Szó szerint idéztük magyar fordításban is a fenti hivatalos okmányokat azért, hogy abból bárki konstatálhassa azt, hogy a kurátor meg sem kísérelte a jogi személyiség bejegyzésénél azt, hogy az Erdélyi Református Egyház jogai a superattentio tekintetében bármely irányban is biztosíttassék, s annak sem látta szükségét, hogy legalább az Igazgatótanácsot értesítse, hogy az Egyháznak módjában legyen illetékes helyeken eljárni a maga felügyeleti jogának a biztosítása végett.

Sajnos ma már nem látunk semmiféle módot arra, hogy az Egyház a nagy Kancellár intencióinak megfelelően a könyvtár ügyeinek intézésébe beleszólhasson, mert hiszen az 1913. december 6-i alapítólevél értelmében az Egyháznak minden joga megszűnt, és ma már az alapítvány mint jogi személy a törvényszéknél is akként van bejegyezve, hogy a vagyon adminisztrálásával a Ministerul Cultelor és Artelor van megbízva. Az alapítólevél ugyanis az alapítvány kezelésével a vallás- és közoktatásügyi minisztert bízta meg. Ez azonban nem zárta ki azt, hogy Református Egyházunk főfelügyeleti joga továbbra is érvényben ne maradjon és nem zárta volna ki azt sem, hogy az alapítványnak a törvényszéknél történt bejegyzésénél is Egyházunk ezen jogai be ne jelentessenek, sőt mi több, hogy az illetékes minisztérium által el ne ismertessenek. Ma azonban sajnos túl vagyunk ezen, mert amikor a törvényszék végzését a „kurátor és tutor” megkapta s azt jogerőre engedte emelkedni anélkül, hogy Egyházunkat értesítette volna a végzés kikézésítéséről s emellett ami még ennél is több, magában a bejegyzési kérvényben sem tett semmi említést erről az élő jogról, semmiféle jogalapot nem látunk arra, hogy ezt a kérdést a közérdek, a magyarság kulturális érdekei szempontjából meg lehetne oldani.

Nem mulaszthatjuk el azonban annak megemléztetését, hogy a történelem ítélőszéke előtt Igazgatótanácsunk azzal a nyugodt lelkiismerettel állhat meg, hogy egy évszázadon keresztül nem anyagi érdekekből küzdött a mindenkori kurátorokkal a Kancellár végrendeletében és alapítólevelében javára kikötött főfelügyeleti jogért, hanem azért, hogy a vagyont a magyarságnak

épségben megőrizhesse. Épp ezért minden felelősséget el is kell
hogy hárítson magától az Igazgatótanács.

Kolozsvárt, 1929. december 26.

kiváló tisztelettel
Dr. Tusa Gábor
ügyvéd

3

1942. február 6.

**Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter
határozata**

26.479/1941. szám

Eln.B/3. ü.o.

A néhai széki Teleki Sámuel gróf volt erdélyi udvari kancellár által létesített gróf Teleki-féle marosvásárhelyi könyvtáralapítvány célját, szervezetét és kezelésének módját az alapító szándékának tiszteletben tartásával, de egyúttal a változott viszonyokra való figyelemmel is alapítványi főfelügyeleti jogkörömben az alábbiak szerint állapítottam meg:

1) Az alapítvány célja:

- a) a gróf Teleki Sámuel által létesített marosvásárhelyi könyvtárnak (Teleki Tékának) eredeti és változatlan alakjában való fenntartása és gondozása,
- b) új, de kizárólag tudományos jellegű művek gyűjtése,
- c) az erdélyi református egyházra vonatkozó történeti és egyházművészeti emléktárgyak gyűjtése útján egyházi múzeum létesítése,
- d) az erdélyi egyházi tárgyú, valamint a gróf Teleki családra vonatkozó levéltári anyag gyűjtése útján egyházi és családi levéltár összeállítása,

e) Marosvásárhely szab. kir. város helytörténeti emlékeinek összegyűjtése és a Marosvásárhelyen megjelenő nyomda-termékek gyűjtése,

f) az alábbiak szerint megalakítandó „Tudományos Testület” működésének előmozdítása.

2) Az alapítvány tevékenységének irányítása és a vagyonkezelés közvetlen ellenőrzése az elnökből és 12 tagból álló „Alapítványi Tanács” feladata lesz.

Az alapítvány tanácsát az alábbiak szerint kell megalakítani:

Elnöke az erdélyi református egyházkerület mindenkori püspöke, tagjai pedig:

a) az egyházkerület rangban legidősebb főgondnoka,

b) a gróf Teleki család sárpataki ágának, tehát a néhai gróf Teleki Ádám ágának legidősebb fiági ivadéka,

c) a gróf Teleki nemzetség széniora által a nemzetség református vallású férfi tagjai közül kijelölendő három tag,

d) néhai gróf Teleki Pál volt magyar királyi miniszterelnök legidősebb fiági ivadéka,

e) a kolozsvári református teológia mindenkori igazgatója,

f) a marosvásárhelyi református kollégium mindenkori igazgatója és főgondnoka,

g) a marosi református egyházmegye mindenkori esperese és főgondnoka,

h) a marosvásárhelyi református egyházközség rangban legidősebb lelkésze.

Az alapítvány tanácsa évenként legalább egy rendes közgyűlést köteles Marosvásárhelyen tartani. Határozatait szótöbbséggel hozza és azoknak érvényességéhez legalább 7 tag együttes jelenléte szükséges.

3) Az alapítvány vagyonát a három tagból álló „Intéző Bizottság” fogja kezelni.

Az intézőbizottság tagjait az alapítványi tanács lehetőleg Marosvásárhelyen vagy környékén lakó tagjai közül ötévi időtartamra szótöbbséggel választja.

Az intézőbizottságnak legalább egy tagját az alapítványi tanácsnak a gróf Teleki családból származó református vallású tagjai közül kell választani.

Az alapítványi tanács az intézőbizottság tagjai közül egyiket, lehetőleg a gróf Teleki család tagját az ügyvezetéssel bízza meg.

Az intézőbizottság hatáskörébe tartozik az alapítványi vagyion kezelésén kívül az alapítványi tanács határozatainak végrehajtása és a tudományos testület tagjainak kinevezésére vonatkozó javaslattétel is.

Az intézőbizottság határozatainak érvényességéhez legalább két tag együttes elhatározása szükséges.

4) Az alapítvány tudományos céljának előmozdítása a „Tudományos Testület” feladatkörébe fog tartozni.

A tudományos testület tagjait kiváló református férfiak közül az intézőbizottság javaslata alapján az alapítványi tanács jelöli ki. Feladata lesz lehetőleg a könyvtár helyiségeiben tartandó előadásokkal, valamint az alapítvány kiadásában megjelenő művekkel az alapítvány tanácsa által meghatározandó tudományos ágak művelése és fejlesztése.

5) Az alapítványt hatóságokkal és harmadik személyekkel szemben az alapítványi tanács elnöke lesz hivatva képviselni.

Az alapítvány jogi képviseletét peres és nem peres bírói és közigazgatási eljárásokban a közalapítványi királyi ügyigazgatóság fogja ellátni.

6) Az alapítványi tanács, intézőbizottság, valamint a tudományos testület működésének rendjét és körét közelebbről az alapítványi ügyrend fogja szabályozni. Az ügyrend megalkotása az alapítványi tanács feladata lesz s azt jóváhagyás végett annak idején hozzám fel kell terjeszteni.

A könyvtári könyvek kikölcsönzésénél követendő eljárásra az „Országos Széchényi Könyvtár” jelenleg érvényben lévő kölcsönzési szabályait kell alkalmazni.

7) Az intézőbizottság köteles lesz az alapítvány jövedelmének felhasználásáról minden év végén okmányolt számadást készíteni és azt az alapítványi tanács útján hozzám felterjeszteni.

8) Az alapítvány kezelésére és jövedelmének felhasználására vonatkozó intézkedések vagy határozatok ellen, ha ezek jogszabályba vagy az alapítólevél rendelkezéseibe ütköznek, az érdekeltek fél nálam kereshet orvoslást.

Felhívom a fentiek szerint megalakítandó alapítványi tanácsot, hogy az alapítólevelet az eddigi alapítványi gondnok: gróf Teleki Károly, valamint az erdélyi református egyház véleményének a meghallgatása után a jelen határozatomban foglaltak alapján megfelelő külalakban és példányszámban állítsa ki s azt a kormányhatósági jóváhagyás rávezetése végett hozzám terjessze fel.

Az új alapítólevél jóváhagyásom napjától kezdődően lesz irányadó.

Indoklás

I

A Bécsben, az 1822. évi augusztus hó 7-én elhunyt néhai gróf Teleki Sámuel, volt erdélyi kancellár az 1800. évi október hó 10-én Várad-Olasziban kelt végrendeletében és a végrendelethez fűzött, 1811. évi november h. 14-én, Bécsben kelt „Codicillusában” többek között a következőképpen rendelkezett: „Ifjúságomtól fogva nagy költséggel, szorgalmatossággal és fáradtsággal szerzett, és ezután is, míg élek, Isten segedelmével szerzendő könyveimet, ezekhez kötvén boldogult kedves feleségemnek Magyar-Könyv-Gyűjteményeit is, maga Kívánsága és Rendelése szerint, Mineralogica Collectiommal hagyom és legálom, mint Hazám és familiámbeli – örökös – Fidei Commissumot, Maradékaimnak és Successoraimnak gondviselések és jótállások alatt, a *Tudományok Nemzetemben s Hazámban előmozdításokra: kötelességekben tévén Maradékaimnak és Successoraimnak, hogy azokat és azoknak editioit szám és catalogusok szerint, nevezett M. Vásárhelyi Házamnál e végre készített épületemben, az én nevem alatt tartsák, jó gondviseléssel conserválják, azokból soha egyet is el ne idegenítsenek, el ne adjanak, azokat egymás között is el ne osszák.....*”

„.....és e szerint az *egész Publicumra tartozó hasznos Institutumom fennállhasson.*”

Az örökhagyó a „hasznos institutuma” „curatorává” és „tutorává” családjának tagjait jelölte ki s részletesen megszabta

a kurátori tisztség viselőinek jövőbeni sorrendjét. Az erdélyi református főkonzisztóriumnak pedig „superattentiot” és „superinspectiot” biztosított, amely a kurátor kijelölésére nézve is érvényesül a végrendelet alábbi rendelkezései szerint: „.....a fiúágnak defectusával.....az Erdélyi Református Fő Consistorium, a Teleki fiú ág famíliának megegyezésével válasszon (:ti. curatort:) mindenkor, elsőbbben is leány ágon lévő fiú maradékaim közül, ezeknek is pedig defectusukkal.....a Teleki fiú ágban élő atyámfiai közül, akit arra legalkalmasabbnak és érdemesebbnek ítél.....”

A kancellár fiága – dédunokájának, gróf Teleki Sámuelnek az 1916. évben bekövetkezett halálával – kihalt.

A kancellár a tulajdonában álló, Marosvásárhelyen fekvő könyvtáráépületet, továbbá az összes belsőiségeket (vendégfogadó, kertek) „institutumának” – a kurátor kötelességévé tett – fenntartására és gyarapítására „*állandó fundusul*”, mint „fidei commissumot elidegeníthetetlenül” lekötötte, a kurátor részére pedig az ingatlanok használati jogát biztosította.

Az örökhagyó „hasznos institutumát” az erdélyi református főkonzisztórium, majd jogutódja, az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsa kezdettől fogva alapítványnak tekintette és az alapító ügyletben részére biztosított főfelügyeleti jogot érvényesíteni kívánta.

Amikor gróf Teleki Ferenc kurátor halála után, az 1861. évben az alapítvány javára lekötött ingatlanok fiára, gróf Teleki Sámuelre telekkönyveztettek, az egyházkerületi igazgatótanács az ingatlanok tulajdonjogának a gróf Teleki Sámuel könyvtára mint jogi személy javára történő bekebelezése iránt pert indított. A pert jogerősen befejező P.949/1885. számú kúriai ítélet az igazgatótanács kereseti kérelmét elutasította, azonban elrendelte, hogy a kérdéses telekkönyvek B. lapján „a tulajdonjog korlátozása gróf Teleki Sámuelnek 1811. november 14-én kelt alapítólevele értelmében a marosvásárhelyi gróf Teleki Sámuel könyvtár fenntartása és szaporítása céljából” bejegyeztessék. A Kúria elutasító ítéletében a végrendeletet akként értelmezte, hogy az nem irányult jogi személy létesítésére, és a végrendeletekben a mindenkori kurátor javára biztosított használatot haszonélvezeti jognak minősítette.

Mindezek után az alapító kancellár dédunokája, gróf Teleki Sámuel v.b.t.t. előzetes tárgyalások után, az 1913. évi december hó 6-án közjegyzői okiratban foglalt alapítólevelet állított ki, „a gróf Teleki Sámuel volt erdélyi kancellár és dédunokája, gróf Teleki Sámuel v.b.t.t. gróf Teleki-könyvtár alapítvány”-ról az eddigi vitás jogi helyzet végleges rendezése érdekében. Az alapítólevelet akkori hivatali elődöm 1913. évi december hó 17-én jóváhagyta.

Az alapítólevél főbb rendelkezései a következők voltak:

1) Az alapítvány felett a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter gyakorolja a főfelügyeletet és kezelési jogot a köz-könyvtárak tekintetében fennálló szabályok szerint, korlátozva azonban a Teleki család tagjai közül pontosan meghatározott utódlási sorrendben a kurátori tisztséget betöltő családtag kezelési jogával. Az alapítólevélben az egyházkerületi igazgatótanács felügyeleti joga semmiféle formában sem érvényesül.

2) Az alapítvány vagyona:

- a) a kancellár könyvtárának könyvanyaga, ásványgyűjteménye és berendezése;
- b) a marosvásárhelyi 4255. számú telekjegyzőkönyvben felvett ingatlan (könyvtárépület, kert) dr. K. Madaras Józsefnek 1946. évben lejáró ingyenes lakáshasználati jogával, továbbá a mindenkori kurátor haszonélvezeti jogával terhelt; a haszonélvezeti joggal szemben azonban a kurátort az alapítványi épület fenntartásának, továbbá közterhei és tűzbiztosítási díjának fizetési kötelezettsége terheli;
- c) 500 000 korona készpénz (a kúriai ítélet alapján bekebelezett, de az alapítólevéllel megszüntetett tulajdonjogi korlátozás ellenértéke).

Az 1923. évben, figyelemmel arra, hogy a vagyonnak miniszteri kezelésbe való átvétele a valóságban mindaddig nem történt meg, akkori hivatali elődöm 45.169/1923. számú rendelkezésével az 1913. évben kelt alapítólevél jóváhagyását visszavonta, és a kancellár 1800. évi, illetve 1811. évi alapítóügyletnek intézkedésében meghatározott alapítványi szervezetet kívánta ismét érvénybe léptetni az igazgatótanács „superattentiója mellett”. Az igazgatótanács a felügyeleti jogot azonban

nem gyakorolhatta, mert a könyvtári alapítvány az 1913. évben jóváhagyott alapítólevél alapján a román jogi személyek jegyzékébe az igazgatótanács felügyeleti jogát mellőző szervezeti szabállyal bejegyeztetett.

II

Az alapítványnak a fentiekben röviden összefoglalt történetéből nyilvánvaló, hogy az alapítvány tekintetében már a múltban is – mind az alapítványi közjog, mind az alapítványi magánjog körébe vágó – számos vita támadt s hogy több ily kérdésben ma is kétségek merülhetnek fel.

Így mindenekelőtt vitatható kérdés, vajon

- a) a magyar királyi Kúria ismertetett ítéletének megfelelő az az álláspont helyes-e, hogy gróf Teleki Sámuel az 1800. és az 1811. évi végrendeleteiben a szóban lévő könyvtárból és az annak céljára rendelt vagyonból alapítványt, tehát önálló jogi személyt nem létesített és hogy ezekből a vagyontárgyakból csupán az 1913. évi alapítólevél folytán keletkezett alapítvány;
- b) vagy pedig az az álláspont helyes-e, hogy már az idézett végrendeletek is alapítványt létesítő jogügyletet foglaltak magukban.

Alapítványi főfelügyeleti jogkörömben ebben – és az alapítványi magánjog körébe vágó egyéb – kérdésben nem dönthettek, mert az említett jogkör csak az alapítványi közjogi kérdéseknek, így a szervezetnek, a kezelés módjának és más hasonló kérdéseknek rendezésére terjed ki.

Az adott esetben annak sincs helye, hogy mint előkérdésben foglalják állást az említett magánjogi kérdésben, mert ez az állásfoglalás szükségtelen. Vitán felül áll ugyanis, hogy ha a végrendeletekkel még nem is létesült volna alapítvány s ha ekként a szóban lévő vagyontárgyak az 1913. évben az akkori Teleki örökös – gróf Teleki Sámuel – bár meghagyással korlátozott tulajdonában állottak is, ez az örökös az 1913. évi alapítólevélben foglalt alapítóügylettel jogszerűen létesíthetett alapítványt a vagyonból a korlátozásban kijelölt célra.

Ennélfogva a felmerült kérdésben főfelügyeleti jogkörömben *elegendő annak megállapítása, hogy ez idő szerint kétségtelenül alapítványhoz tartoznak a szóban lévő vagyontárgyak* s hogy az alapítvány felett – az alapítvány közművelődési céljára tekintettel – a mindenkori vallás- és közoktatásügyi minisztert illeti a főfelügyeleti jog.

Az alapítvány fennállása iránt nem merült fel kétség annak ellenére, hogy az 1923. évben akkori hivatali elődöm az 1913. évi alapítólevél jóváhagyását visszavonta. Nem tekintve ugyanis azt, hogy a rendelkezésemre álló iratokban nincs nyoma annak, mintha ez a visszavonás az érdekeltekkel közöltetett volna, az 1913. évi alapítólevél lényegében alapítóügylet, tehát magánjogi rendelkezés volt, amelynek érvényességéhez és alapítványt létesítő hatályához – az állandó bírói és közigazgatási gyakorlatban kialakult alapítványi jogszabály értelmében – nem volt szükség kormányhatósági jóváhagyásra, következésképpen a jóváhagyás visszavonásának az alapítvány létesülése és fennmaradása szempontjából nincs is jelentősége.

— — —

Az ismertetett történeti előzményekből azonban nyilvánvaló az is, hogy az alapítványra nézve tett, számos különböző rendelkezés folytán ma már az is kétséges, hogy az alapítvány célja, szervezete, kezelésének és működésének módja tekintetében ez idő szerint mely rendelkezések irányadók és alkalmazhatók.

Ehhez járult továbbá az is, hogy gróf Teleki Károly, az alapítvány eddigi kurátora a szükségessé vált általános rendezés végrehajtása érdekében az 1941. évi november hó 30. napján kelt nyilatkozatával a kurátori és ezzel az alapítványi intézőszervi tisztségről s az ehhez fűződő összes jogokról lemondott.

Kétségtelen tehát, hogy szükség van az alapítvány céljának, valamint szervezetének világos és határozott megállapítására és az alapítvány kezelése módjának rendezésére.

Magyarország Magánjogi Törvénykönyve tervezetének 103.§-ban foglalt – az állandó bírói és közigazgatási gyakorlattal egyező, tehát élő jogszabályként alkalmazandó – rendelkezés szerint „a főfelügyelő hatóság az alapítvány intézőszervének meghallgatása után az alapítvány szerveit és kezelését megváltoztathatja... amennyiben az alapítvány vagyonának

fenntartása, kezelésének célszerűsége vagy az alapítvány céljának megvalósítása érdekében szükséges”.

E jogszabály alapján szükségesnek tartottam az e határozatom rendelkező részében foglalt rendelkezések útján a cél és szervezet kérdéseinek akként rendezését, hogy az alapítvány szervezete minél közelebb álljon gróf Teleki Sámuelnek az 1800. és az 1811. évi végrendeleteiben megnyilvánuló akaratához, de megfeleljen a változott viszonyok követelményeinek is.

Ezért határoztam úgy, hogy az alapítvány tanácsában – mint a vagyonkezelés ellenőrzésére és az alapítvány ügyeinek legfőbb irányítására hivatott szervben – a család tagjai mellett az erdélyi ref. egyház vezető férfiai is jelentős számban részt vegyenek.

Indokolt volt a közvetlen vagyonkezelést az alapítványi tanácstól eltérő, háromtagú „intéző bizottságra” bízni, minthogy a legtöbbször gyors elhatározást igénylő vagyoni kérdések eldöntésére kisebb számú tagokból álló szerv alkalmasabb.

Az alapítvány kulturális céljának minél teljesebb megvalósítása érdekében célszerű a „tudományos testület” megalakítása. Annak a nagy jelentőségű szellemi és tudományos értéknek a hasznosítása és továbbfejlesztése ugyanis, amelyet az alapítvány tulajdonában álló könyvtár képvisel, legteljesebb mértékben csak akként valósítható meg, ha az erdélyi tudós református férfiak részére a könyvtár anyagát egyrészről minél könnyebben hozzáférhetővé tesszük, másrészről pedig az alapítvány erkölcsi és anyagi támogatásával lehetőséget nyújtunk arra, hogy e férfiak képességeiket minél teljesebb mértékben kiművelhessék és tudományos munkálkodásuk eredményét Erdély közössége részére közreadhassák.

Az alapítványi jog képviselésének a közalapítványi kir. ügyigazgatóságra ruházása egyfelől azt a célt szolgálja, hogy az alapítvány ügyeiben az alapítványi jog különleges szempontjai minden esetben kellő mértékben érvényesüljenek, másfelől azt, hogy az alapítványi jogi képviselésének közhivatal útján történő ellátása folytán az alapítványra minél kevesebb költség háruljon.

Megjegyzem végül, hogy az alapítvány céljának e jelen határozatom rendelkező részében történt részletes megállapítása nem jelenti az alapítványi célnak megváltoztatását, hanem csupán a szabatos meghatározását annak a célnak, amelyet az alapító csak általánosságban jelölt meg. („Tudományoknak Nem-

zetemben és Hazámban előmozdításokra.....az egész
Publicumra tartozó hasznos Institutum fennállhasson”:))

Budapest, 1942. február hó 6-án

Hóman

1942. március 18.

A gróf Teleki Sámuel könyvtár-, múzeum- és levéltár-alapítvány alapítólevele

A Bécsben, az 1822. évi augusztus hó 7-én elhunyt néhai gróf Teleki Sámuel, volt erdélyi kancellár az 1800. évi október hó 10-én Várad-Olasziban kelt végrendeletében és a végrendelethez fűzött, 1811. évi november h. 14-én, Bécsben kelt „Codicillus”-ában többek között a következőképpen rendelkezett: „Ifjúságomtól fogva nagy költséggel, szorgalmatossággal és fáradtsággal szerzett, és ezután is, míg élek, Isten segedelmével szerzendő könyveimet, ezekhez kötve boldogult kedves feleségemnek Magyar-Könyv-Gyűjteményeit is, maga Kívánsága és Rendelése szerint, Mineralogica Collectiommal hagyom és legálom, mint Hazám és familiámbeli – örökös – Fidei Commissumot, Maradékaimnak és Successoraimnak gondviselések és jóttállások alatt, a Tudományoknak Nemzetemben s Hazámban előmozdításokra: kötelességekben tévén Maradékaimnak és Successoraimnak, hogy azokat és azoknak editioit szám és catalogusok szerint, nevezett M. Vásárhelyi Házamnál e végre készített épületemben, *az én nevem alatt tartsák*, jó gondviseléssel conserválják, azokból soha egyet is el ne idegenítsenek, el ne adjanak, azokat egymás között is el ne osszák... és e szerint az egész Publicumra tartozó hasznos Institutumom fennállhasson.”

Az örökhagyó a „hasznos institutuma” „Curatorává” és „Tutorává” családjának tagjait jelölte ki s részletesen megszabta a kurátori tisztség viselőinek jövőbeni sorrendjét. Az erdélyi református főkonzisztóriumnak pedig „superattentiot” és „superinspectiot” biztosított, amely a kurátor kijelölésére nézve is érvényesül a végrendelet alábbi rendelkezései szerint: „...a fiúágnak defectusával... az Erdélyi Református Fő Consistorium, a Teleki fiúág familiának megegyezésével válasszon (ti. curatort) mindenkor, elsőbben is leány ágon lévő fiú

maradékaim közül, ezeknek is pedig defectusukkal... a Teleki fiúágban élő atyámfiai közül, akit arra legalkalmasabbnak és érdemesebbnek ítélt...”

A kancellár fiága – dédunokájának, gróf Teleki Sámuelnek az 1916. évben bekövetkezett halálával – kihalt.

A kancellár a tulajdonában álló, Marosvásárhelyen fekvő könyvtáráépületet, továbbá az összes belsősegeket (vendégfogadó, kertek) „institutumának” – a kurátor kötelességévé tett – fenntartására és gyarapítására „állandó fundusul... elidegeníthetetlenül” lekötötte, a kurátor részére pedig az ingatlanok használati jogát biztosította.

Az örökhatályú „hasznos institutumát” az erdélyi református főkonzisztórium, majd jogutódja, az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsa kezdettől fogva alapítványnak tekintette és az alapító ügyletben részére biztosított főfelügyeleti jogot érvényesíteni kívánta.

Ezért amikor gróf Teleki Ferenc kurátor halála után, az 1861. évben az alapítvány javára lekötött ingatlanok fiára, gróf Teleki Sámuelre telekkönyveztek, az egyházkerületi igazgatótanács az ingatlanok tulajdonjogának a gróf Teleki Sámuel könyvtára mint jogi személy javára történő bekebelezése iránt pert indított. A pert jogerősen befejező P.949/1885. számú kúriai ítélet az igazgatótanács kereseti kérelmét elutasította, azonban elrendelte, hogy a kérdéses telekkönyvek B. lapján „a tulajdonjog korlátozása gróf Teleki Sámuelnek 1811. november 14-én kelt alapítólevele értelmében a marosvásárhelyi gróf Teleki Sámuel könyvtár fenntartása és szaporítása céljából” bejegyeztessék.

Évtizedekkel ezután az alapító kancellár dédunokája, gróf Teleki Sámuel v.b.t.t. – előzetes tárgyalások eredményeképpen – az 1913. évi december hó 5-én közjegyzői okiratban foglalt alapítólevelet állított ki az alapítvánnyal az eddigi vitás jogi helyzet végleges rendezése érdekében. Az alapítólevelet a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 1913. évi december hó 17-én jóváhagyta.

Az alapítvány ebben az alapítólevélben szabályozott keretek között működött jelen alapítólevél jóváhagyásának napjáig.

Erdély egy részének a Magyar Szent Koronához történt visszacsatolása után a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 1942. II. 6-án kelt 26.479/1941. számú határozatával, alapítványi főfelügyeleti jogkörében az alapítvány szervezetét – a változott viszonyok következményeinek megfelelően – újból megállapította és az alapítvány célját, valamint működésének irányát részletesen meghatározta.

E határozat alapján az alapítványról új alapítólevél kiállítása vált szükségessé.

Ennek folytán az alulírott alapítványi tanács – mint a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr által kijelölt egyik alapítványi szerv – a már említett vallás- és közoktatásügyi miniszteri határozat szerint, valamint az erdélyi ref. egyházzal és a gróf Teleki család tagjaival történt megbeszélések alapján az alábbi

alapítólevelet

állítja ki:

1.

Az alapítvány címe:

Gróf Teleki Sámuel könyvtár-, múzeum- és levéltár-alapítványa.

2.

Az alapítvány célja:

a) a gróf Teleki Sámuel által létesített marosvásárhelyi könyvtárnak (a Teleki Tékának) eredeti és változatlan alakjában való fenntartása és gondozása,

b) új, de kizárólag tudományos jellegű művek gyűjtése,

c) az erdélyi református egyházra vonatkozó történelmi és egyházművészeti emléanyag gyűjtése útján egyházi múzeum létesítése,

d) az egyházi tárgyú, valamint a gróf Teleki családra vonatkozó levéltári anyag gyűjtése útján egyházi és családi levéltár összeállítása,

e) Marosvásárhely szab. kir. város helytörténeti emlékeinek összegyűjtése és a Marosvásárhelyen megjelent nyomdatermek gyűjtése,

f) az alábbiak szerint (7. pont) megalakítandó „Tudományos Testület” működésének előmozdítása.

3.

Az alapítvány vagyona:

- a) a gróf Teleki Sámuel által létesített könyvtár könyvanyaga, levéltári anyaga, ásványgyűjteménye és berendezése,
- b) a marosvásárhelyi 4.255. számú telekjegyzőkönyvben felvett ingatlan (könyvtárpépület, kert),
- c) 500 000 papírkorona készpénz.

4.

Az alapítvány szervei:

- a) az alapítvány tevékenységének irányítására és a vagyonkezelés ellenőrzésére (5. pont),
- b) az alapítványi vagyon kezelésére (6. pont),
- c) az alapítvány tudományos céljának megvalósítására (7. pont),
- d) az alapítvány törvényes képviselőjére (8. pont) hivatott szerv.

5.

A tanács.

Az alapítvány élén egy elnökből és 12 tagból álló tanács áll.

Az alapítványi tanács elnöke az erdélyi református egyházkerület mindenkori püspöke, tagjai pedig:

- a) az egyházkerület rangban legidősebb főgondnoka,
- b) a sárpataki ág, tehát néhai gróf Teleki Ádám ágának legidősebb református vallású fiági ivadéka,
- c) gróf Teleki nemzetség széniora által a nemzetség református vallású férfi tagjai közül kijelölt három tag,
- d) mindazoknak az elévülhetetlen érdemeknek elismerésül, melyeket az Istenben boldogult gróf Teleki Pál m.kir.t.t., volt m.kir.miniszterelnök Észak-Erdélynek a Magyar Szent Koroná-

hoz való visszaszerzése körül szerzett, az alapítványi tanács tagja a gróf Teleki Pál miniszterelnök legidősebb fiági ivadéka,

e) a kolozsvári református teológia mindenkori igazgatója,

f) a marosvásárhelyi református kollégium mindenkori igazgatója és főgondnoka,

g) a marosi református egyházmegye mindenkori esperese és főgondnoka,

h) a marosvásárhelyi református egyházközség rangban legidősebb lelkésze.

Az alapítványi tanács hatáskörébe tartozik:

a) az alapítvány tevékenységének irányítása,

b) az intézőbizottság tagjainak megválasztása,

c) a tudományos testület tagjainak kijelölése,

d) az ügyrend megállapítása.

Az alapítvány tanácsa évenként legalább egy rendes közgyűlést köteles tartani Marosvásárhelyen. Határozatait szótöbbséggel hozza és érvényességükhöz legalább 7 tag együttes jelenléte szükséges.

6.

Az intézőbizottság.

Az intézőbizottság három tagból áll. Tagjait az alapítványi tanács lehetőleg Marosvásárhelyen vagy környékén lakó tagjai közül 5 évi időtartamra szótöbbséggel választja.

Az intézőbizottságnak legalább egy tagját az alapítványi tanácsnak a gróf Teleki családból származó, református vallású tagjai közül kell választania.

Az alapítványi tanács az intézőbizottság tagjai közül egyet, lehetőleg a Teleki család tagjai közül, az ügyvezetéssel bízta meg.

Az intézőbizottság hatáskörébe tartozik:

a) az alapítványi vagyon kezelésén kívül

b) az alapítványi tanács határozatainak végrehajtása,

c) a tudományos testület tagjainak kinevezésére vonatkozó javaslatlétel.

Az intézőbizottság határozatainak érvényességéhez legalább két tag együttes elhatározása szükséges.

7.

A tudományos testület.

Annak a nagy jelentőségű szellemi és tudományos értéknek a hasznosítása és továbbfejlesztése, amelyet az alapítvány tulajdonában álló könyvtár képvisel, az alapítvány tudományos testületének feladatkörébe tartozik.

A tudományos testület tagjait kiváló tudós református férfiak közül az intézőbizottság javaslata alapján az alapítványi tanács jelöli ki.

Feladata lehetőleg a könyvtár helyiségeiben tartandó előadásokkal, valamint az alapítvány kiadásában megjelenő művekkel az alapítvány tanácsa által meghatározandó tudományos ágak művelése és fejlesztése.

8.

Az alapítvány törvényes képviselete.

Az alapítványt hatóságokkal és harmadik személyekkel szemben az alapítványi tanács elnöke képviseli.

Az alapítvány jogi képviseletét peres és nem peres bírói és közigazgatási eljárásokban a közalapítványi kir. ügyigazgatóság látja el.

9.

Ügyrend.

Az alapítványi tanács, intézőbizottság, valamint a tudományos testület működésének rendjét és körét – a jelen alapítólevélben foglalt általános elvek alapján – közelebbről az alapítványi ügyrend szabályozza. Az ügyrendet az alapítványi tanács állapítja meg.

A könyvtári könyvek kikölcsönzésénél követendő eljárásra az „Országos Széchényi Könyvtár” kölcsönzési szabályai alkalmazandók.

A könyvtár kezelésével megbízandó könyvtárost az alapítványi tanács a marosvásárhelyi református kollégium tanárai

közül jelöli ki az ügyrendben szabályozott feladatok betöltésére.

10.

Számadás készítése.

Az intézőbizottság köteles az alapítvány jövedelmének felhasználásáról minden év végén okmányolt számadást készíteni és azt az alapítványi tanács útján a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjeszteni.

11.

Panaszjog.

Az alapítvány kezelésére és jövedelmének felhasználására vonatkozó intézkedések vagy határozatok miatt, ha ezek jogszabályba vagy az alapítólevél rendelkezéseibe ütköznek, az érdekeltek fél a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternél kereset orvoslást.

12.

A jelen alapítólevél öt eredeti példányban állíttatott ki. Ezek közül egy példány a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztert, egy példány az alapítványi tanács elnökét illeti, aki azt az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának levéltárába helyezi el, egy példány az intézőbizottságot, egy példány pedig a közalapítványi kir. ügyigazgatóságot illeti, végül az ötödik példány az alapítványi levéltárban helyezendő el.

Kelt: Kolozsvár, 1942. március hó 18-án.

gr. Teleki Achtur	Vásárhelyi János	Gróf Teleki Károly
Dr. gróf Teleki Domokos	Gróf Teleki Ádám	Dr. Gönczi Lajos
gr. Teleki Géza	Farkas Jenő	Szabó József
Gróf Toldalaghy József	Dr. Czakó József	
Gróf Teleki Mihály	Adorján Gábor	

Alulírottak, mint az alapítványi tanács által megválasztott első intézőbizottság, elismerjük, hogy az alapítvány vagyoniát kezelésünkbe átvettük és annak megőrzéséért vagyoni felelősséget vállalunk.

Kelt: Kolozsvár, 1942. március hó 18-án.

Aláírások:

Dr. gróf Teleki Domokos Vásárhelyi János Szabó József

Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
31.408/1942. szám
VII/3.ü.o.

Jóváhagyom
Budapest, 1942. évi március hó 18-án

Hóman

Kolozsvári vita 1834-ben a „politikai utópizmus”-ról

A vita színtere Erdély „írányadó” újságának, az *Erdélyi Híradónak* a melléklapja, a *Nemzeti Társalkodó*. Ezeket a lapokat Méhes Sámuel kolozsvári református kollégiumi tanár szerkesztette referáló modorban. A melléklap különösen az értekező próza meghonosításában jeleskedett mint a felvilágosodás szellemében felnevelkedett és hovatovább a liberalizmus politikai céljait magáévá tevő erdélyi reformpárti értelmiség szócsöve.

A vita ideje arra az esztendőre esett, amelyben az Erdély nagyfejedelme címet is viselő osztrák császár és magyar király országgyűlésre hívta egybe az erdélyi rendeket. Az időpont azért különös jelentőségű, mert 1811-től 1834-ig Erdélyben nem tartottak országgyűlést.

A vita kiváltója a boldogságkeresésnek az a sajátos útja-módja, melyet a Széchenyi István eszméivel ismerkedő erdélyi magyar értelmiség java kezdett a magáénak vallani. Háttérét két, akkoriban megjelent erdélyi könyv dűcolta alá. Wesselényi Miklós *Balítéletekről* (1833) és Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* (1834) című munkájáról van szó.

A vita elindítója Koronka József (1790–1863) volt. Róla elég sokat tudunk. Szinnyei József írói lexikona másfél hasábon ismerteti életét és munkásságát,¹ mégpedig a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium millenniumi monográfiájában talált adatok alapján.² Ez az iskola-történeti munka láthatóan felhasználta azt a három évvel korábban írt életrajzt, melyet két folytatásban Pap Mózes

¹ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. Budapest 1899. 1066–1067.

² *A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium történelme* (Összeállította Sándor János). Székelykeresztúr 1896. 127–130.

tett közzé a *Keresztény Magvető* című unitárius folyóirat hasábjain.³

Koronka József Aranyosszék főjegyzőjének volt a fia. Tanult a tordai unitárius gimnáziumban, majd a kolozsvári unitárius kollégiumban teológiai tanulmányokat folytatott, miközben jogtudományi előadásokat hallgatott a piaristák vezette királyi lyceumban. Tanulmányai befejeztével a kolozsvári unitárius kollégium szeniorának nevezték ki, közben magántanítója volt az unitárius püspök, Lázár István unokáinak. Tanítványaival a szünidőt többször Brassóban töltötte, a német és a francia nyelv elsajátítása céljából. Életrajzírója fontosnak tartja megjegyezni, hogy akkoriban Brassóban több francia (forradalom elől menekülő) emigráns húzódott meg, akik nyelvórakat adtak.⁴ 1813-ban Koronkát jótevője, a kitűnő filozófiai iskolázottságú püspök, Körmöczy János beiktatta a székeskeresztúri Unitárius Gimnázium igazgató-tanári székébe. Ötven évig állt az iskola élén és tanított a felsőbb osztályokban csaknem minden tantárgyat. Műveltségének rádiuszát megrajzolhatjuk azoknak a rövidebb-hosszabb (hol névvel, hol névtelenül, olykor neve kezdőbetűivel jelölt) írásoknak a jelmondatai, idézetei alapján, melyeket 1834–1837-ben a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain tett közzé. Biztosra vehetjük, hogy olvasta a francia és német felvilágosodás jeles szerzőinek (Montesquieu, Rousseau, Herder) műveit, ismerte az európai, sőt (Böloni Farkas Sándor utleírásának köszönhetően) az észak-amerikai kormeghatározó eseményeket. Vallotta a polgári átalakulás szükség-szerűségét, de a társadalmi változásoknak azt a forradalmi útját, amely Franciaországban a jakobinizmushoz veze-

³ Pap Mózes: *Koronka József élete (1790–1863)*. Keresztény Magvető, XXXIII (1893). 208–218, 270–277.

⁴ *I. m.* 212–213.

tett, elutasította.⁵ „Írálya tömör, világos – írja Pap Mózes –, tele van életbölcsessel, találó s az erkölcsiség fejlesztését célzó hasonlatokkal, erkölcsi mondásokkal, igazságokkal [...] Politikai nézeteiben van bizonyos fokú megkötöttség, múltakhoz való ragaszkodás, bizonyos conservatív felfogás, de politikai csökönyösséggel nem vádolhatjuk.”⁶

A vita másik résztvevője a *Nemzeti Társalkodó*ban megjelentetett cikkét így írja alá: E. Cs. Szabó Lajos. Az erdélyi helynevek ismeretében első látásra könnyen megállapítható, hogy a két nagybetű Erdőcsinád előnévként oldható fel. Szinnyeai sokat tudó írói lexikona XIII. kötete tizenkét Szabó Lajos nevű magyar írástudót sorol fel, de ezek között nem találjuk a mi emberünket. Az erdélyi magyar hírlapirodalom kezdeteit számba vevő Ürmössy Lajos monográfiájából viszont értesülünk, hogy az *Erdélyi Híradónak* és a *Nemzeti Társalkodónak* hosszú éveken keresztül hűséges munkatársa volt Szabó Lajos. Előbb mint Torda város és megye levelezője tűnik fel. A tudósítók közül – írja Ürmössy – a legbuzgóbb tevékenységet fejtette ki, sűrűn jelentek meg a hasábokra terjedő tudósításai.⁷ A helyi jellegű tudósításokat „elveiben állandóul meghatározott irányt követő” kritikai dolgozatok követték. Orbán Balázs *Torda város és környéke* című könyvében a város nevezetes embereiről szólva megírta Szabó Lajos életrajzát. Az erdélyi magyar helytörténetírás klasszikusa⁸ nemcsak a szabadelvű eszmetársát tisztelte

⁵ Koronka József: *A szabadság fája (A Frantzia revolutio idejéből)*. Nemzeti Társalkodó, 1834. Második félév. 84–89.

⁶ Pap Mózes: *i.m.* 273–274.

⁷ Ürmössy Lajos: *Erdély irányadó lapja az 1830–40-es években*. Kolozsvár 1907. 90, 93, 113, 228.

⁸ Vö. Csatári Dániel: *Orbán Balázs és „A Székelyföld leírása...”* Kísérő tanulmány Orbán Balázs „A Székelyföld leírása...” című művének hasonló kiadásához. Békéscsaba 1982. – Csatári Dániel: *Or-*

Szabó Lajosban, hanem munkája segítőtársát is. Könyve előszavához ezt a jegyzetet fűzte: „Munkálkodásomban igen nagy mértékben segített elő Szabó Lajos ügyvéd úr, kinek főleg a közelmúltra vonatkozó adataim nagy részét köszönhetem; fogadja érette itt e helyen s a nyilvánosság előtt hálás elismerésem legmélyebb kifejezését.”⁹

Szabó Lajos Erdőcsinádon született; apja törvényszéki bíró volt. Marosvásárhelyt a reformátusok kollégiumában tanult.¹⁰ Királyi táblai joggyakorlat után 1837-ben tett ügyvédi vizsgát. Torda vármegye felső kerülete derékszéki bírájaként kezdte el gyakorlati jogi munkásságát, és Tordára költözve vállalta „a szabad szellem harcát a maradiság hatalmas áramlatával szemben úgy a vármegye, mint a (városi) communitás gyűlésein”.¹¹ Hamarosan „irányadó vezérszerepe” lett a város és a vármegye közéletében. Politikai szerepvállalásának egyenes folyamanként jelentkezett a forradalom idején fegyveres szolgálatra és őrnagyi ranggal nyert osztályparancsnoki beosztást.¹² A világosi fegyverletétel után nem akart külföldre menekülni, és hat éven keresztül „hazátlan, üldözött vadként bujdokolt” a Szilágyságban, Szatmár és Bihar vármegyéiben. Az 1856. évi általános amnesztia lehetővé tette veszélytelen nyilvános megjelenését; előbb Zilahon kataszteri alkalmazottként „tengődött”, 1858-ban visszatérhetett Tordára. Ügyvédként kereste mindennapi kenyerét és erdélyi lapokba írt cikkeivel kapcsolódott be a közéletbe. Az 1867-es kiegyezés után megkínálták hivata-

bán Balázs eszméi. Kísérő tanulmány Orbán Balázs „Torda város és környéke” című művének hasonmás kiadásához. Békéscsaba 1984.

⁹ Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Budapest 1889. 4.

¹⁰ *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága* (Szerk. Tonk Sándor). Szeged 1994. 148, 282.

¹¹ Orbán Balázs: *i. m.* 299.

¹² Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban*. Budapest 1983. 302.

lokkal és országgyűlési képviselőséggel, de „ő nem akarván az alkalmazkodók közé sorakozni – múltjához híven –, megmaradt a jogvédők mellőzött és üldözött phalanxában, megmaradt klasszikus szegénységében”.¹³ Hivatalt nem vállalt.

A vitázó felek bemutatása után illendő rátérnünk magára a szellemi pengeváltásra.

Koronka József *Politikai Utopismus* című írása¹⁴ a felvilágosodás eszmerendszerének alapkategóriái: a szabadság és egyenlőség fogalmi körüljárásával kezdődik. A szabadság nem azt jelenti, hogy az emberek „mindent megtehetnek, amit akarnak”, és az egyenlőség nem azt jelenti, hogy az „emberek egyenlően születnek”. Ellenvetéseit öt pontban sorakoztatja fel: „Az ember születésekor alája van vetve 1. a természet törvényeinek, 2. a gondviselés törvényeinek, 3. az ő szívébe oltott erkölcsi törvényeknek, 4. az ő szülei tetszés szerénti akaratjának, és 5. az erősebb törvényének, vagyis akárki akaratjának, akinek elég hatalma lehet ötet arra kényszeríteni.” Sorra veszi a pontokat, és arra a következtetésre jut, hogy nincs ugyan abszolút értelemben vett szabadság és egyenlőség, de „minden emberben a szabadság iránti egyenlő óhajtság lakik”. Koronka tollán tintához jut a magyar reformkor egyik sokszor leírt – akkoriban és a későbbiekben sokat vitatott – kifejezése: a *súlyegyen*. A kívánatos „társasági állapot” vagy „polgári kötés” nem „valami korlátlan és független individuális szabadságnak állapotja; hanem inkább egy olyan állapot, melyben a korlátlan és individuális szabadságnak, mindenek szabadságának vagy akaratjának, azaz: a törvénynek alája vettette maradni tartozik”.

¹³ Orbán Balázs: *i. m.* 302–303.

¹⁴ Koronka József: *Politikai Utopismus*. Nemzeti Társalkodó, 1834. Második félév, 8. (augusztus 19.) 113–126. és 9. (augusztus 26.) 129–136.

Mivel azonban az emberek „nem egyenlően születnek”, az „individuális érdekek” egymás ellen feszülnek. Ezeknek „súlyegyenbe” tartására rendeltettek a *törvények* és azoknak tartós és erős foglalata: a *constitutio*. Minden alkotmánynak vannak fogyatkozásai, „alkalmatlanságai”, ezeket „súlyegyen” létrehozásával lehet kiküszöbölni. Egyet nem lehet: „tökéletesség után nyargalódzva” a „constitutiot egészen újjáteremteni, valahányszor a tapasztalás abban valami fogyatkozást felfedez”. A nép a legesztelenebb volna, ha azt hinné, hogy alkotmányát mindegyre változtatva „a maga boldogságát állandósíthatja”. A „convulsiok nagyobb rosszat okoznak, mint az, melyet a társaság el akar távoztatni”. Az alkotmányos rend szüntelen újításának a hirdetője hasonló ahhoz a malommesterhez, aki malma köveinek forgatását hol a vízre, hol a szélre, vagy a „sok fát és más éghető matériát emésztő gőzre bizza”. Az ilyen eszement örültet családtagjai bezáratnák abbeli félelmükben, hogy „őket éhségre akarja juttatni”. Be kell látni, hogy a földön semmi sem tökéletes; a tökéletesség „a gondviselés jussa”. Csak a dolgozat vége felé derül ki, hogy szerzője mit is ért *politikai utópizmuson*. Nem definiál, csak körülír. A keresztény ember nem felejtethi, hogy „a tökéletességnek minden ideája a legheterogénebb idea e világ alkottatásával egybe hasonlítatva. Senkinek sem kell tehát inkább, mint néki, a politikai utópizmus ezen szomorú ideáitól magát eltartóztatva tartani, amelyek annyi fejeket minden haszon nélkül megzavarnak, azután szédelgökké tésznek, s végre egy veszett örvénybe buktatnak.” Minden utópizmusnak kútfeje a kevélység, mely arra ösztönzi az embert, hogy „a maga ábrándozása szerint” formálja újjá a világot. A politikai utópizmus – Koronka József dolgozatának utolsó mondata szerint – „egy szép színű, de hamuval teljes gyümölcs, mely a mostani divatú filozófia fájának egy fattyú sarjadzásán szokott teremni”.

A székelykeresztúri tanárral a nála huszonkét évvel fiatalabb Marosvásárhelyi joggyakornokoskodó Szabó Lajos négy hónap múltával száll vitába.¹⁵ A *Felelet* című írás első mondata dőlt betűkkel szedve így hangzik: „Az emberek jussaikra nézve egyenlőknek születnek.” Láthatjuk, hogy itt a jogász szólal meg, aki a „jussaikra nézve” kitéttel bővíti az egyenlőségnek a születés pillanatára érvényes fogalmát. Annak tagadása, hogy az emberek jogaikra nézve egyenlők, a vitába szállót „Spinozának az emberiséget állatok sorába süllyesztő azon veszélyes állítmányá”-ra emlékezteti, miszerint „a nagyobb halak elnyelik a kisebbeket” példájára az erősebb jog szerint (*ius fortioris*) elnyomhatja a gyengébbet. Az meglehet, hogy valaki jobb körülmények közé születik, de ebből nem következik, hogy több *joggal* is bír. A születéskori *egyenlőség* közemberi méltóságunkat védő elve éppen úgy „személyiségünket közelről érdeklő igazság, mint az, hogy „minden emberek szabadoknak születnek”. A vitatott írás szerzőjének „a szabadságróli definíciója félszeg”, már csak azért is, mert öt pontba foglalt fejtegetéséből „nemcsak az jön ki, hogy az emberek szabadon nem születhetnek, de az is, hogy soha szabadok sem lehetnek”. A közszabadság gyakorlatát biztosító polgári alkotmányról szólva élesen támadja azt a kitéttel, hogy mindent „békével kell túrni”. Mert igaz ugyan, hogy „tökéletességet” remélni nem lehet, de lemondani a „tökéletesebbet szomjuzó vágyról”, lelkünk „legfőbb tulajdona” eltékozlását jelenti. Az ember „előhaladási nemes ösztönéből” arra van kötelezve: „semmit el nem mulatni, mindent megtenni, mi tennivaló”. Nem igaz, hogy az alkotmányt érintő újító szándékok el-

¹⁵ E. Cs. Szabó Lajos: *Felelet. Ezen másfél évbéli 8dik s 9ik számok alatt Nemzeti Társalkodóba megjelent Politicai Utopismusra*. Nemzeti Társalkodó, 1834 (Második félév). 23. (december 2.) 355–368.

lenkeznek a keresztény kötelességekkel, mert „maga a keresztény vallás éppen egy volt a maga kezdetébe az emberiséget boldogító leghasznosb, legszükségeseb újítások közül”. Az égi üdvösségbe vetett remény nem térítheti el a figyelmet a mindennapok feladatairól: „a jelen életet használatlan elmellőzni nem lehet, sőt éppen az egy feltétel, hogy jelenleg életünket annyival inkább használni, célirányosan rendelni igyekezzünk, különben untalan csak a jövőbe élve – a jelent számba nem véve – a létele is nem méltánylanók magunkat”.

A *Nemzeti Társalkodó* hasábjain kibontakozó vita furcsaságának jelzésére említjük, hogy egy hónappal Szabó Lajos írásának megjelenése előtt Koronka József két folytatásban megjelenő másik dolgozatában ismét az *Egyenlőségről* ír.¹⁶ Nem utal korábbi munkájára, a „politikai utópizmus” kifejezést egyetlenegyszer sem használja, arról sem tesz említést, hogy (feltételezésünk szerint) már kezében járhatott az őt cáfoló Szabó Lajos kézírata. A baráti levélnek álcázott vitairat indítékáról azt állítja: minden igyekezete ellenére nem tudott annyira menni, hogy az egyenlőtlenségről vallott nézeteit „jó fejekkel és szép elmékkel” megértesse; „húz engemet a vonzalom – írja –, hogy újra vizsgálódjam ama minden elveknél híresebb elv felett: *Az emberek egyenlően születnek*”. Feltehetően éppen Szabó Lajos írására reflektálva teszi fel a kérdést most már módosított formában: a születő emberek „egyenlők jussaikra nézve”? És a kérdésre így válaszol: „Itt már van valami megakadásom, mert nem olyan világos előttem, hogy tulajdonképpen mik azok a *jussok*? – s ezen kívül ezen jussok igen sokfélék is. Vélekedésem szerint *juss* az, amit más tőlem igaztalanság nélkül meg

¹⁶ Koronka József: *N. Nnek egy levele a maga barátyához, a francia revolutio idejében*. Nemzeti Társalkodó, 1834 (Második félév). 20. (november 11.) 314–320, és 21. (november 18.) 323–329.

nem tagadhat.” Montesquieu-től (*L'esprit des lois*) és Rousseau-tól (*Le contrat social*) vett, maga fordította idézetek bőségével próbálja alátámasztani az igazát, vagyis azt, hogy a politikai egyenlőség elve inkább képes „a polgári társaság épületét elrontani, mint felemelni és megerősíteni”. A dolgozat befejező része óvszert (praeservatívát) ajánl „a republikai kórság ellen”. A polgári átalakulás nyugat-európai eseményei óvatosságra intenek: „A szabadsággal jól élni tudni: derék nemzeti okosság. Az azzali élest el nem találni: nagy boldogtalanság.”

A most itt ismertetett vitát először Pándi Pál húzta elő az ismeretlenség homályából, de a szellemi párbajt elindító Koronka Józsefről nem tud többet mondani, mint azt, hogy fejtegetése „elvont, papos jellegű”, E. Cs. Szabó Lajos „bátor hangú” cikkét viszont megdicséri; összegezve mondandóját, így vélekedik: „ezt a korai magyar »utópista vitát« már félreismerhetetlenül áthatják a legfrissebb franciaországi események és eszmeáramlatok.”¹⁷

Utánajárva a vitatkozó felek életrajzi körülményeinek, elővéve más írásait is, nem oszthatjuk Pándinak azt a véleményét, hogy a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain a papos, maradi világnézet csap össze a felvilágosodás haladó szellemű gondolatvilágával. A vita résztvevőinek alapállása egyformán keresztényi, érvrendszerüket mindketten a felvilágosodás tanításaiból merítik. Szembenállásuk elsősorban nemzedéki eredetű: a boldogságkeresésben a két évtizeddel idősebb keresztúri tanár elutasítja a társadalmi változtatás *radikális* útját, a fiatal tordai jogász a szabadság görög példájára (Platón *Államára*) és Észak-Amerika *Függetlenségi Aktájára* hivatkozva Erdély intékciónak gyökeres átalakítását sürgeti, mert a nemzet boldoggá vá-

¹⁷ Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon. *Az utópista szocialista s kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban*. I. Budapest 1972. 78.

lásának egyetlen biztosítéka „az anyagi és erkölcsi erők célszerű kifejtése”.¹⁸ Abban viszont tökéletesen igaza van Pándi Pálnak, hogy a kolozsvári vita megszólalóinak utópia-fogalma nem hozható összefüggésbe az utópista szocialistáknak már akkoriban Erdélybe is eljuttatott tanai-val.¹⁹ Szociális karaktert az utópia akkor nyer, amikor a boldogságkeresés a tulajdonviszonyokra, a termelésre, a munkaszervezésre és az elosztásra is kiterjeszkedik és megváltoztatásukra teoretikus választ keres. A mi itt ismertetett vitatkozóinkkal közel egy időben Bolyai Farkas és fia, Bolyai János többször újfogalmazott üdvta-naikban festegetik a köztulajdonra épülő társadalom jövő-képét.²⁰

Annak bizonyosságára, hogy maga a vitát indító Koronka József is nagy változásokat sejt a *távoli* jövőben, ismertetett cikke megjelenése után három évvel ugyancsak a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain négy folytatásban (mai nyelven szólva) egy tudományos-fantasztikus irományt tesz közzé.²¹

Koronka képzelt utazója „repülő gőzpostán” Philadelphiából indulva először „Szent Napóleon (a régi nevén Sz. Héléná)” szigetén áll meg azért, hogy felkeresse a „rég-i világ hőseinek” emlékművét, melyet egy „szabad nap-gázzal” működő „mív” tart fényözönben az éjszaka órái-ban is. Innen az óceánt átrepülve érkezik meg utazónk „Kalmárország” (az egykori Anglia) fővárosába. Ez a

¹⁸ Szabó Lajos: *Sérelmi és haladási eszmék*. Erdélyi Híradó, 58. (július 27.), 462.

¹⁹ Vö. Gáll Ernő: *Az utópikus tudat és erdélyi változatai*. = *Pandora visszatérése*. Bukarest 1979. 51–76.

²⁰ Vö. Bolyai János marosvásárhelyi kézíratai (Szerk. Benkő Samu). I. Kolozsvár 2003. Passim.

²¹ Koronka József: *Utazás a Régi Európa romjai felett 2836dik évben. Egy névtelennek irományai között találtatott levelei szerint*. Nemzeti Társalkodó, 1837 (Első félév). 13. (március 28.) 193–198; 17. (április 25.) 265–270; 18. (május 2.) 274–278; 19. (május 9.), 300–304.

Buk nevű „falucska” két mérföldnyire fekszik azoktól a romoktól, melyek „a régi, világszerte híres London” hírmondói. Összeomlott fal emlékeztet az egykori Westminster-palotára, melyről a historikusok azt állítják, hogy „a régebbi időkben, egy a 25dik században elenyészett ókeresztény vallásnak úgynevezett temploma lett volna”. Az új vallás „csudálatos bálványimádás”: gyapjúzsákokat és gőz erőmíveket imádnak. Az utazó találkozik Shakespeare-rel is, aki juhásztor; egy mesterséges szélfuvalattal kiszáritott mocsár helyén zöldellő legelőn őrzi nyáját. Az orvostudomány csodákat mivel „állati organismusnak az emberivel való egybekötése következtében”; egy vámhivatalnok leszakadt orrát egy vizsla húsából pótolták; a „sebes gőzkocsizás közben feje lágyára esett” skóciai hivatalnok szétroncsolt agyvelejét ökörvelővel helyettesítették; a háborúban „gőzpuska golyóbis” találta, vérét vesztett ezredes életét finom porrá szárított nyúlvér oldatával mentették meg; a nagy erőlködéstől az ágyékában szárazkórságba esett balett-táncosnőt úgy adták vissza szakmájának, hogy „két csipőcsontjai kifűrészeltettek és két egészséges golya combokkal” váltották ki az eredetieket; a keringési panaszok gyógyítására „nagy diavatban és sikerrel használtattak olyan vérszipók is, melyek az angol pseudo liberálisokból minden tüzes és az aristokratákból minden neheztelő vastag vért kiszívtak”, sőt ez a spiritus eltüntette a papírra írt veszedelmes gondolatokat, és rendszeres gyomorba juttatása a „politikai életet derültebbé és csendesebbé” tette.

Angliából gőz gyorszekéren hamarosan Új Philadelphiába (a régi Párizsba) érkezett utazónk.

„Egy ilyen gőz gyorszekér valósággal egy kis világ magában. Mindenfelé érzi és tapasztalja az ember a legkellemesebb következményeket, s az okokat sehol sem látja. Így p. o. jó reggel minden szobák az egész úti szekérben gőzzel separtetnek ki, s igen nagyon nevetséges

furcsasággal lehet nézni, midőn egy szobában egy kefe-seprű tulajdon maga keze által seperget. De csudára méltóbbak a szinte csak most feltalált, igen hasznos »váltótölcsekre«, melyek rendszerént a gőzsekér belső szegleteiben vagnak felsrófolva. Ezek arra valók, hogy a pénzt, mely a régi Európában még máig megvan, a lehető legnagyobb sebességgel felváltsák. Ezen tölcsekre kétfélék. Egyik arra szolgál, hogy az úgynevezett pénzbecset (courant) vagy aranyat apró folyó pénzre, a másik pedig az apró folyó pénzt köz pénzbecsre vagy aranyra újra felváltsa. Feltölti ti. az ember igen egyszerűen a felváltandó summát a váltó erőmív felső tölcseribe, s legottan kapja egy hátulsó kicsiny lappancs-lyukon ugyanazon summát felváltva.

Április 22kén szerencsésen megérkeztem a régi Párizsba. Elbámul az ember, ha megtekinti a vidéket, melyen valaha a fél világnak parancsoló város, a 19dik század Rómája állott.”

És bevégeződik a 2836. esztendő megidéző útleírás a néhai francia főváros döbbenetes képével: „A mostani város, Új Philadelphia, amint tudod, egy ámerikai telep (colonia), és valamint az egész ország is, nagyobbára a régi franciák ivadékjaitól lakattatik; de sok ámerikaiak is telepedtek meg itten. – A régi Franciaország, mint tudva van, a 20dik század kezdetén, valamint az egész Németország is, az akkor annyira határtalan hatalomra jutott régi orosz nemzet árjától elborítottatott, s tökéletesen meghódítatott. – Csak igen kevés csekély nyomok bizonyítanak még a valahai francia nagyságról. – Egy félig összeomlott boltozat-ív áll még nem messze a mostani tanácsháztól, mint egyetlen egy fennmaradt romladék. – Ez a Napóleon győzelmi íve, mely neki a 19dik század kezdetében vagy közepe felé állíttatott. – A Bourbonok kevés palotáinak nincs nyoma.

Midőn én így az említett felséges emlékü győzedelmi ív előtt állanék (az idő estvefelé vala), ímé csak egyszerre vérpirosra festődék az a lehaladó nap veresen csillámló fényétől; s erre igen komolyan andalgó gondolkozásba merülve érzé magát az én lelkem. – Igen! Igen! Mondék magamban, vérpirosságú az, mert vérpirosságú tentával van béírva az ő neve is a világi történetek roppant nagy könyvébe.”

Koronka József „látomásába” beleszővi vélekedését a felrémlő történelmi-társadalmi mozgásokról, a *felfelé* vagy *lefelé* tartó folyamatokról. A különben minden területen beálló változások nem egyneműek. Például a technikai haladás (fejlődés) nincs arányban a morálisokkal. A három évvel korábban leírtakra emlékezve fogalmazza meg képzeletbeli utazása elméleti hozadékát: a megakaszthatatlan idő *világosság* és *sötétség* váltakozását hozza magával. Emelkedő és süllyedő századok váltják egymást.

„Amit az emelkedő századok szültek, és ami egyszer a világosságra kinőtt, értségre jutott: az az idők cseréjében sem vész el, akár mint harapóddzék az ellen az önkényes akarat. – Amit egy század (mint talám gyenge) fel nem emelhetett, és amit egy nemzet még el nem hozott, kivívja azt a közelebbi. – A pálya szabados felfelé, mert kényszeríthetetlen a világosság hatalma.

Ilyen gondolataim és elmélkedéseim valának nekem ez előtt, míg otthoni míveltségi pontunkon állva, ezen utazási tapasztalásokba nem elegyedtem; most pedig önön magamat hazudtolva, visszavonom némelyikét ezen gondolatimnak, és azt mondom, hogy a világ történeteinek menetele csak egy bizonyos pontig hangozhatik így: »*feljebb*«; mikor addig jut: éppen szállani kezd »*alább*«. –

Az idő nagy szekere nem csak elé, de hátra is viszi a nemzeteket...²²

Boldogságkeresésre rendelt lény az ember. S ezt régóta tudja, és fogalomalkotó készsége birtokában jó ideje szavakba is foglalta. Ennek írásos emlékei Platón *Államá*-tól kezdve ránk testálódtak. A kereszténység szerint a boldogság végleges beteljesülése – az üdvözülés – csak a természetfeletti rendben adatott meg, de földi megközelíthetősége is isteni adomány. Az angol Morus Tamás *Utópia* (1516) című műve, „seholsincs-ország” jelentéssel nevet is adott annak a képzeletbeli tartománynak, ahol az ember megvalósíthatja a maga eszményi társadalmi berendezkedését. A felvilágosodás nagy eszmei áramlata Európaszerte megmozgatta az elméket, s mind a tudományban, mind a szépirodalomban megszorodnak a boldogságot kereső írások. Utópiák és ellenutópiák születtek. Ez történt Erdélyben is. Két kisváros lakója: Székelykeresztúrról egy tanár, Tordáról egy fiatal jogász vitába bonyolódik azon kérdés felett, hogy koruk embere merre keresse a közboldogság felé vezető utat. Napjaink gondolkodói is ezt keresik, nem mindig biztató sikerrel.

222²² Koronka József: *i. m.* 275. (L. a 16. jegyzetet.)

Cédulák Csucsáról

Azokat az apróbb-nagyobb papírszeleteket, vagyis cédulákat hozom szóba az alábbiakban, melyekre általában könyvtárak, levéltárak bűvárlói (köztük magam is) feljegyzéseket rónak, hogy aztán belőlük – mint kőműves a téglából épületet – értekezést, tudományos dolgozatot szerkesszenek. Az épület elkészültével a jótékony vakolat elfedi a téglákat, a cédulák létre is majd csak egy-egy lapalji jegyzet emlékeztet. Irodalmiasabb szóhasználatlalt az emlékezetmegtartó cédulákat Tamási Áron bogaraknak, egészen pontosan: bolháknak nevezte, amikor az erdélyi magyar irodalmi termés nyilvántartására vállalkozó tudós kortársáról, a fáradhatatlanul cédulázó György Lajosról azt írta, hogy esténként bizonyára – mint bolhát – örökké megszámlálja az erdélyi könyveket.¹

Csucsáról, erről a Sebes-Körös felső folyása menti, a történelmi Erdély legszélső településéről 1384-től kezdődően vannak – Chucha-nak írva – hiteles feljegyzések.² A falu múltját megvilágító tekintélyes mennyiségű kijegyzéseim az évek során anélkül szaporodtak irattartóimban, hogy reájuk támaszkodva tanulmányt vagy éppen monográfiát terveztem volna írni. Amióta, több mint hatvan évvel ezelőtt, a kolozsvári Református Kollégium diákjaként osztálykiránduláson a révi vízeséshez közeledve hallhattam Tulogdi János tanár úr magyarázatát arról, hogy a vonatablakon keresztül élénk táruul Körös menti látványhoz a falunak: Csucsának mennyi nevezetessége társul, különös érdeklődés támadt bennem, és jegyezgetni

¹ Antal Árpád: *György Lajos életműve* (Erdélyi Tudományos Füzetek 210). Kolozsvár 1992. 13.

² Suciu, Coriolan: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. I. București 1967. 151.

kezdték a könyvekben és levéltárakban elém bukkani, a falu múltját érintő értesüléseket.

Az évek során felhalmozódott cédulákat széttergetve íróasztalomon hat csomóba rendeztem el őket. Ez a tematikus rend alakult ki: 1. település-, birtok-, népességtörténet; 2. gazdaságtörténet; 3. hadtörténet; 4. politikatörténet; 5. irodalomtörténet és 6. egyháztörténet. A továbbiakban a cédulahalmaz tematikailag elkülönülő információit röviden sorra veszem, de közülük a hatodiknál – az ünnepelt Gálffy Zoltán professzor tudományos érdeklődésére való tekintettel – kissé bővebben elidőzőm, nem feledve, hogy a terjedelmi korlátok itt is útját állják a teljességre törekvésnek.

1. Település-, birtok- és népességtörténeti adatok szerint a hegyek közé szorult kicsi román falu a sebesvári uradalomhoz tartozott, és a Nemes, az Íjgyártó, majd 1460-tól a huszadik század elejéig a Bánffy család birtokolta.³ A falunak mezőgazdasági művelésre alkalmas földje alig volt. Pásztorkodáson kívül semmi létfenntartó foglalatosság nem kínálkozott. Gyér lakossága a XVII. században annyira megfogyatkozott, hogy a források mint pusztáról tesznek említést erről a tájékról. Az újratelepedők 1730 táján görög katolikus románok voltak, akik földesúri patronálással épült fatemplomban dicsérték az Istent.⁴ A jobbágyszabadítást követően a kártalanítási nyilvántartások szerint több volt földesúr, így a faluban birtokos gróf Bánffy Miklós (Alsó-Fehér vármegye volt főispánja, a hasonló nevű

³ *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez* (Szerk. Iványi Béla). II. Budapest 1928. 26. – *A Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei* (Szerk. Jakó Zsigmond). I–II. Budapest 1990. 1493–1494, 3720, 3723, 4723, 4734, 5397.

⁴ *Șematismul veneratului cler al Archidiecesei metropolitane greco-catolice române din Alba-Iulia și Făgăraș pre anul domnului 1900*. Blaș 1900. 430.

író nagyapja), báró Bánffy Albert, báró Bánffy Dániel és báró Bánffy Zsigmond kapott kárpótlást.⁵

Lakossága majd az iparosítással növekszik meg. 1910-ben 2001 lakosa van, ebből 1543 román, 437 magyar, a többi német vagy más nemzetiségű. 1930-ban 1428 román, 119 magyar élt a faluban,⁶ 1986-ban pedig összlakosságának 5226 a száma.⁷

2. A gazdaságtörténeti cédulákra tekintve azt látjuk, hogy a falu lakosainak századokon keresztül az erdő és a legeltető állattartás biztosította a betevő falatot. A Sebes-Körös szűk völgye és a meredek hegyoldalak alján erdőirtással létrehozott, jobbágyok művelte keskeny parcellák a szántóföldi növénytermesztésnek csekély lehetőséget biztosítottak. Jellemző adatként itt említem meg, hogy az első világháború végének kenyérszükségében a felesége csucsai otthonába költözött Ady Endrének édesapja 1918-ban Érmindszentről lovasszekéren négy zsák búzát szállított, hogy fiának meglegyen a mindennapi kenyeré.⁸ Az erdőrengetegből kitermelt fát tutajon úsztatták le a Sebes-Körösön, s szemtanúk leírása szerint a Bánffy-uradalom még az ezerkilencszázas évek elején is minden este vastagra kovácsolt láncsal záratta el a folyómedret, hogy az éj sötétjében fatolvajok tutajának áthatolását megakadályozza.

A XIX. század második felében a Kolozsvár–Nagyvárad közötti vasút építése lendített nagyot a falu gazdasági életén. A két város között a félúton nagy állomás épült, mely elsősorban nem a személyforgalmával, hanem az áruszállítással vált jövedelmezővé. A rakomá-

⁵ Grimm, Josef: *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*. Wien 1863. 76, 84, 89.

⁶ Tóth Pál Péter: *Szórványban*. Budapest 1999. 198. – Wagner, Ernst: *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Köln–Wien 1977. 212–213.

⁷ *Mic dicționar enciclopedic*. București 1987.

⁸ Ady Lajosné: *Az ismeretlen Ady*. Budapest 1942. 370.

nyok zöme faáruból és a környék kőbányáinak a termékeiből állt. A vasútépítés óriási mennyiségű fát (talpfát, telefontóznát, fűrészárut) és a vasútvonal aljzatához szükséges terméskövet igényelt. A nagy forgalmú vasútállomás maga is nagy emberszükségletet támasztott, a vasúti szakemberrel együtt nőtt az ide telepedő kereskedők, kisiparosok és az állami adminisztrációban alkalmazott tisztviselők száma.⁹

3. Hadtörténeti művek hadi cselekmények színhelyeként emlegetik Csucsát már jóval azelőtt, hogy ipartörténeti írásokban feltűnne a falu neve.

1848. november 17-én hajnalban kapitulációs egyezmény jött létre Kolozsvár megbízottjai és a sikeresen előnyomuló császári hadsereg között. A honvédsereg visszavonult Bánffyhunyadra, a vezénylő Czetz őrnagy november 25-én főhadiszállását Csucsára tette át. A kilátástalan helyzetről ezt olvassuk: „November végén tehát a Kolozsvárról elfutott magyar tábor ott várakozott a csucsai szorosban, a Sebes-Körös vizének szűk völgyében a lehető legnyomorúságosabb viszonyok között. Csucsai község, az állás kulcsa, nyomorúságos jobbágyfalu, melyben sem a főhadiszállásnak alkalmas épület, sem a legénység és lovak elszállásolására elegendő hely nem volt. Az élelmezés is csak ügyel-bajjal történhetett. Itt várta a sereg, hogy mit határoz az osztrák hadvezetőség: megtámadja-e a csucsai állást, vagy előbb a Székelyföldet próbálja megszerezni?”¹⁰ A továbbiak nem az osztrák tábornokok döntéseinek múltak, hanem azon, hogy közben Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke Bem Józsefet a „felső erdélyi hadsereg” fővezérének nevezte ki.¹¹

⁹ *Industria és bogățiile naturale din Ardeal și Banat*. Cluj 1927. 57–125.

¹⁰ Kovács Endre: *Bem József*. Budapest 1954. 291.

¹¹ Kossuth Lajos *Összes munkái*. XIII. Budapest 1958. 613.

Az Erdélybe érkező lengyel származású tábornok a szétzilált honvéd csapattestek feletti szemléjét december 7-én Csucsán kezdte meg, Nagybányán folytatta, és pár nap alatt „magát támadó helyzetbe tette”.¹² Az erdélyi honvédség élén bekövetkezett személyi változásról mit sem tudva a császáriak Nagyvárad elfoglalására indultak. August Wardener császári tábornok kapott parancsot arra, hogy Bánffyhunyard felől Csucsán keresztül nyomuljon előre, Karl Urban alezredesnek, a naszódi határőrezred parancsnokának pedig Váralmás felől kellett támadnia. A Csucsát védő magyar tábor főparancsnoka, Riczkó Károly ezredes Dobay József őrnagy és Baumgarten József ezredes támogatásával több rendbeli támadást visszaverve meghátrálásra kényszerítette a császáriakat. A december 18-án kezdődött és másnap folytatódott csucsai csatáról a kortárs ezt jegyezte fel: „A csata december 18-án kezdődött, ágyú, szurony tüzesen működött. Az országút a Körös és a Sebes vize összefolyásától Csucsáig vérrel befestett.”¹³ A csucsai csatával egy időben Bem Nagybányáról kiindulva előbb Dést foglalta el, majd karácsony első napján Kolozsvárt termett.¹⁴

A hadtörténeti munkák csucsai eseményeket is jegyezték fel a forradalom és szabadságharc tragikus végkifejletéről szólva. A világosi fegyverletétel után ismét Urban alezredes lép színre: Bánffyhunyardnál megtámadta a visszavonuló honvédeket, és 1849. augusztus 18-án Csucsáig üldözte a Gál Sándor vezette sereget. Gál ezredes hallani sem akart a fegyverletételről, és Csucsáról Krasznán át Zilahra tartott, hogy ott egyesüljön Kazinczy

¹² Kövári László: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest 1861. 139. – *Bauer őrnagy, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből* (Közli Makray László). Pest 1870. 68–83.

¹³ Kövári László: *i. m.* 140.

¹⁴ Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re*. Budapest 1880. 444–449.

Lajossal, aki azonban augusztus 26-án Zsibónál letette a fegyvert.¹⁵

Kereken hetven esztendő telik el úgy, hogy Csucsá békés életét nem zavarják meg háborús események. Az első világháború éveiben gyakran vonultak át katonavonatok a csucsai állomáson. A szerelvények elsősorban azért álltak meg, hogy vízzel töltsék fel a gőzmozdony víztartályát, a vonatról leugró katonák pedig élve az alkalommal friss vízzel tölthették meg kulacsaikat. Harcoló egység csak 1919 legelején lépett a falu földjére. A győztes nagyhatalmak az 1916-os titkos szerződésben vállalt ígéretek alapján először a Máramaros–Zilah–Csucsá–Zám vonalig engedélyezték Ferdinánd román király csapatainak az előnyomulását.¹⁶ A Párizsban összeülő békekonferencia 1919. február 26-án új demarkációs vonalat tűzött ki, kötelezte Magyarországot, hogy vonja vissza hadseregét száz kilométerre nyugatra, majdnem a Tiszáig. Ekkor került Szatmárnémeti, Nagyvárad, Nagyvárad román fennhatóság alá.¹⁷

4. Politikatörténeti adalékokat tartalmazó céduláim valójában egyetlen eseményről értesítenek, mégpedig arról az 1923. október 23-án Bukarestben létrejött, később aláírási helyéről „Csucsai paktum” néven elhíresedett írásos megegyezésről, melyet Averescu tábornok Néppártja kötött a Romániai Országos Magyar Párttal. A paktum elnevezését onnan kapta, hogy aláíróit annak kezdeményezője, Octavian Goga kultuszminiszter 1923. november 25-én meghívta ebédre a Boncza Bertától, Ady Endre özvegyétől megvásárolt csucsai kastélyába. A preambulum-

¹⁵ Hory Béla: *A nagy magyarok 1848–49-ben*. Kolozsvár 1873. 95. – Kovács Endre: *i. m.* 641–642.

¹⁶ Ormos Mária: *Padovától Trianonig. 1918–1920*. Budapest 1984. 127–131.

¹⁷ Eördögh István: *Erdély román megszállása (1916–1920)*. Szeged 2000. 27–31.

ból és nyolc fejezetből álló megállapodást román részről Octavian Goga és Constantin Bucsan, magyar részről Grandpierre Emil, Hajdu István, Pál Gábor, Gyárfás Elemér és Szele Béla írta alá.¹⁸ Erről a megegyezésről az Országos Magyar Párt Intézőbizottsága 1927. május 7-én tartott ülésén ezt az értékelést fogadta el: „A romániai magyarság vezetői a csucsai paktumot és annak alapján a tavalyi választási egyezményt a közeledés jegyében kötötték meg az Averescu tábornok vezérlete alatt álló Néppárttal, remélve, hogy a magyarság legégetőbb problémái ezen a néven megoldást fognak találni. Sajnos, meg kell állapítanunk, hogy a kormány az egyezményben vállalt kötelezettségeiből eddig még semmit sem teljesített.”¹⁹

5. Irodalomtörténeti nevezetességűvé Csucsát két költő, a magyar Ady Endre és a román Octavian Goga tette.

1915. március 27-én Ady Endre feleségül vette Boncza Miklós csucsai „várúr” Berta nevű leányát, akinek aztán a költő a játékos Csinszka nevet adta. Azzal, hogy idézőjelbe tettem a várúr kifejezést, azt akartam jelezni, hogy a csucsai hegyről nem valami ősvár látványa tárul a vonatablakból kitekintő elé, hanem egy, a XIX. század végén emelt romantikus ihletésű épületé.

Az Ady-kutatás jeles műveket publikáló képviselője, Kovalovszky Miklós írta a „várúrról”, Boncza Miklósról: „Pályafutása a századvég Magyarországnak karrierlehetőségeit példázza. A székely árva gyermek fölküzd magát a hatalmasok közé: jól kereső, tekintélyes pesti ügyvéd, képviselő, laptulajdonos, előkelő úr lesz. Miniszterekkel barátkozik, vagyont szerez. Gazdag aggregények

¹⁸ Mikó Imre: *Huszonkét év*. Budapest 1941. 47–49, 274–284.

¹⁹ *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez*. 1. A vezető testületek jegyzőkönyvei (Szerk. György Béla). Csíkszereda–Marosvásárhely 2003. 98.

világát éli, különféle nőügyekbe bonyolódva, és negyvenöt évesen szánja el magát a nősülésre, akkor is meghökkenést keltve: kierőszakolja, hogy királyi engedéllyel feleségül vehesse unokahúgát, özvegy néniének húszéves lányát. Az ő kedvükért építteti föl a csucsai »várat«, odaviszi asszonyát, hogy megszüljön gyermekét.”²⁰ Ady Endre apósának, Boncza Miklósnak regénybe illő életéről sok cédulát írtam tele, most a reá és családjára vonatkozó legfontosabb adatokról teszek említést.

1635. november 24–27-én összeírják a marosszéki hadköteles székelyeket. Kelementelkén feljegyzik az összeírók Boncza János István nevű 20 éves fiát, aki „szolga”, de „nemes ember”.²¹

Az elszegényedett Bonczák a Kis-Küküllő marosszéki felső vidékéről leköltöztek a folyó alsó folyása mentébe, Küküllő vármegyébe. Désfalvi előnevük is e vidékre utal. A családi irományokat tartalmazó ládára a csucsai kastély padlásán Boncza Berta Ady Endrével kettesben bukkant rá, és az abban olvasottak alapján írta visszaemlékezéseiben családjáról: „Erdélyben falvak voltak és vannak bizonyára ma is zsellérsorsban élő nemes emberekből, akikről sikerült többet megtudnom, tudományért, hitért vívódó, lázadón kemény férfikoponyák voltak. Unitáriusok: természetük és hitük parancsa szerint szabadságot követelők és egyszerűségben hívők. Erőszakosan elszánt hímek, egyéni függetlenségükért küzdők és letörők.”²²

A Kis-Küküllő mentéről Csucsára a székely eredetű család leszármazottjai közül Boncza Elek és Nagy Jozefa árván maradt gyermekei – két leány és egy fiú – kerültek.

²⁰ Kovalovszky Miklós: *Arckép, más oldalról. Csinszka féltestvére Boncza Miklósról*. Magyar Nemzet, 1979. január 14. 9.

²¹ Székely Oklevéltár. Új sorozat. V. (Szerk. Demény Lajos). Kolozsvár 1999. 393.

²² *Csinszka memoirja. A Boncza-család. Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában*. K. 10/8.

A Bánffy Miklós kalotaszentkirályi udvarházában és bonchidai kastélyában gyámolított nagyobbik lányt, Malvinát a grófék férjhez adták Kováts Károlyhoz, akit előbb zentelki birtokuk intézőjévé, majd csucsai jószágigazgatójuknak tettek meg. Erről Csinszka memoárjában ezt jegyezte fel: „Csucsá kis Körös menti oláh falu Erdély határán, Kolozs megye utolsó stációja, Szilágy és Bihar vármegyék között. Most a vasútépítés alatt Bánffy grófnak olyan megbízható emberre volt szükségük, aki itten fekvő birtokaikat hűséggel őrizze az állami építkezések idején. Választásuk Kováts Károlyra esett, aki családjával Zentelkéről Csucsára költözött.”²³ Boncza Elek másik két árvája a rokon bágyoni unitárius papnál nevelkedett. Szívesen időztek nővérük csucsai házában is. A kisebbik leány, „Boncza Berta nagylánysága utolsó éveit nővérénel, Malvinánál, Kováts Károlynénál töltötte, ugyancsak Malvináék házában szünidőzött fivérük, Miklós is, ha szabadsághoz jutott. Így történt – folytatja Csinszka a családi beszámolót –, hogy mi Bonczák a Székelyföld szívéből Kolozs megyébe kerültünk, Csucsára.”²⁴ Boncza Elek árvái felnőttek és elhelyezkedtek. Miklós Pesten tekintélyes, jól kereső úr lett, Malvina is vidám, gondtalan jólétben élt Kováts Károly mellett, mikor Berta nővérük váratlanul férjhez ment. A vidéki úri élet ítélete szerint nagy partit csinált, mert törökfalvi Török Károlynak, a bánffyhunyadi járás elkényeztetett fiatal „főszolgabírójának öreá esett a választása”.²⁵

Török Károly és Boncza Berta házasságából született az ugyancsak Berta nevű leányka, akire felcseperedve szemet vetett a nagybácsi – Boncza Miklós pesti ügyvéd és országgyűlési képviselő –, és az özvegyen maradt anya

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

tiltakozása ellenére 1893-ban feleségül is vette. Az anyakönyvi bejegyzés tanúsága szerint „a másodfokú vérrokonságból származó házasság akadály alól a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter úrnak 28587/893. június 21. sz. leirata értelmében mentettek fel Ő cs. és kir. Felsége nevében”.²⁶ Ugyancsak ez az anyakönyvi bejegyzés tájékoztat a vőlegény társadalmi rangjáról csupán azzal, hogy tanúként Wekerle Sándor m. kir. miniszterelnököt és München Aurél országgyűlési képviselőt jegyezték be.

Szülei házasságáról Csinszka részletesen beszámol memoárjában: „...a 48 éves, férfiaságában és tehetségében figyelemre méltó Boncza Miklós az alig 20 éves kis Török Bertában tulajdon édesnővérének, Boncza Bertának, Török Károly bánffyhungyadi főszolgabíró özvegyének leányát vette el. A kislány kedvéért megvette a csucsai hegy Körösre néző oldalát, köveket robbantatott és felépített egy kis mesevárat, fajnutyákat, gyönyörű lovakat, galambokat és pávákat sétáltatott a hétholdas parkban, és odavitte az asszonyt, akit elvett 1893. július 4-én.”²⁷

A várkastélyt Boncza Miklós a századforduló egyik divatba jött építészével, Alpár Ignáccal (1855–1928) tervezette meg, kinek nevét sok budapesti és vidéki középület (így a fővárosi Nemzeti Bank és Tőzsdepalota, a kolozsvári megyeháza) tette ismertté.²⁸

A házasság rövid idejűnek bizonyult; a fiatalasszony, alighogy világra hozta kislányát, 1894-ben gyermekágyi lázban meghalt. A férj a csucsai várkertben akarta eltemetni. Úgy rendelkezett, hogy „mindennek úgy kell maradni, ahogy szegény Bertuka szerette. Olyan virágokat

²⁶ *A Budapesti Kálvin téri Ref. Anyaszentegyház házassági anyakönyve.* 234/1893.

²⁷ *Csinszka memoirja. Gyermekkorom.* I. rész. I. h. K. 10/1.

²⁸ *Ady Lajosné: i. m. 27. – Művészeti Lexikon.* (Szerk. Zádor Anna és Genthon István). I. Budapest 1965. 47.

kell ültetni a kertben, azokat a faj állatokat kell kitenyészteni, amik neki kedvesek voltak. A várban is, ahol élt és meghalt, mindennek úgy kell maradni, ahogyan ő azt elképzelte. Csucsá miatt teremtődött, és Csucsát az ő emlékéért úgy kell megtartani, ahogy ő azt megálmodta. Ha majd felnő a kislány, érezze lépésről lépésre, hogy milyennek kell lennie annak a Valakinek, aki olyan kivételes asszonynak lett a gyermeke, akit halála után is így él túl virágban, szépségben – a szeretet.”²⁹ Az anyós (a vő testvérhúga) azonban hallani sem akart arról, hogy leányát a kertben temessék el. „Elég volt a romantikából” – mondta, és a temetésre végül Bánffyhunyon került sor. Amikor a nagymamára bízott árva kislány megbetegedett és erről a Pesten lakó apa úgy értesült, hogy a „vár alápincézetlen és nyirkos” volta következtében esett ágynak gyermeke, azonnal vásárolt „a kert felső részében” még egy jó darab földet, és ott – mint írja Csinszka – „fönt a hegyoldal emelkedett részén épült az új ház – miattam”.³⁰ Amikor aztán 1915-ben Bertuka férjhez ment Ady Endréhez, ebben a felső házban rendezték be otthonukat. A költő a háborús időkben naponta innen sétált le az állomásra és az országútra, hogy vigasztalja a „nemzeti tragédia hőseit és szenvedőit”. Így ír erről Lajos öccsének: „...gondold el, miket láttam, éltem, beszéltem, vigasztaltam (hit nélkül), vendégeltem és sírtam itt, a földönfutók országútja mellett.”³¹

A háborús események és a költő elhatalmasodó betegsége miatt a „vár” kizárólagos tulajdonosává vált Csinszka (apja 1917. június 5-én meghalt) férjével Budapestre költözött. Egyikük sem látta többé Csucsát!

²⁹ Csinszka *memoirja*. *Gyermekkorom*. I. rész. I. h. K. 10/1.

³⁰ Uo.

³¹ Ady Lajosné: *i. m.* 34b.

A váradi író, Tabéry Géza, aki mind Ady, mind később Goga idejében többször megfordult Csucsán, az első világháborút követően beálló változásról így emlékezett meg: „...a román fegyverek árnyékában haladó civil kíséretből kiválik egy zömök, éles kék tekintetű úr, Goga Oktávián.

Az idegen felsietett a park gyalogszerpentinjein. Ellenség létére is döbbenten szemlélte a pusztítást, amit a csaták okoztak Adyék fészken. S a nagyromán álmok átmeneti valóságra válásának hajnalán átsuhant a gondolat – belelepedni az egyébként részéről őszintén tisztelt, nagyra becsült halott magyar költőtárs örökébe.

Érintkezésbe lépett Ady özvegyével. A megegyezés gyorsan létrejött közöttük: Goga potom áron megvásárolta Bertukától Csucsát.”³²

Goga a „várkastélyt” úgynevezett Brâncoveanu-stílusban átépíttette, hogy aztán 1938-ban bekövetkezett halála után ide temessék és hamvai fölé felesége mauzóleumot emeltesen.

6. Egyháztörténeti feljegyzéseim közül a legkorábbiak a görög katolikus hívekről és fatemplomukról tudósítanak.

A XVIII. században újra benépesedő falu görög katolikus egyházának 1835-ben 424 híve volt.³³ Ez a szám 1900-ra 1122-re emelkedett; ők 1891-ben kőtemplomot emeltek.³⁴

A csucsai reformátusok egyházi élete „1893. évben kezdődött a magyarókereki lelkész vezetése mellett, és lassanként odafejlődött, hogy 1913. évben szép kis templomun-

³² Tabéry Géza: *A csucsai kastély*. Nagyvárad é. n. [1942]. 54–55.

³³ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioceseos Fogarasiensis in Transilvania, pro anno MDCCCXXXV*. Blasii 1835. 90.

³⁴ L. a 4. jegyzetben idézett 1900-as sematizmust.

kat felépíthettük és haranggal, klenódiумokkal felszereltettük. Majd öt év múlva, 1918. év szeptemberében a magyar vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium 102 830–1918. II. sz. a. rendeletével elismertetett anyaegyházunk 239 korona helyi járadalommal, tehát évi 1361 korona kongrua a megválasztandó vagy kinevezendő csucsai lelkész részére kiutaltatott. Az ezen az alapon kelt lelkési díjlevelet az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa 1918. okt. 14-én jóváhagyta 5430.1918. sz. a. – Azonban – sajnos – a közbejött háborús, majd forradalmi, végül az impériumváltozással kapcsolatos körülmények miatt a rendes lelkési állást nem lehetett betölteni.” Ezeket a sorokat 1937. november 27-én Polgár Gyula kalotaszentkirályi lelképásztor, akkor a csucsai egyház adminisztrátora vetette papírra annak a jelentésének bevezetésében, melyben a kis gyülekezet gondjairól számolt be főhatóságának.³⁵ A Kalotaszegi Egyházmegye és az Igazgatótanács levéltárában őrzött jelentések arról is tájékoztatnak, hogy a csucsai templom felépítési költségei fedezéséhez a hívek áldozathozatalán túl országos gyűjtés is hozzájárult.³⁶

1914-ben az unitárius Boncza Miklós 600 koronát adományozott, leánya, Boncza Berta pedig 800 korona értékben egy kisebb harangot öntetett.³⁷ Ugyancsak 1914-ben Boncza Berta egy fehér himzett kehelytartót adományozott az egyházközségnek. Ady Endre 1917. karácsonya táján évi egyházi adója befizetésén túl 500 koronát rendelt templomfenntartási alapra.³⁸

A Csucsai Református Egyházközség 1918. évi (32 csucsai, 21 kissebesi és 2 nagysebesi családfőt tartalma-

³⁵ Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár (a továbbiakban: EREGylt.) Igazgatótanács lt. 14 293/1937.

³⁶ Uo.

³⁷ A csucsai református egyházközség vagyonleltára 1914. december 31-én. EREGylt. Kalotaszegi Egyházmegye lt. XII. 23.

³⁸ A csucsai ref. egyházközség számadási naplója 1917. évre. Uo.

zó) választói névjegyzékében az első helyen „Ady Endre író, csucsai lakos” szerepel.³⁹

Az első világháború végét követő események irtózatossá károkat okoztak a református egyháznak. 1920. március 2-án Régeni István adminisztrátor lelkész (kalotaszentkirályi parókus) számba vette a „hadikárokat”, és azokat 23 540 koronára becsülte. A reá bízott egyházközség állapotát ebben a mondatban összegezte: „Híveink közül 2–3 család van még otthon, azok is inkább künn, mint benn.”⁴⁰

A csucsai reformátusok megfogyatkozása láttán a Boncza-kastélyt megvásárló Octavian Goga rezidenciáját református ingatlanok megvásárlásával véli gyarapíthatónak. Teszi ezt igen nagy tapintattal. 1922-ben még csak aziránt érdeklődik, hogy a gróf Bánffy György adományozta papi telket az egyház nem adná-e el,⁴¹ azután már a református templom megszerzését veszi tervbe.

Mielőtt még Goga intenciói szerint az ortodox egyház tenne kísérletet a református templom megszerzésére, a baptisták állnak elő hasonló szándékkal. A nagyváradi román baptista egyházközség (Comunitatea Baptistă Română) adminisztrációjának titkára és a helyi baptisták elöljárója aláírásával levél érkezett a csucsai református egyház kurátorához, melyben hozzájárulását kérték ahhoz, hogy híveik a református templomban istentiszteletet tarthassanak, „mivel nincs megfelelő helyiségük, ahol Isten imádására összegyűlhetnének”. Ugyanakkor levelükben egy olyan igazolvány (certificat) vagy jogosítvány

³⁹ *Csucsai egyházközség választói névjegyzéke*. 1918. július 1. – 1919. június 30. Uo.

⁴⁰ Régeni István az Igazgatótanácshoz írt, 1920. március 15-én kelt leveléhez mellékeli A csucsai ref. egyházközség hadi-kárjegyzékét. EREGYlt. Igazgatótanács lt. 1337/1920.

⁴¹ Imre József gyógyszerész 1922. május 22-én kelt levele a püspöknek. Uo. 3335/1922.

(autorizație) kiállítását is kérték, melyből kitetszik, hogy ezt a jogot a Református Egyház megadta. („Să ne eliberați și un certificat sau autorizație prin care să se justifice că Confesiunea Reformată ne-a acordat acel drept.”⁴²)

A baptisták kérése megjárta az egyházmegyei és kerületi hatóságokat és azt elutasították. A Kalotaszegi Egyházmegye esperese 1924. december 18-án kelt levelében így indokolja a döntést: „...más, itt nem részletezhető okokból is kategorikusan csak az lehet, hogy a csucsai ref. templom sem a baptistáknak, sem más felekezetnek használatra soha nem adható!”⁴³

Az, hogy az esperes milyen – levelében nem részletezhető – okokra utal, ma már nehezen deríthető ki. Csak sejtéseink lehetnek. Az azonban a fennmaradt iratokból kitűnik, hogy Goga a faluban tovább terjeszkedik. Ismételten hangsúlyozom, hogy igen tapintatosan teszi ezt. A kastély közvetlen közelében megvásárol a református egyházközségtől egy 120 négyzetöl kiterjedésű belsőséget tisztességes áron, mely különben a presbitérium véleménye szerint „helyzeténél fogva” az egyháznak alig hozott jövedelmet.⁴⁴

A román kultuszminiszter, majd miniszterelnök rezidenciájává előrukkoló, neobizánci küllemet öltő egykori Boncza-kastély tulajdonosát egyre inkább feszélyezhette, hogy úri szállása tövében kálvinista templom tornya hegyén csillag ragyog a napfényben. Mít szólnak ehhez – vetődhetett fel benne a kérdés – az egyre nagyobb számban Csucsára látogató belhoni és külföldi előkelőségek?

⁴² Uo. 10 733/1924.

⁴³ Uo.

⁴⁴ EREGylt. A Kalotaszegi Református Egyházmegye lt. 242/1929. – Igazgatótanács lt. 7813/1929.

Hadműveletek gondosan kiagyalt stratégiájára emlékeztető cselekvéssorozat veszi kezdetét.

A csucsai görögkeleti hívek 1935. augusztus 11-én levélben kéri a Kolozsvárt székelő püspökük közbenjárását, hogy falujuk református templomát illetékes főhatósága „hívek hiányában” engedje át nekik. Az ortodox püspök mellett működő konzisztórium már másnap levélben kéri Kolozs megye prefektusát, járjon közben „Dr. Makkai református püspök úrnál Kolozsvárt, hogy a csucsai református templom épületét engedje át híveink számára, más kompenzációk fejében”. A prefektus Makkai Sándorhoz címzett levelében kéri a templom átengedését az ortodox hívek számára. Kérését a megyefőnök megtoldja a következővel: „Az átengedés feltételeit, valamint a templom ellenértékét méltóztassék Főtiszteletednek megállapítani, tekintetbe véve a község ortodox hívőinek gyenge anyagi körülményeit, valamint azt a tényt, hogy hajlandók vagyunk segítséget és minden támogatást megadni, hogy egy *másik* (kiemelés tőlem – B. S.) községben, ahol a református hívek száma nagyobb, de nem rendelkeznek imahelyiséggel, egy másik imahely építtessék, vagy szereltessek fel.”⁴⁵

Úgy látszik, hogy a csucsai ortodox hívek éppúgy, mint egyházi és világi előjáróik, nem tudták, hogy a református egyház belső rendje és törvényei nem tették lehetővé, hogy egy ilyen ügyben a püspök egymaga dönthessen.

A csucsai református gyülekezet 1935-ben még nem enyészett el annyira, hogy ne lett volna presbitériuma és közgyűlése. Ez a két helyi testület szeptember 22-én elutasítja a templom elidegenítésének a gondolatát még abban a változtatott formában is, ha a Sebes-Körös bal partján, a kastélytól távolabbi helyen építenének számukra új isten-

⁴⁵ Az idézett levelek magyar fordításban az EREGylt. Igazgatótanács lt.-ben maradtak fenn. 9336/1935.

házát. Az ügyiratokból nem derül ki, hogy a színterek mögött milyen előzetes tárgyalások folytak a csereképpen építendő új templom helyéről és arról, hogy kárpótlásul állami fizetéssel *körlelkési* székhely lesz a csucsai református parókia.

A csucsai templom a nagypolitika ügye lett.

Bethlen György, aki maga is egyházkerületi főgondnok volt, visszatekintve azokra az ellentétekre, illetőleg nézetkülönbségekre, melyek őt mint az Országos Magyar Párt elnökét szembeállították jó néhány erdélyi kortársával, elsősorban főgondnok társával, Bánffy Miklóssal, a csucsai templom körüli bonyodalomról „hátsómegetti politikai működést” említve így emlékszik meg: „Csak természetes, hogy a Magyar Pártról és elnökéről, midőn román kormányok mind erősebbé váló nyomása ellen kellett az önvédelmi harcot folytassák, könnyen kialakulhatott, sőt megerősödhetett a román közvéleményben az a nézet, hogy akadályát képezi a román–magyar közeledésnek, ha ugyanakkor megtörténhetik például a következő eset. Goga szerette volna a csucsai ref. templomot görögkeleti templom céljára megkapni. Cserét ajánlott – sajnos szomorú tapasztalataink vannak az ilyen ajánlatokról. Bánffy Miklós, Makkai Sándor és Kós Károly (egyházmegyei gondnok) ahelyett, hogy megakadályozzák a precedens szempontjából is veszedelmes akciót: bele akarták hajtani a presbitériumot a cserébe. Hála Istennek, a nagyszerű, derék csucsai presbiterek ellenállásán megghiúsult ez a szégyenletes kísérlet.”⁴⁶

Kós Károly, aki a közeli Sztánán lakott – még 1926-ban az ő terve alapján épített családi házat magának Csucsá főútján Simon Gerő kereskedő, tehát helyi kötő-

⁴⁶ Gróf Bethlen György: *Feljegyzések*. Kézirat magántulajdonban.

déseken és ismeretségen túl⁴⁷ –, elsősorban egyházmegyei főgondnok minőségében vállalt szerepet a templomügyben.

Makkai Sándor álláspontja abból az 1935. október 25-én kelt igazgatótanácsi levélből derül ki, melynek fogalmazványa szokástól eltérően nem az előadótanácsos, hanem magától a püspök kezétől származik: „Nagytiszteletű Esperes Úr, a felterjesztésre válaszolva van szerencsénk visszaküldeni a csucsai templomkérdésre vonatkozó iratokat azzal, hogy a nagytiszteletű egyházmegyei tanács október 22-iki ülésének 63. sz. jegyzőkönyvi határozatát Igazgatótanácsunk nem tartja feleletnek arra a kérdésre, hogy a »viszonyok mérlegelése alapján« a nagytiszteletű egyházmegyei tanács javaslatot terjesszen Igazgatótanácsunkhoz ebben a kérdésben. Miután a nagytiszteletű Esperes Úrnak volt alkalma a főtiszteletű Püspök Úr jelenlétében a kérdésben tárgyalni a Kolozs megyei Prefektus Úrral, mikor is két feltétel tisztáztatott, úgymint 1) hogy a görögkeleti egyház Csucsán ad a templom helyett más templomot és 2) hogy a prefektus úr közbenjár egy csucsai körlelkésség államsegélye ügyében, mely feltételeket a nagytiszteletű Esperes úr megnyugvással vett tudomásul, Igazgatótanácsunk nem értheti meg, hogy a nagytiszteletű egyházmegyei tanács egyszerűen tudomásul veszi a csucsai egyházközség határozatát, és a maga részéről nem tárgyalja a fennebbi feltételeket és nem tesz indokolt javaslatot Igazgatótanácsunknak.

A csucsai egyházközség jegyzőkönyveiből az sem derül ki, hogy ezek a lehetőségek az adminisztrátor lelkész által fel voltak-e tárva a hívek előtt, sőt az a körülmény, hogy ők ismételten hangoztatják, hogy a templomra Csucsán van

⁴⁷ Simon Gerő 1926-ban épült csucsai házának távlati képe közölve Erdélyi Helikon, 1928. 8. sz. 598. – Vö. Anthony Gall: *Kós Károly*. Budapest 2002. 326.

szükségük, arra enged következtetni, hogy nem is tudnak arról, hogy e kívánságuk teljesítettni fog.

Igazgatótanácsunk nem kíván egyebet szem előtt tartani, mint az egyházközség érdekét, azonban a kérdéssel együtt felvetődött lehetőségek és következmények tekintetében éppen az alakiség érdekében nem nélkülözheti a nagytiszteletű egyházmegyei tanács alaposan megindokolt javaslatát, és a felelősségnek az egyházmegyére, annak vezetésére eső, kétségtelenül döntő súlya megköveteli ennek a javaslatnak körültekintő és kimerítő meghozatalát és pedig sürgősen.

Ezt a javaslatot a nagytiszteletű egyházmegyei tanács teljesen szabadon, saját legjobb lelkiismerete szerint hozhatja meg, mert az ügyben semmiféle előre való lekötéssel nincs korlátozva, azonban természetesen saját felelősségének tudatában kell számot vetnie a határozat következményeivel, minden irányban.

Felkérjük tehát Nagytiszteletedet, hogy az egyházmegyei tanács határozatát és javaslatát Igazgatótanácsunknak sürgősen terjessze föl.”⁴⁸

Ennek a levélfogalmazványnak a kelte azonos Kós Károly azon levelével, melyet Makkai Sándor püspökhöz intézett, beszámolva csucsai útjáról és az egyházközségi gyűlésen történetekről: „A csucsai kiszállásom nem sikerült egyáltalában. Javaslatom bukását mindjárt odaérkezésemkor előre láttam, mert érkezésemkor már azzal fogadtak az egyházközség vezetői, hogy »álláspontunkból nem engedhetünk, mert inkább védőnkül tudjuk esetleges baj esetén Gogát, illetve a csucsai görög katolikus román egyházat, mint a mi egyházi főhatóságunkat és főleg püs-

⁴⁸ Makkai Sándor saját kezű levélfogalmazványa 1935. X. 25. keltezéssel a Kalotaszegi Református Egyházmegye tanácsa 1935. október 22-én tartott ülése jegyzőkönyvi kivonatának a felzetén. EREGytl. 11 427/1935.

pökünket. És nem revideálunk semmit, mert nem bízunk sem a románbarát püspökben, sem román ítéletekben...» stb.

Hogy a csucsai reformátusoknak ez a bizalmatlansága, sőt defetizmusa honnan ered és kiknek a bűne, nem tudtam megállapítani; alap nélkül bárkit is gyanúsítani nem akarok. De nagyobb bajnak tudom, mint magát a szóban forgó visszautasítást. És még nagyobb bajnak azt, hogy tapasztalatom szerint ez a bizalmatlanság és fegyelmezetlenség, mely Csucsán olyan nyers dühvel robbant ki, megvan, él vagy lappang az erdélyi ref. közhangulat jó részében.”⁴⁹

Kós Károly eredménytelen közvetítése és az idézett Makkai fogalmazta levél kézbevétele után a Kalotaszegi Egyházmegyei Tanács 1935. december 3-án ismételten megtárgyalja a csucsai ügyet, és határozatát jegyzőkönyvben rögzíti:

„Egyházmegyei tanácsunk Kós Károly főgondnok és Polgár Gyula adminisztrátor lelkész atyánkfiai, mint kiküldöttek, szóbeli jelentése alapján megállapítja, hogy adminisztrátor lelkész atyánkfia a csucsai egyházközség híveivel főgondnok atyánkfia jelenlétében 1935. október 20-án tartott presbitéri és közgyűlésen közölte, miszerint az új templom Csucsán épülne fel, és a kilátásba helyezett kongrua mellett körlelkészési székhely lenne.

Tehát úgy a presbitérium, mint a közgyűlés ennek tudatában hozta meg ismeretes határozatát, melynek indokai közé tartozik az, hogy saját áldozatkészségükkel létesített templomukra annyira szükségük van és annyira ragaszkodnak hozzá, hogy ha az elvétetnék tőlük, és az egyházi felsőbb hatóság meg nem védelmezi, eltökélt szándékuk, hogy mindnyájan áttérnek az unitárius vallásra.

⁴⁹ Kós Károly levelezése (Szerk. Sas Péter). Budapest 2003. 332.

Híveink ezen önvédelem tekintetében maguk mellett érzik a Csucsán nagy többségben levő görög katolikus közvélemény támogatását is, amely templomukhoz való ragaszkodásra biztatja őket.

Egyházmegyei tanácsunk megérti a méltóságos Igazgatótanács elgondolását és intencióját méltányolni is óhajtáná, de az egyházközség határozott álláspontja útjában áll annak ez idő szerint, hogy egyházmegyei tanácsunk jelen gyűlésében az ügyet legjobban ismerő, a múlt gyűlésen előadói szerepet betöltő Kós Károly főgondnok atyánkfia betegsége miatti távollétben érdemben elláthatása és javaslattal szolgálhasson.

Egyházmegyei tanácsunk véleménye szerint ennek a kényes ügynek, ha törés nélküli megoldást óhajtunk, minden irányban érlelődésre van szüksége. Tanácsunk a törésért felelősséget nem vállalhat.”⁵⁰

Törésre nem került sor, noha hamu alatt még sokáig parázslott az ügy. Polgár Gyula adminisztrátor lelkész később, 1937. november 27-én kelt jelentésében azt írja, hogy „még most is fenyeget az ortodox egyház részéről a templom elvétele iránti akció, amit eddig – Isten segítségével – sikerült megakadályoznunk”.⁵¹

Valójában a templom sorsára döntő hatással az volt, hogy 1938. május 7-én Octavian Goga meghalt. A vele alkudni próbáló Makkai Sándor még korábban, 1936-ban lemondott püspöki hivataláról. A görög katolikus egyház önkényes felszámolásával csucsai kőtemplomuk 1948-ban ortodox lett. Nem veszélyeztette közvetlen érdek a református templomot.

Az utolsó cédulán – melyet itt még mondandóm befejezeként szóba kívánok hozni – azt jegyeztem fel, hogy 1963. június 1-jén az Egyházkerület Igazgatótanácsa

⁵⁰ EREGylt. Igazgatótanács lt. 12 935/1935.

⁵¹ Uo. 1937.

megbízta Kun-Gazda Gyula kőművest a csucsai templom nagyjavításával.⁵² Az építési hatóságnak bemutatott tervrajzokat Kós Károly írta alá, aki építéssként az Egyházkerület mérnöki szolgálata (Serviciul Tehnic al Eparhiei) részéről felügyelte a munkálatokat.

Adalékok a nemzeti szimbólumok erdélyi történetéhez

Megrázó gyermekkori élmény tudatosította bennem, hogy van nemzeti jelkép. Ha jól számolom, 1934-ben, tehát hetven évvel ezelőtt történt az, amit most elmondok. És jól számolok, mert ez volt az utolsó tavasz, amit a küüllőszéplaki református parókián, a szülői házban értem meg, ősszel ugyanis szüleim elvittek a nyárádmenti Lőrincfalvára nagyapámékhoz, hogy ott magyar tannyelvű elemi iskolában kezdjem el tanulmányaimat.

Arra most nem kívánok részletesen kitérni, hogy az első világháború előtti magyar liberális tanügyigazgatás miképpen vette rá az erdélyi magyar egyházak jó részét, hogy felekezeti iskoláikat engedjék át az államnak. A küüllőszéplaki reformátusok is kecsegtetőnek találták az állami ajánlatot, hogy gyermekeiket a rövidesen felépülő új, korszerű állami iskolába küldjék; az új iskola tervét a vallás- és közoktatásügyi minisztérium Kós Károlytól rendelte meg. Az építkezés a háború miatt elmaradt, de az államhatalom változása következtében a magyar állami iskolából román állami iskola lett.

Szüleim ragaszkodtak ahhoz, hogy magyar iskolába járjak, ezért kerültem el a szülői háztól. De mint mondtam, 1934 tavaszán még otthon voltam, s egy hűvös este arra lettem figyelmes, hogy édesapám a sötétedés beálltával, vacsora után nem a hálószoa felé veszi útját, hanem télikabátot ölt magára, sőt a téli szanutakon használt nagy báránybőrös bundát hátára vetve kimegy a házból, és letelepszik a papi lakás és a templom közé ácsolt szakállszárítóba. Mifelénk szakállszárítónak nevezik azt a hosszú, fedett padot, melyre leülve a templomba igyekvő férfiak diskurálva várták meg a harangszó végét és együtt vonultak be a kezdődő istentiszteletre.

Édesapám szokatlan viselkedése láttán, már ágyba bújva vallattam édesanyámat arról, hogy mi történik. Ő kergetés nélkül elmondta, hogy édesapám a toronyt őrzi. A csendőrőrmesternek ugyanis van egy valahonnan elkobzott piros-fehér-zöld zászlója, és félő, hogy azt az éj sötétjében felviszi a toronyba, és reggel ráfogja édesapámra, hogy ő tűzte ki a magyar zászlót, jelezve híveinek, hogy visszatért a „magyar világ”. Azt már hallottam, hogy az őrmester magyar tiszti pisztolyt is szerzett, azt eldugta a szomszéd faluban lakó, egykor a honvédségnél szolgált kapitány istállójában, s ezen a címen letartóztatta a szőlőművelésre berendezkedett volt tisztet. Azt is tudtam, hogy egy ismerős papot a csendőrök őrsről őrsre kísérve gyalog vittek Nagyszébenbe a hadbíróság elé, mert éjszaka temploma tornyára csempészték a magyar zászlót. Édesanyám azt is elmondta, hogy másnap március 15. lesz, ez különleges nagy ünnepe a magyaroknak. De nekünk nem szabad ünnepelni, sőt beszélni sem szabad róla. Lelkemre kötötte, hogy én is hallgassak. Hatéves fejjel már voltam annyira „iskolázott” a kisebbségi politikában, hogy befogjam a számat.

Reggel izgatottan ébredtem, de megnyugodtam, hogy nem történt semmi az éj leple alatt. Akkor még nem sejtettem, hogy milyen keserves idők várnak édesapámra – letartóztatással, csendőr-ütlegekkel.

Hát ez volt az én első találkozásom a magyar nemzeti jelképpel.

Erre a mostani előadásra¹ készülve elővettem jegyzetemet, melyeket levéltárakban és könyvtárakban kutatva vettem papírra a magyar nemzeti szimbólumok erdélyi kálváriájáról. Megállapítottam, hogy a román hatósági tá-

¹ Az előadás elhangzott az állami és nemzeti jelképek tanulmányozására alakult bizottság 2004. április 8-án rendezett tudományos konferenciáján.

madások elsősorban a magyar himnuszt és a nemzeti színeket vették célba.

Jegyzeteimből néhány jellemző esetet idézek. Előrebo csátom, hogy évtizedek teltek el úgy, hogy nem jött létre összhang a központilag hirdetett elvi nyilatkozatok és a mindennapos helyi gyakorlat között. A nagypolitika reprezentánsai rendszerint mást mondtak, amikor hatalmon voltak, és mást, amikor ellenzékbe szorultak. Sokszor el lentmondtak egymásnak a parlamenti felszólalások és a sajtóbeli (különösen a külföldnek szánt) nyilatkozatok is.

Már a szabad vallásgyakorlás furcsa értelmezéséről szól az erdélyi megyefőnököknek az az 1919. augusztus 9-én „telefonon leadott rendelete”, mely így hangzott: „Augusztus 4-én a román csapatok bevonultak Budapest-re a trónörökösssel az élen. A volt magyar hadsereg teljesen megadta magát.

Az 1., 3., 5., 6. divíziók lefegyverzése folyamatban van; a 2., 4., 7. divíziókat foglyul ejtették, nagy mennyiségű ágyú, gépfegyver és muníció a zsákmány. E végből a nagyszebeni nemzetgyűlés 564. számú rendelete alapján elrendelem, hogy augusztus hó 10-én minden felekezettű templomban (református és a rom. cath. templomokban is) hálaadó istentisztelet tartassék, és déli 12 órától fél egyig az összes templomokban egyszerre szólaljanak meg a harangok.

Az előjáróság vonatik felelősségre, Főszolgabíró úr kiküldöttje fogja ellenőrizni; nem teljesítés esetén a leg szigorúbb büntetést fogja alkalmazni.”²

Az ellenőrzés annyira szigorú volt, hogy Nagyenyeden délben az elrendelt harangozáskor „katonák rohantak fel a toronyba – jelenti Jancsó Sándor református lelkész, teológiai tanár –, s azon a címen, hogy nem jól húzzák a ha-

² Kolozs megye prefektusának 1551/1919. sz. rendelete a Kolozsvári Állami Levéltárban.

rangot, a harangozó két inasát megverték. Összegöngyölítve a torony egyik sarkában állott az egyház nemzeti színű lobogója. Azt elhurcolták az utcán végig gyalázva és a porban hurcolva. Azóta a rendőrfőkapitány hivatalos szobájában van a földre lerakva, hogy a járókelők rátapodhassanak.”³

Az 1918. december 1-i gyulafehérvári román nagygyűlésen felállított Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) ígéretet tett a magyar egyházaknak, hogy istentiszteleti liturgiájukba nem szól bele (így nem tilos az énekeskönyvben szereplő magyar himnusz éneklése), és nem kötelező a templomokra kitűzni a román nemzeti zászlót. A magyar egyházak erről értesítették az egyházközségeket, a vidéki (városi, falusi) hatóságok, így a csendőrség, rendőrség vezetői azonban azt állították, hogy ilyen intézkedéseket nem kaptak.

A kolozsvári református esperes orvostanhallgató fia 1919. július 6-án kétségbeesett hangú levelet írt Nagy Károly református püspöknek:

„Fájdalommal tudatom Méltóságoddal, hogy édesapámat, Barabás Samu ref. esperest és Nagy Kálmán kántortanítót folyó hó 6-án, az istentisztelet végeztével rendőrség részéről a térparancsnokságra s onnan a Hunyadi téri kaszárnya fogházába kísérték.

Legyen szabad Méltóságodnak családunkat a legmélyebben megrendítő esetet a következőkben részletezni:

Kévs idő múlva, hogy édesapámék az istentisztelet végeztével a lelkészi irodába visszatértek, megjelent a helybeli román rendőrség egyik tisztviselője és édesapám s a kántor felől tudakozódott, hogy jelen vannak-e az irodában, majd azt kérdezte tőlük, hogy kinek az engedélyé-

³ A nagyenyedi ref. lelkész 1920. április 6-án kelt nyilatkozata. Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Igazgatótanács lt. 1505/1920.

vel énekelték a templomban az istentisztelet végétével a Hymnust, mert neki ezért nagy kellemetlenségei vannak. Apám erre kijelentette, hogy mindmáig a Hymnus éneklése a templomban eltiltva nem lett, és itt már évek óta fennálló szokás, hogy a vasárnap délelőtti istentiszteletet a Hymnusszal fejezik be. Erre a rendőrtiszt, ki még egy katonával volt, felszólította őket, hogy kövessék a térparancsnokságra. A térparancsnokságról rövid ott időzés után felkísérték mindkettőjüket a Hunyadi téri kaszárnya fogházába.”

A püspök azonnal táviratot intézett Iuliu Maniu kormányzótanácsi elnökhöz és Valeriu Brăniște kultuszügyi főnökhöz, s abban „a súlyos vallási sérelem miatt elégtételt és a letartóztatottaknak sürgős szabadon bocsátását kéri”.⁴ A püspöki fellépésnek, ha nem is gyorsan, de lett foganatja.

Amikor 1919. szeptember 3-án a szamosújvári helyőrség parancsnoka maga elé idézte a helybeli református lelkészt és felelősségre vonta, hogy miért énekelték a templomban a himnuszt, így felelt: „Felmutattam a *Református Szemle* 6. számában 2237–1919. igazgatótanácsi szám alatt közölt 8943–1919. sz. román kormányzótanács átiratát és kijelentettem, hogy templomban a himnusz éneklése ezen intézkedés alapján történt. Az ezredes úr azt mondta, hogy a rendelet még hozzájuk nem érkezett meg.” A szamosújvári lelkész így folytatja az esetről készült jelentését: „Mondtam az ezredesnek, hogy a himnusz éneklése a mi rítusunkhoz tartozik, zsoltáros könyvünkben fel van véve, és Szamosújvárt templomból kijöve mindig énekeljük. Tolmács útján közöltem a himnusz tartalmát, megértetve, hogy az egy énekben mondott

⁴ Barabás Lajos orvostanhallgató levele a püspökhöz és Nagy Károly püspök táviratának fogalmazványa: Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Igazgatótanács lt. 1898/1919.

imádság – nem olyan, mint a Marseillaise, ami alkalmas a kedélyeket izgalomba hozni.”⁵

Tótfalusi József marosvásárhelyi esperes táviratilag jelenti Nagy Károly püspöknek, hogy „hymnusügyben hadbíróshoz kihallgatásra van felidézve”, kéri a himnusz éneklését engedélyező hivatalos iratnak a hiteles másolatát.⁶

A nagyszebeni Kormányzótanács megszűntével a himnusz- és zászlóügyek átkerültek a bukaresti kultuszminisztérium hatáskörébe. Maga a miniszter, Octavian Goga kéri 1920. november 9-én a Református Igazgatótanácstól az énekeskönyv egy példányának a megküldését. Az egyházi főhatóság postázza a kért példányt, de jelzi, hogy a könyv elfogyott, és időszerűvé vált új kiadásnak a közrebocsátása.⁷ A rosszabbodó helyzetnek a bizonyossága: az énekeskönyv úgy jelenik meg, hogy az új kiadásban az énekek sorrendjében az 51-et az 54. követi, mert a közbeeső 52–53-as számú ének: a Himnusz és a Szózat kimarad; ezzel valójában éneklésük a templomban is tiltott lesz.

Az erdélyi magyar egyházak felekezeti tanácsa Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári katolikus püspök javaslatára közösen tárgyalja a kultuszminisztertől érkezett alábbi értesítést:

„No. 33697. 4. Júl 1921. Bukarest. A hadügyminisztériumtól jött információkból kitűnik, hogy az erdélyi és a bánáti különböző templomok némelyikében még ma is tartanak magyar és osztrák állami címerű nemzeti zászlókat. Ez a tény provokáció a román állam tekintélyére és szuverenitására nézve, ezért van szerencsénk arra kérni, szíveskedjék papjaival közölni, hogy az ilyen zászlóknak

⁵ Uo. 2634/1919.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

templomokban és imaházakban való tartása szigorúan tilos.”⁸

A felekezeti közti értekezlet úgy dönt, hogy azok az egyházközségek, plébániák, amelyeknek birtokában van ilyen zászló, mint muzeális tárgyakat helyezték el egyházi múzeumban vagy levéltárban.

Itt jegyzem meg, hogy Alexandru Vaida-Voevod, a magyarországi egykori román nemzeti párt vezére, volt magyar parlamenti képviselő román belügyminiszterként azt nyilatkozta, hogy őt nem idegesíti a piros-fehér-zöld trikolor, ha azon nincs rajta a szuverenitást szimbolizáló magyar címer.

Maniu szerint a zászlóknál veszélyesebbek az erdélyi magyar asszonyok imakönyveiben megbúvó apró piros-fehér-zöld szalagocskák.

Az „*audiat et altera pars*” jogászai eredetű szállóige szellemében vizsgáljuk meg szőnyegre került kérdésünknek azt az oldalát is, hogy a hatalomra jutott többségiek milyen magatartást vártak a kisebbségeiktől a számukra új, román nemzeti jelképek tekintetében. Jegyezzük meg azonban, hogy a berendezkedő román királyi hatalom jelképei valójában nemcsak az erdélyi magyaroknak voltak újak, hanem az erdélyi románoknak is. Legkorábbi ismeretük a nemzeti színekről volt. A kék-sárga-piros trikolort az erdélyi románok a dualizmus korában kezdték saját zászlójuknak tartani. Az 1848. május 15–17-i balázsfalvi nemzeti gyűlésen még piros-kék-fehér zászló volt kitűzve. A gyűlésről monográfiát író Victor Chereșteșiu a zászlóról szólva a szász Stephan Ludwig Rothot idézi: „A főzászló (mert volt két kisebb, fekete-sárga színű is – B. S.) három színe: piros-kék-fehér azonban nem a magyar szín volt, mert az piros-fehér-zöld. Amint mondták nekem, ezek a színek Iași-ban és Bukarestben megdobogtat-

⁸ Gyulafehérvári Római Katolikus Püspöki Levéltár. 3768/1921.

ják a szíveket.”⁹ A dualizmus korában már a kék-sárga-piros dobogtatta meg a magyarországi románok szívét. A régi, Mária Terézia korabeli hagyományokat ápoló karánsebesi házi ezred csapatzászlója kék-sárga-piros volt, közepén a Habsburg császári címerrel. Erre mondta anekdotázás közben a szarkazmusáról híres kolozsvári régészprofesszor, Constantin Daicoviciu, aki különben Karánsebesen volt középiskolás diák: „...a Habsburgok igencsak tudtak politizálni...” Ugyancsak ebben az időben a román többségű választókerületekben a kortesek kék-sárga-piros zászlók alatt (ezeken már nem volt címer) vezették a választójoggal rendelkező polgárokat az urnák elé, hogy szavazzanak a magyar kormánypártra. Tisza vagy Wekerle, de még Bánffy Dezső mamelukjai – a román nemzeti párt nagy bosszúságára – román zászlók alatt felvonuló szavazóknak köszönhatték mandátumukat.

A zászlónál újabb keletű hagyománya volt a román nemzeti szimbólumok között a koronának és a címernek. Románia csak 1881-ben vált királysággá azzal, hogy a Hohenzollern–Sigmaringen-házból származó I. Károlyt, aki korábban a Románia fejedelme címet viselte, királlyá koronázták, mégpedig egy hadizsákmányként román tulajdonba került ágyú csővéből kovácsolt-cizellált koronával. Amikor utóda, unokaöccse, I. Ferdinánd 1914-ben trónra került, a koronázásra várni kellett a háború végéig, de akkor már a területileg tetemesen megnövekedett Romániának lett az uralkodója. Az ország címerének rendezésekor maga a király rendelte Bukarestbe a brassói foglytáborban őrzött tartalékos főhadnagyot, Köpeczi Sebestyén Józsefet, korábban a magyar közép címer rendezésében részt vevő heraldikust. Az általa tervezett román

⁹ Victor Chereșeșiu: *A balázsfalvi nemzeti gyűlés*. Bukarest 1967. 454–455. – Vö. Stephan Ludwig Roth: *Gesammelte Schriften und Briefe*. V. Hermannstadt 1938. 301–309.

címerben egyébként Erdély hagyományos címere az alsó bal (heraldikailag bal) negyedben éppen ott van, mint ahol a magyar középcímerben.¹⁰

Az Erdélyt birtokba vevő románok himnusza király-himnusz volt. Így kezdődött: „Trăiască regele, în pace și onor – Éljen a király békében és megtiszteltetésben.” Nem emlékszem, hogy lett volna hiteles magyar fordítása. Mint első elemistáknak – még azelőtt, hogy románul tanultunk volna, románul tehát egy szót sem értve belőle – kellett bemagolnunk és énekelnünk.

Ez is oka lehetett, hogy a román királyság intézményeivel összefüggő szimbólumokat az erdélyi magyarsággal nem sikerült megkedveltetni. Nem is tettek ennek érdekében semmit, a kérdést kényszerítő jellegű intézkedésekkel vélték elintézhetőnek. Noha voltak – igaz, sokszor egymásnak ellentmondó – központi kormányintézkedések, évtizedeken keresztül polgármesterek, falusi jegyzők és csendőrőrs-parancsnokok önkényesen rendelkeztek a nemzeti jelképek dolgában.

Jogtalan intézkedésekre ragadtathatta magát sokszor az állami iskola tanítója is; senki felelősségre nem vonta. Egy 1936-ban Kelemenelkén, az ősi Marosszéken történt esetet idézek. A színmagyar református faluban a felekezeti iskola mellé a hatalom román (csak román) tannyelvű állami iskolát is felállíttatott és kötelezte a közalkalmazottakat (csendőrtől a hirdetések kidoboló kisbírójáig), hogy gyermekeiket oda írássák be. Tanítónak magyarul nem tudó besszarábiai románt neveztek ki. És most idézem a kelemenelki református lelkész jelentését arról, hogy a május 10-i román nemzeti ünnep a nemzeti szimbólumok milyen megbecsülésére teremtett alkalmat.

¹⁰ Sas Péter: *Román címer – magyar kézből*. História, 1987. 5–6. sz.

„A május 10-iki állami ünnepen az állami tanító úr beparancsolta a felekezeti iskolánk tanulóit az állami iskolába, honnan a román zászló alatt román énekeket énekelve hozta fel a templomba... Midőn a mi kántortanító urunk az orgonán az egyházkerület által elrendelt himnusz dallamát játszotta, az állami tanító úr románul énekeltetett. Midőn a rendelt hivatalos liturgiával az istentiszteletet végezve ígét hirdettem és lejtöttem a szószékről, az orgona mellől az állami tanító úr románul felolvasta a nap jelentőségét, történetét... Írnom is felesleges, hogy a nap jelentőségét az iskolákban tanították, tárgyalták, a közönség pedig jól tudja annyi évtizedek óta, én pedig az előfohászomban jeleztem, hogy Románia függetlensége ünnepén imádkozunk... Megküldtem neki a *Református Szemle* 1933. évi 30-ik számát, melyben a minisztérium elrendeli, hogy ünnepeken csak az iskolákra teendő zászló, a templomokra nem, s így ha kívül nem tehető, még kevésbé hozható be a templomba, mert oda is behozta a zászlót.”¹¹

Az idézett latin szállóige figyelmeztetéséhez igazodva nyomban elmondom, hogy az 1940-es bécsi döntés után a román panaszok szaporodnak meg zászlóügyben. Ismeretes, hogy a döntésről készült irományba befoglalták német–olasz vegyesbizottság felállítását is, azzal a rendeltetéssel, hogy az tegyen igazságot a felmerülő magyar–román vitákban. Ennek a bizottságnak a felszólítására rendeli el 1940 őszén a magyar királyi honvéd vezérkar főnöke annak kivizsgálását, hogy a honvédség erdélyi bevonulásakor zászlóügyből kifolyólag milyen sértés érte Goga Octavian özvegyét.

¹¹ Gönczi Sámuel kelementelki ref. lelkész 1935. május 12-én kelt jelentése. Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Igazgatótanács lt. 5001/1936.

Ismeretes, hogy Ady Endre halála után özvegye, Boncza Berta eladta apjától örökölt csucsai kastélyát a költő-miniszterelnök Gogának, akit halála után itt emelt mauzóleumban temettek el. Az özvegy végleg ide telepedett, és a honvédség bevonulását is itt várta be. Hogy milyen sérelem érte az özvegyet, pontosan kiderül a vezérkari főnök 1940. december 2-án kelt törzstiszti parancsából: „Folyó évi szeptember hó 9-én a késő délutáni órákban Goga Octaviannét, volt román miniszter özvegyét, csucsai kastélyában felkereste egy kb. 175 cm magas, vöröses hajú törzstiszt két tiszt és egy katona kíséretében, és felszólította, hogy kastélyára a magyar zászlót tűzze ki.

Gogáné a törzstiszt felszólítására azt válaszolta, hogy amióta a férje meghalt, neki csak gyászlobogója van, nemzeti színű zászlót beszerezni nem tud, adjanak neki egyet és azt ki fogja tüzetni.

Gogáné ezen kijelentésére a szóban forgó törzstiszt Gogánét lovaglóstorral hadonászva »Sie niederträchtige Person«-nak [aljas személynek] nevezte, majd távoztában kiköpött.

Gogáné ügye diplomáciai útra terelődött.

A szóban forgó törzstiszt személye az eddigi kivizsgálás során nem volt megállapítható.

Fel kell tételeznem, hogy az ügyben szereplő törzstiszt tetteiért vállalja a felelősséget, s személye mind ez ideig csak azért nem vált ismeretessé, mert a lefolytatott kutatás elkerülte az illető törzstisztet.

Felhívom a törzstiszti kart, hogy haladéktalanul jelentkezze az, aki Gogánét megsértette.”¹²

Az iratcsomóban csak „nemleges jelentések” vannak; valamennyi törzstiszt aláírása előtt ez a saját kézzel írt mondat áll: „Nem voltam.”

¹² Törzstiszti parancs. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. Magyar királyi honvéd vezérkar főnökének lt. 5850/1940. eln. 1. okt.

Az adok-kapok engesztelhetetlen szelleme nem csitult azután sem, hogy 1945. március 13-án – a Sztálin–Groza táviratváltást követően – Kolozsvár főterén I. Mihály királyt, Visinszkij szovjet külügyi népbiztos-helyettest és Petru Groza kormányát „szovjet, román és magyar zászlók alatt” mintegy hatvanezres tömeg ünnepelte. Népviselőketbe öltözött kalotaszegi magyarokról és hóstáti kertgazdákról szól a kortársi tudósítás, kik „a néptestvériség szívvárványa alatt marsoltak a jövő felé”.¹³

Alig telik el egy év – s noha a határokat véglegesítő békeszerződés még mindig nincs aláírva (erre csak 1947. február 10-én kerül sor) –, az Erdélyi Református Egyház főhatósága az alábbi körlevelet teszi közzé hivatalos lapjában:

„Tudomásul vétel végett közöljük alábbi értesítést:

»Magyar Tankerületi Felügyelői Hivatal Kolozsvár, Magyar Tanfelügyelői Hivatal Kolozsvár, 2968/1946. ff. II. 452/1946. tf. Valamennyi állami és felekezeti középiskola Igazgatóságának, valamennyi Magyar Tanfelügyelői Hivatalnak Székhelyeiken. Valamennyi állami és felekezeti népiskola igazgatóságának, Kolozsvár és Kolozs vm. Nem hivatalosan ugyan, de tudomást szereztünk arról, hogy a Belügyminiszter Úr, 212–21 Január 1946. szám alatt megtiltja a magyar Himnusznak az iskolákban és templomokban való éneklését. Kolozsvár, 1946. évi február hó 27. Hadházy Sándor sk. tankerületi főfelügyelő. P. H. Kali Sándor sk. főtanfelügyelő. Sipos András sk. Kolozs vm. tanfelügyelője.«

Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa.

Kolozsvár, 1946. március 19.”¹⁴

¹³ Balogh Edgár: *Férfimunka*. Budapest 1986. 62.

¹⁴ Református Szemle, 1946. 52.

A közállapotok sajnos mindenben igazolták a magyar iskolákra és templomokra felügyelő világi és egyházi hatóságok elővigyázatosságát. Az óvatosság helyénvaló volt, hiszen például a kalotaszegi Sztána református lelkésze 1946. április 23-án az alábbiakat kénytelen jelenteni főhatóságának: „Húsvét második napján de., mikor tele volt kis templomunk ünneplő hívekkel, a templomból kijövő, békés, semmit nem sejtő testvéreinket a legdurvább módon támadták meg előre készített terv szerint, a községi bíró vezetése és védelme alatt a román testvérek olyan igaz ok nélkül, mint a Jézust. Nemzeti színt láttak a legények bokrétejában, a nők keszkenőjén! Olyan düh, olyan gyűlölet, ti. magyar fajgyűlölet izzott a kedves román testvérek részéről s oly határtalan elkeseredés a szegény magyaroknál, akik mindent elkövettek, hogy szinte már a példátlan gyávaság határáig mentek, hogy csak Isten nagy irgalma volt velünk, hogy a legborzalmasabb vérfürdőt elkerülhettük.”¹⁵

Már nincs szó zászlóról, nemzeti színű szalagról, csak virágnak, ruhadaraboknak színük szerint egymás mellé illesztéséről. A következő években is a kolozsvári piacon áruló hóstáti asszonyokat a piacellenőrök azért molesztálták, mert a piros színű paradicsomot, a petrezselyem fehér színű gyökerét és zöld levelét úgy tálalják a vásárlók elé, hogy az egyértelműen „sovinisza provokációnak” minősíthető. Ceaușescu uralma idején a városi kertészeket és a közterek felügyelőit arra utasították, hogy lehetőleg ne termesszenek és közterekre egyáltalán ne ültessenek fehér virágot. A pirosat mint a nemzetközi proletariátus színét illetlenség lett volna betiltani; fű-levelé zöld lévén, a zöld is „kegyelmet” kaphatott, csak a fehér szín lett kérleltetlenül száműzött, hogy a magyarok három színe semmi-

¹⁵ Sztánai lelkész jelentése az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár. Igazgatótanács lt. 2839/1946.

lyen körülmények között egymás mellé ne kerüljön. Olyan időben történt ez, amikor egy nyelvtankönyvhöz mellékelt helyesírási szótárban lefelé olvasva a szavakat, rábukkantak arra, hogy egymást követi a *bolond* és a *bolsevik* szó. A párt főtitkára (még Gheorghiu-Dej) széljegyzetelve az eléje terjesztett jelentést, ezt írta rá: „ellenforradalmi provokációk” (provocări contrarevoluționare)¹⁶ – le is tartóztatják és futárgéppel szállítják a Securitate bukar esti vallatóirodájába a tankönyv szerzőit. 1957-ben vagyunk, az „ellenforradalom” kifejezés egyértelműen a magyarokra utal.

Szeretném előadásomat valami megnyugtatóbb közlendővel befejezni.

Akad ilyen is.

1989 utolsó hetében a Romániában történtek kavargásában egy csodát is számon tarthatunk. December 25-én, karácsony első napján a templomok zsúfolásig teltek. Valamennyi református, katolikus, unitárius és magyar evangélikus templomban elénekelték a magyar himnuszot. Azt, amelyet Kölcsey Ferenc írt, Erkel Ferenc zenésített meg, s melyet Kodály Zoltán nem engedett mással helyettesíteni. Az énekítés zenei kíséret, orgona nélkül történt, mert a kántoroknak nem volt kottájuk, hisz korábban szó sem lehetett arról, hogy hangos zenészerszámmal megszólaltathassák a tiltott dallamot.

Mi történt?

Csoda.

¹⁶ Rafael-Dorian Chelaru: *Crearea Universității „Babeș-Bolyai” și reforma învățământului în limba minorităților*. – Stelian Măndruț: *Între „culpabilizare” și „compromis”*. *Intellectualitatea universității maghiare din Cluj „ante” și „post” 1956*. *Analele Sighet* 8. Anii 1945–1960. București 2000. 790–821.

Az isteni csoda rendszerint ember által megy végbe. Ez alkalommal a magyar *nagyanyák* szöveg- és dallamőrzése által munkált a lélek.¹⁷

¹⁷ Románia minisztertanácsának 2001. november 21-én hozott, 1157/2001. számú határozata Románia zászlója és himnusza használatáról intézkedik. Ennek 16. cikkelye azt szabályozza, hogy más államok himnuszat látogatások és nemzetközi jellegű hivatalos események alkalmával lehet megszólaltatni. Ezt a cikkelyt a 2002. március 7-én hozott határozat egészítette ki, hogy az etnikai kisebbségek saját jelvényeket (*îsemnele proprii*) is használják. Monitorul Oficial, Partea I. nr. 776. 2001. december 5.

Szép, hosszú élet reménysége

Az alkotás jogát magának kiharcoló ember régóta viaskodik azokkal az – olykor végzetesnek tűnő – természeti erőkkel, melyek életkorát kedvezőtlenül befolyásolják, illetőleg megrövidítik. Nem a természettel szembeszegülő oktalanságról van szó, hanem ellenkezőleg, a természettel való bölcs megegyezésről, mégpedig a tudomány adta lehetőségek célirányos felhasználásával.

Az emberi alkat hosszan tartó fejlődése során testestől, lelkestől úgy formálódott, hogy az élőlények sorában viszonylagosan hosszú ideig képes elviselni a létezés kockázatait.

A létfeltételeknek most csak biológiai oldalát tekintjük, s figyelmen kívül hagyjuk, hogy az ember okozta galádságok – háborús vagy háborún kívüli öldöklések –, a földkéreg mozgása, a vizek áradása, a szelek viharos tombolása sok emberi életet oltottak ki. Maradjunk csak a betegségek kérdéskörénél, mert tapasztalat szerint ezen a területen adatott meg a természet dolgaiba való beavatkozásnak az épületes lehetősége.

Örök életre vágyakozva sok mindent megtett az ember. Erről mitológiák és vallástörténeti emlékek bőséges adalékkal szolgálnak. A halál ellen lázadozva, de végül is belenyugodva isteni titkok kifürkészhetetlenségébe, arról semmiképpen nem mondtak le a gondolkodás nagyszerűségére rádöbbsent ősapáink, hogy a földi lét időhatárának a kitolásán nagy erőbedobással munkálkodjanak. Igaz, arról még ma is vitatkoznak a tudománytörténészek, hogy mint kutatási cél vajon az emberi életkor meghosszabbítása vagy pedig a betegség okozta fájdalmak enyhítése, a szenvedések eltávoztatása, illetőleg mérséklése vezérelte és sarkallta egyre eredményesebb gyógyító munkára Hippokratész elődeit és utódait az elmúlt évezredekben. De bármiképpen dőljön el a vita, a jól működő emberi ösztön

azt diktálja, hogy minél hosszasan éljünk, szenvedések nélkül, jó egészségben. Emberségünk mértéke, hogy e tekintetben nemcsak magunkra nézünk.

A Segítő Jobb első évtizede eredményeinek láttán, azok érzékeltetésére vállalkozva, emlékezetem filmkockáin tíz olyan jeles erdélyi személyiségnek az alakja jelenik meg, akiket – köznapi szóhasználatnál élve – idő előtt kaszált le a halál.

Elsőként János Zsigmondnak, Magyarország választott királyának, az első erdélyi fejedelemnek az alakja tűnik fel. A rövidesen török kézre kerülő székvárosban, Budán született 1540-ben, és 1571-ben az általa fejedelmi központtá tett Gyulafehérváron halt meg. Művelt, nyolc nyelvet beszélő, művészeteket kedvelő, vívásban, lovaglásban igen gyakorlott férfiúnak mondják a kortársak. Tudományegyetem-alapítási tervét az erdélyi magyar művelődéspolitikai kezdetének tekintjük. Élt 31 évet.

Bocskai István 1557-ben született Mátyás király kolozsvári szülőháza tőszomszédságában. 1606-ban halt meg Kassán. A nyárádszeredai országgyűlés 1605-ben választotta Erdély fejedelemévé. A bécsi békével országa függetlenségét biztosította. Élt 49 évet.

A nagy fejedelem, Bethlen Gábor 1580-ban Marosillyén született, a Gyergyói-havasok lábánál, Szárhegyen nevelkedett, és 1629-ben a sok gonddal és ízléssel szépített székvárosában, Gyulafehérváron halt meg. A világpolitikai erőket jól ismerő, az adott lehetőségeket okosan kihasználó, gazdálkodáshoz értő, a hadakozásban a legkisebb véráldozattal elérhető győzelemre törekvő, sűrű életű ura volt Erdélyországnak. 49 évet élt.

A kiterjedt Rákóczi-család intellektusban egyik leggazdagabban feltarisznyált tagja I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna kisebbik fia, Rákóczi Zsigmond volt. Nagy műveltsége és az eszmei megújulás iránti fogékonysága tette kedveltté mindazok körében, akik az is-

kolát és általában a kultúrát nemes becsúággyal és áhítatos önzetlenséggel szolgálták szerte az országban. Született 1622-ben, meghalt 1652-ben. Élt 30 évet.

Kortársa volt Apáczai Csere János, aki a század legkiemelkedőbb gondolkodójának, a francia René Descartesnek az eszméin felbuzdulva megalkotta az első magyar enciklopédiát, meghirdette Erdélyben az iskolák feletti hasznos voltának a neveléspolitikáját, tankönyvekkel és különleges pedagógiai rátermettséggel a gyulafehérvári és a kolozsvári református kollégiumban a tudósképzés és jellemformálás példamutató otthonát alakította ki. Apácán született 1625-ben, és Kolozsvárott halt meg 1659-ben. Élt 34 évet.

Az ifjú Bölöni Farkas Sándorban jeles pártfogói az eljövendő nagy poétát vélték felfedezni, de ő nem versekkel lett halhatatlan, hanem egy műfaj: az útleírás adta lehetőségek felfedezésével. Nagy élményének, az Észak-Amerikában látottaknak a leírásával a demokrácia szálláscsinálója lett nemcsak magyar, hanem a más nyelvet beszélő honfitársai körében is. A korszerű polgári intézmények (betéti társaság, kaszinó, tornaiskola, zeneegyesület, olvasókör, múzeum) szorgalmazásával, illetőleg alapításával kulturális örökségünk javához kapcsolta hozzá a nevét. Született 1795-ben, meghalt 1842-ben. Élt 47 évet.

Nála néhány évvel volt fiatalabb Szentiváni Mihály, aki Kossuth példája nyomán kéziratoss tudósításokban számolt be az erdélyi reformországgyűlés munkálatairól, ihletett – népdallá lett – verseiben a Petőfi előtti népies költészet legavatottabb hangú megszólaltatójának bizonyult, és közíróként az esedékes polgári átalakulásnak volt a szószólója. Született a Nyárádmentén 1813-ban és meghalt Kolozsvárott 1842-ben. Élt 29 évet.

A Szilágyságból származott a magyar kritikai és esszéirodalom múlt századi nagy reménysége, Zilahy Károly. Az irodalmi modernizáció érdekében kemény harcokat

vívott a másik jeles erdélyi literátorral, Gyulai Pállal. A korszerűségnek és a minőségnek együttes jelenlétét követelte a művészeti életben, és mélységesen megvetette a nemzeti sallangokkal felcicomázott dilettantizmust. 1838-ban született és 1864-ben halt meg. Élt 26 évet.

Ady Endréről tudjuk, hogy nemcsak megújította féltett nemzeti kincsünket, a magyar verset, hanem merész gondolkodásra serkentette a Széchenyi István halála után önismeretben megfogyatkozó nemzetét. Az Érmelléken született 1877-ben, és eltemették 1919-ben Budapesten a Kerepesi úti temetőben. Élt 42 évet.

És zárja e rövid névsort egy olyan szatmári költő, aki Ady után is tudott újat és maradandót alkotni a magyar lírában. Dsida Jenő az első világháború utáni nemzedék válságélményének, a magányossággal viaskodó közösségváagnak, a harmóniakeresésnek és nem utolsósorban az elmúlás gondolatával való küszködésnek mívelő lírába foglalt megszólaltatója. 1907-ben született és 1938-ban halt meg. Élt 31 évet.

A felsorolt tíz férfi – volt köztük fejedelem, tudós, költő, művelődésszervező – egyike sem esett el csatában, nem végezték ki, nem vetett véget életének önkézevel.

Tízen összesen 368 évet éltek – életkoruk átlaga még a 37 évet sem érte el.

Nem valami anakronizmusba süppedő nekibúsulás kényszerítette ki belőlem ezeket a sorokat, hasonlóan ahhoz a hadtörténeti vétetésű múltba révüléshez, mely azal a gondolattal játszadozik el, hogy egy jól beásott géppuskafészekből, kellő mennyiségű lőszerrel, Mohács csataterén rövid idő alatt le lehetett volna teríteni a szultán egész seregét, egy tank pedig megakadályozhatta volna a zászló letörését a nagymajtényi síkon. A deus ex machina dramaturgiáját jól ismerő és tisztelő századokban egyetlen kezdetleges technikájú repülőgép segítségével világbirodalmat lehetett volna alapítani.

Nem azt firtatom tehát, hogy az orvosi technika és a gyógyszer-előállítás mai szintjén miképpen lehetett volna meghosszabbítani sok jeles elődünk életét, inkább azt hangsúlyoznám, hogy a múltban és a jelenben is nagy a jelentősége az emberi életet óvó, közösségi felelősségtudatnak. Ha például a híres marosvásárhelyi orvosnak, Mátyus Istvánnak az 1793-ban megjelent *Ó és Új Dietetica* című művében előadott étkezési tanácsok és életmódra vonatkozó előírások intézményes propagálásban részesülnek, már kétszáz éve jóval kevesebb lett volna tájainkon például az érrendszeri megbetegedés és a tüdőbaj.

Ma, amikor rövid visszavonulás után térségünkben ismét terjed a tuberkulózis, a vérbaj, a fertőző agyhártyagyulladás, és egymás után szedi áldozatait az olyan, korábban nem ismert kór, mint az AIDS, különös üzenete lehet a múltnak: a tudás mind több eszközt adott az embernek, hogy az egyszeri életet, a végeredményben mégiscsak szépnek mondható életet mentől elviselhetőbbé, örömtelibbé tegye, de a megnövekvő erkölcsi követelményekre is figyelmeztet. Nemcsak a magunk élete fontos, hanem embertársunké is; a magunk egészségét is óvjuk, ha a másokéra gondunk van.

Ennek a nemes célnak a szolgálatára vállalkozott a Segítő Jobb. Tízéves munkásságát hálás elismeréssel véste emlékezetébe a gyógyultak tekintélyes serege.

Négy beszéd

Hitkeresés évadján

A nemzet problematikus fogalom – hallom a rádióban, a magyar rádióban és olvasom nem egy tanulmányban. Márpedig nekem nem az. Kérdem családom tagjait, kolozsvári szomszédaimat, barátaimat – nekik sem az. Alkalmassint nem „problematicus” annak a nyárádmenti atyafinak sem, aki a Marosvásárhely és Szováta között közlekedő kicsi vonaton fülem hallatára megrója útitársát, mert „pungá”-nak nevezi a „zacskó”-t, s oktató szavait emígyen summázza: „Hogy megpírongatná magát Lőrincze tanár úr, ha a beszédét hallaná!”

E kis jelenet felidézésével máris eljutottunk nemzeti létünk legerősebb kötőszövetéhez, anyanyelvünkhöz. Nyelvünk ugyanis két legtermészetesebb közösségi szerveződésünket, a családot és a nemzetet tartotta és tartja össze.

Trianon megtanított arra, hogy nem az *állam*, hanem a *nemzet* az a nagyobb összekovácsoló történelmi fogalom, amelyben mindenki elfér, aki magyarnak vallja magát, függetlenül attól, hogy milyen határok húzta keretben kell élnie.

A szellem munkásainak a történelmi helyzet tűzött ki gyorsan elvégzendő feladatot. A tiszta fogalmakkal építkező tudománynak köszönhetjük ugyanis annak a tudatosítását, hogy a nemzeti léthez tapadó lelki tényezőket és az abból felbuzgó energiákat, mindenekelőtt a nemzeti érzést nemes és nemtelen célokra egyaránt fel lehet használni. Azt is megtapasztalhattuk: a tudomány akkor tesz jó szolgálatot, ha tárgyyszerű elemzéseivel útjában áll annak, hogy e nemes eszme rajongássá silányuljon, és olyan

nemzettudat megformálásához segít hozzá, amely egyaránt szolgálja megmaradásunkat és minden népekkel való szót értésünket.

Háromnegyed századdal ezelőtt a történelem kényszerből lett tudományos feladat a magyarság egészéről való képalkotás, mégpedig olyan ígénnel, hogy e képben helyet kapjon minden rész-érték, és beleférfjen az időben és térben sokfelé ágazó, de a közösségi szolidaritásban mégiscsak egymásra találó tettek és eszmék sokasága. Az egyetemes kultúrával ismerkedő, azt magába szívó magyarság, ahogy a múltjáról való emlékezést tudományos rangra emelte, minduntalan kísérletet tett megmaradása körülményeinek felderítésére. Végül arra a megállapításra jutott, hogy konfliktushelyzetek közepette azért maradt meg, mert idejében megtanult beilleszkedni Európába.

Ezerszáz éve gazdagodó Európa-élményünk és – a székely Bölöni Farkas Sándor jóvoltából – immáron százhetven éves Amerika-élményünk birtokában ma ismét a nyugati világgal való kapcsolatunk nyitját keressük. Nem felejthetjük azonban, hogy közben annyi minden megesett velünk. A jaltai térségbe nem mi kéredeztkedtünk, legföljebb megpróbáltunk benne életben maradni. Az idő azonban arcunkra sütötte a maga bélyegét.

Legyünk tárgyilagosságok! Ismerjük el, hogy ebben a térségben a káderiskolák, pártegyetemek, pártkiadók igazán jó munkát végeztek. A hatalom megszerzésének lenini módszertanát mindenki kötelező leckeként tanulta meg. A „ki kit győz le?” kérdésére adott lenini felelet minden közéleti cselekvést meghatározó politikai doktrína lett. És, úgy látszik, ez túléli a totalitárius rendszerek bukását, mert nehéz a politikát, a hatalomért vívott harcot erkölcsi princípiumok uralma alá parancsolni. Márpedig egész térségünkben létkérdés a tiszta emberség diadala. A történelem ugyanis azt bizonyítja: szent célokat nem lehet piszkos eszközökkel elérni. Rossz előiskolázás után meg

kell tanulnunk, hogy demokratikus feltételek között a hatalom nemcsak *öröm* vagy éppen *kéj*, hanem *gyötrelem* a javából. Egész térségünkre vonatkozó kíváncsi, hogy vizsgálja meg magát az, aki hatalombirtoklást vállal magára. A funkcionárius urak, illetve elvtársak erre képtelenek voltak.

Szeretném hangsúlyozni: a közéleti erkölcsnek vannak olyan magyar nemzeti hagyományai, melyek életben tartása fennmaradásunk záloga. Nem tékozzhatjuk el a gyarlóságainkkal való szembenézésnek azt a rendkívül értékes örökséget, melyet legjobbjaink testáltak reánk Szent Istvántól Apáczai Csere Jánoson, Széchenyin, Adyn át Bibó Istvánig. Műveikből azonban nem az éppen időszerűnek vélt, idézésre alkalmasnak kínáló szövegrészeket kell kiemelni és unos-untalan ismételni, hanem a munkásságuk egészét átható nagy emberi akarást és annak a közösségi cél szolgálatának való alárendelését kell példának tekintenünk. Az említett kivételes egyéniségek individualizmusa igazában épp abban nyilatkozott meg, hogy rendkívül komolyan vették önmagukat. Megtanulhatjuk tőlük, hogy nem becsülhetjük a más véleményét, ha a magunk eszméjét külső mázzá silányítjuk.

Keresztényeknek, liberálisoknak, szocialistáknak és más nemes eszmék vallóinak bőven akad mérlegelnivalójuk; kinek-kinek természetesen a maga eszmerendszerének mértéke szerint is szembe kell néznie önmagával.

Így aztán a keresztény nem feledkezhetik meg az eredendő bűn dogmájáról és az Úr imádságának arról a szakaszáról, mely így szól: „Bocsásd meg a vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek.”

A liberálisok sem vethetik sutba atyamesterük, John Stuart Mill intelmét: „az emberek tartoznak egymásnak azzal, hogy segítenek egymásnak a jobb és a rosszabb megkülönböztetésében, és bátorítsák egymást az előbbi választására és az utóbbi elkerülésére”. Bizonyára figyel-

ni fognak arra is, hogy e tanítás lényege szerint a vélemények harcában nem az a fontos, hogy a velünk szemben álló egyéniséget elnyomjuk, hanem az, hogy a magunkét kifejezzük.

A szocializmus kelet-európai változatának szószólói magát a fennen hirdetett közösségi gondolkodást, az emberi szolidaritásba vetett hitet csúfolták meg. Felelőtlenül bántak az egyetemes kultúra jeles értékeivel, nevezetesen a közösségi gondolkodás hagyományaival. Gondoljuk csak meg, hogy milyen, minden őszinteséget nélkülöző állközösségek voltak például a kommunista pártok alapszervezetei és központi bizottságai. Kollektív bölcsességről papoltak, holott valójában bajszos és bajusztalan diktátorok felülkerekedésének útját egyengették. Megtisztulásra vár maga a szocializmus fogalma is. A nyugat-európai szociáldemokrácia bebizonyította, hogy a baloldaliságnak van értékes, humanista változata.

Az elmúlt évtizedekben sok mindent elvesztettünk. De sikerült megőriznünk létezésünk mikrokozmoszát: a magyar családot. Ez a mindennapi élet olyan kohéziós tereknek, egybetartó közegének bizonyult, amelyben a nyelv segítségével tizenöt milliónyi magyar megtarthatta nemzeti mivoltát az anyaországban éppen úgy, mint a nagyvilág közeli és távoli tájain.

Az életben maradás azért is kivételes teljesítmény, mert itt az elmúlt évtizedeknek fő jellemzője volt a félelem. Az első világháborútól és annak következményeitől kezdve meghatározó életérzése nemzetünknek a rettegés. Az elmúlt háromnegyed században mindig voltak egyének és kisebb-nagyobb közösségek, akiknek, amelyeknek valamiért félniük kellett. Nyilvánvaló tehát, hogy csak ennek végérvényes legyőzésével vághatunk neki a jövőnek. Reményem szerint a hátunk megett hagyott hetvenöt esztendő módszeres, tudományos feltárása segíthet ebben. Természetesen csak akkor, ha jót és rosszat egyaránt

számba veszünk. Gyarlóságaink kérlelhetetlen bírálatot érdemelnek, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ezekben az évtizedekben is otthonában maradt és keményen dolgozott a nemzet. Mostoha körülmények között sem szűnt meg magába szívni és magához hasonítani a nagyvilágtól megtanulhatókat. Még az ázsiai termelési módból ideplántált kolhozrendszert is úgy tudta átalakítani, hogy a volt „táborbeli” országok közül egyedül itt láthatott szépen megmunkált agrártájat az ide vetődő idegen. S ne feledjük azt sem, hogy az elmúlt évtizedekben hány tudós fia, hány nagy művésze támadt ennek a nemzetnek. Az értékek számbavételekor elsősorban magukra a teljesítményekre figyeljünk, de méltányoljuk a mögöttük felsejlő erkölcsi erőt is, mert ez az egész nemzetnek szolgált biztatásul nehéz időkben, és életető erő lehet a jövőendőben is.

De én hiszek a kisemberek hétköznapi életében rejtkező hősiességben is.

Abban a Kis-Küküllő menti faluban, a magyar többségű Küküllőszéplakon, ahol gyermekségemet töltöttem, egymás mellett áll a református és az unitárius templom. Igaz, hátat fordítanak egymásnak, de századok óta békésen megvannak egymás mellett. A templomokon felül tözsomszédok a parókiák is. Édesapám, a református és Lőrinczi Gergely, az unitárius pap nemcsak térbeli közelségben, hanem egymással jó barátságban is élt. Házkutatás, letartóztatás, csendőr-ütleg egyformán és egy időben járt ki mindkettőjüknek. Ám a barátság és a közös sors ellenére örökösen vitatkoztak. Ilyen volt a természetük. Vitatták, hogy milyen legyen a kettejük irányításával közösen épített magyar művelődési háznak a homlokzata; nehezen tudtak szót érteni abban is, hogy az akkortájt feltűnő új krumplifajták közül a gazdakör a gülbabát vagy az ellát honosítsa meg, és – emlékezetem szerint – sarkalato-

san eltérően ítélték meg 1936-ban VII. Edward esetét, aki egy szépasszony kedvéért mondott le az angol trónról.

Mondom: vitatkoztak sokszor és hevesen, de soha szóba nem került közöttük a Szentháromság kérdése, vagyis a két felekezetet egymástól elválasztó alapvető hittétel. Annyira becsülték egymás hitét, eltérő teológiai felfogását, ugyanakkor annyira egyek voltak magyarságukban és olyan mély meggyőződéssel hódoltak a hagyományos erdélyi szabad vallásgyakorlás elvének, hogy pontosan érzékelné tudták azt a határvonalat, melyen túl már nincs helye vitának, ahol illetlenség ütköztetni az eltérő nézeteket. A két erdélyi protestáns pap jól eszébe véste Bethlen Gábor végrendeletének ama tételét, mely szerint az igaz keresztények „a religió felett egymással nem veszekednek”. Hittételeikből így jottányit fel nem adtak, holtukig követték azt az ugyancsak a nagy fejedelemtől származó tanácsot, hogy „ne idvezítsenek erővel senkit”.

A történettudomány nem tanmesék gyűjteménye, de a megélt múltnak vannak fogalmi rendszerbe állítható tanulságai. A kisebbségi sorsot a negyvenes évek nehéz dél-erdélyi körülményei között is vállaló két falusi lelkipásztor vitái mindenekelőtt a reájuk bízott nép boldogulásának kérdései körül forogtak, és soha nem érintették a másik szentségként tisztelt hittételeit. Ha az utódokban lesz annyi *önmérséklet*, hogy a közös tennivalók mikéntjére, a közboldogságra és nem a *mindenáron való triumfálásra* összpontosítják erőiket, akkor hasznát vehetik a múlt eme talán szerény példájának is.

Hitkeresés évadján a történelem apró jelenségeinek is lehetnek nagy tanulságai.

Kévekötők dicsérete

A zsarnokság megátalkodottságában hangtalanságra, azaz némaságra és képtelenségre, azaz vakságra ítélte szétszórtságban élő nemzetünk egészét. Ekkor, a szótlanságra vettetés évadján az ékesen zengő magyar hang legnagyobb mestere, beteg felesége ágya mellett ülve, kórusművet komponált, és Palló Imre hangjára bízta Zrínyi Miklós végpusztulástól rettegő kiáltását: „Ne bánts a magyart!” Így született meg az időre figyelmező Kodály Zoltán jóvoltából a rettegés idején az a mű, amely hamarosan kísérőzenéje lett a Magyar Rádióban annak a felejtetetlen bejelentésnek, hogy 1956 októberében győzött a magyar nép forradalma, és hogy Magyarország kilépett a keleti zsarnokság politikai és katonai kötelékéből.

A némaság uralmát a mindennapossá váló megtorlások idején sem lehetett visszaállítani, de maradt tovább is a képtelenség. A televízió információátviteli rendszerének nemzeti kulturális áldásaiban az ország határain kívül rekedt magyarság nem részesülhetett.

Ekkor – már a rendszerváltozásnak nevezett égzengés után – négy-öt magyar, de lehet, több is összehajolt és azon tanakodott, hogy miképpen lehet a képtelenség helyébe az összetartozásnak képi intézményes keretet biztosítani.

Az oldott kéve összecsomózóinak, az ezelőtt tíz évvel munkához látó kévekötőknek mond most köszönetet általam azoknak a sokasága, akiknek sorsa lett a szétszóródás. Illesse köszönet az egész nemzetet és azokat, akik a nemzet nevében vállalkozva az alapításra kiválasztották maguk közül azokat, akik az 1848-ban hazatért huszárok és az 1942-ben a Don-kanyarban elvérzettek emlékének megidézésével bizonyosságát adták annak, hogy értő és érző mesterei a képekben beszélő kultúrának.

Köszönjük a Duna Televízió nagy felismerését, hogy megmaradásunknak két biztos tartóoszlopa van: a nyelv és a család.

Ezeket kell mindenekelőtt ápolnunk, gyarapítanunk, erősítenünk.

A napokban – Bolyai Jánosra emlékezve – erdélyi költő juttatta eszünkbe, hogy mindmegannyi „Árpád-házi család” melegében kovácsolódott a megtartó erő: kezdődött a sor Gézával és Istvánnal, folytatódott Hunyadi Jánossal és Mátyással, a Rákócziakkal, Bolyai Farkassal és Jánossal, Eötvös Józseffel és Loránddal, kortársaink közül pedig Áprily Lajossal és fiával, Jékely Zoltánnal. Ezért volt számunkra fájdalmas, hogy médiaböllérek gúnyolódó szándékkal, megrovóan nevezték „családi televíziónak” Dunánkat. Legyen csak bátran a világban szétosztó magyar családok televíziója, és az sem válik ártalmára, ha legjobb munkatársai az apáktól tanulják meg szakmájuk sok csínját-bínját.

Mivelhogy a család a nyelv bölcsője és legbiztosabb gyámola, fájdalmas, hogy éppen a hozzá fűződő szavaink világában tapasztaljuk a mérhetetlen pusztulást.

Nem a török áfiumtól félünk ma már, hanem a magyartól. Nyelvünkre tekintve sem az idegen szavak burjánzása a legfőbb bánatunk, hanem magyar szavaink eltűnése miatt kesergünk. A vőlegényt, menyasszonyt, mátkát, jegyest kiszorította az eredeti szép és gazdag jelentéstartalmától megfosztott barát szavunk; a családnak mint intézménynek sorvadását jelzi, hogy eltűnőben van a férj és feleség szavunk, helyükbe furakodott az élettárs, amelynek szegényes jelentése már abból kitetszik, ha összevetjük a hitestárssal. Az, hogy az édesanyám, édesapám szavunk gyermeki ajkat oly ritkán hagy el, demográfiai állapotunk legkönnyfakasztóbb bizonyossága.

De nem panasszal folytatom, hanem dicsérettel. Dicsérem a Duna Televíziót, hogy távol tartotta képernyőjétől a

durvaságot, trágárságot, az erőszakot és a kulturális alvilág annyi más szennyét. Nem akart soha nézőket csábítani nemtelen eszközökkel, és közvetített hirdetéseiből is igyekezett száműzni az alpáriságot, no meg az öncélú, szemrontó fénygejzíreket.

Büszkeséggel töltött el sokunkat, hogy a tudás, az izlés, a nemes veretű szórakozás vagy éppen az egészséges vigasság szolgálatába szegődött televízióink teljesítményére felfigyelt a nagyvilág is: UNESCO-díjjal tüntették ki, és azzal a dicsérő szóval illették, hogy a Világ Legjobb Kulturális Televíziója.

Sokszor hallottam, olvastam, hogy közvéleménykutatók közlése szerint gyenge a Duna TV hírszolgálat. Nem tagadom, hogy jogos az igény: a hír valóban terjedjen gyorsan – persze pontosan és hitelesen. De hadd mondjam el itt ezen a helyen azt is, hogy televízióink nézőire annyi forrásból áradnak, zúdulnak a hírek, hogy bőven el vagyunk velük látva. De igenis szükségünk van arra, ami Dunánknak sajátja: a tudás élményének a közvetítésére. A neveltlenség világjelenségével szemben katedra nélkül kell óvnunk és gyarapítanunk az egyetemes kultúra teljességét, benne a számunkra legkedveltebbet, a reánk hagyományozott magyar műveltséget.

A Zrínyi Miklóstól származó követelést, azt, hogy „Ne bánts a magyart!”, ekképpen vélem időszerűsíthetőnek: ne bántsuk mi magunk a magyar szót, és védjük minden ártalomtól a létünket hitelesen tükröztető képet.

Éles szablya, mives lószerszám!

Nem állampolgári, csupán születési jogon bátorkodtam vállalkozni arra, hogy néhány szót szóljak ennek a kiállításnak¹ a megnyitóján. Sok évvel ezelőtt ugyanis abban a székelyföldi faluban, a marosszéki Lőrincfalván születtem, amelyben nem éppen jelentéktelen ügyben a nagy fejedelem, Bethlen Gábor is megfordult. Az 1623-ban történekről a kortárs, a marosvásárhelyi jó pennájú iparos polgár, Nagy Szabó Ferenc *Memoriáléjában* ezt írta: „Lőn egy mustra Lőrincfalvánál, az hol maga is volt Bethlen Gábor, és felíratott a hadba engem.”

Az idézett mondatban van egy nem gyakran használt, olasz eredetű szó: a mustra. Magyar jelentése: minta, szemle, *kiállítás*. Bethlen Gábor ugyanúgy kiállítás dolgában járt szülőfalumban, mint ahogy én is ilyen ügyben jöttem ma ide Pestre.

De milyen nagy a különbség a lőrincfalvi réten és itt a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett kiállítás között.

A nyárádmenti falu határában Erdély fejedelemé fényes kísérettel a hadjáratra készülve a felsorakozott hadviselő székelyek felett tartott szemlét.

Idézzük meg ezt a nyárádmenti lustrát, hogy felvillanásával képzeletünkben bukkanjon fel annak a régen volt világnak a képe, melynek tárgyi emlékei ezen az itteni kiállításon megtekinthetők.

A királyainak, majd fejedelemeinek katonai szolgálattal, azaz vérrel adózó székelység a lustrán falvanként sorakozott fel a társadalmi szerkezetnek megfelelő tagozódásában: előkelők vagy nemesek (primores), lófők (primipili), gyalogok (pedites pixidarii), szabadosok

¹ A Magyar Nemzeti Múzeum *Fejedelmi fegyverek, főúri lófelszerelés Erdélyből és a királyi Magyarországról* címmel 2004. december 22-én megnyílt kiállítása.

(libertini). Ez utóbbiakat eljobbágyosított helyzetükből éppen Bethlen Gábor helyezte vissza szabad székely státusukba.

A lustrán az előkelők és lófők lovon, a gyalogok gyalog, de valamennyien teljes harci felszereléssel jelentek meg.

Múzeumaink jobbára csak a rangosabb fegyverviselők tárgyi emlékeit őrzik, azokat is elsősorban teaurált értékük mentette meg az enyészettől. Hangsúlyozom, hogy értékmegőrző, teauráló szándéka a megőrzőknek volt, a javak első gazdáját szépérezke, pompakedvelése vagy éppen uralkodói becsvágya, a szépnek és a hasznosnak egyidejű megbecsülése sarkallta e kiállításon látható – az egykori gazdagságnak csak töredékben megmaradt – pompás javaknak a birtoklására. A kiállított tárgyakban lássunk tehát olyan emberkéz alkotta remekeket, amelyek ízléssel-tehetséggel megáldott, nehéz feladatra vállalkozó férfiúink kedvére szolgáltak.

Bethlen Gábornak megadatott, hogy a hatalom gyakorlásának legváltozatosabb rendszereit és módszereit testközelben ismerje meg. Szinte gyermekfővel Báthori Zsigmond udvarházában forgolódik. 1596–97-ben Rudolf császár prágai udvarát ismeri meg belülről. Huszonkét éves, amikor török földön Székely Mózes fejedelemsége érdekében tárgyal. Bocskai István és Báthori Gábor fejedlemmé választásában már jelentős szerepe van. A török Portán bepillanthat a nagypolitika boszorkánykonyhájába. Az európai diplomáciának valóságos iskolája volt a Portán összesereglett külföldi követek gyülekezete. Körükben lehetett legjobban érzékelni az érdekszövetségek titkos akcióit, a konfliktusok éleződését, a politikai intrikákat, noha a diplomaták igencsak óvatos praktikával intézték dolgaikat, mivelhogy kényesek voltak keresztény jóhírukra.

Azokon a helyeken, ahol a fiatal Bethlen megfordul, országkormányzási módszereket ismer meg, diplomáciai gyakorlatra tesz szert. De megismerkedik a mives ember remekeivel. Gyergyószárhegy pártázatos várkastélyának kazettás mennyezetétől a gyulafehérvári fejedelmi udvar fényéig sok mindenben gyönyörködhetett. Prágában és Sztambulban láthatta a nagy erőfeszítéseket az uralkodói pompa megteremtésére.

A Mátyás király idejében meghonosodott reneszánsz formanyelvet és műveltségisményt tekintette az ízlése szerint valónak; ezt dúsította a keleties színpompával, gazdagon rajzolt ornamentikával. Nem véletlen, hogy a XX. század művészettörténete a *virágos reneszánsz* korának nevezi azt az időszakot, melynek pompás remekei ma itt láthatók.

Bethlen Gábor az ország és a nemzet egységében gondolkodott. Leveleinek bizonyossága szerint a magyarság megmaradásának feltétele a három részre szakadt ország egyesítése és a „régí szabadságok” visszaszerzése. Pontosan megfogalmazza, hogy mit ért ezen. Vissza kell állítani azt az állapotot, melybe eleinket „az örök emlékezetekre méltó szent királyoknak gondviselése” helyezte. E régi szabadság feltámasztását életprogramjának tekintette: „minden igyekezetünkkel eleitől fogva azon voltunk, hogy nemzetünknek felháborodott békességét lecsendesítvén, régi szép szabadságait is helyre állítsuk.”

Azt se felejtjük, hogy a Magyarországot szétmarcangoló hatalmaknak nem volt elég az ország három részre szakasztása, további szétaprózásán mesterkedtek. Azt is emlékezetünkbe idézhetjük, hogy a töröknek is tetszett például az Erdélyt részekre forgácsoló belső tendencia. Arra is gondoltak, hogy esetleg három vajda kormányzása alatt lesz igazán kiszolgáltatott a Porta kénye-kedvének a kicsi ország.

Jellemző, hogy a trónra lépő fejedelemtől a szászok önálló diplomáciai képviselőt követelnek maguknak a szultán mellett. Jegyezzük meg azt is, hogy a Porta 1620-ban – tehát abban az évben, amikor a pozsonyi országgyűlés felajánlja Bethlennek a magyar királyi címet – a székelyek vajdaságával kínálta meg Balassi Ferencet.

Bethlen nagysága abban is megmutatkozott, hogy milyen termékeny egyezsége jutott a szászokkal és a székelyekkel. A szász iparosok szívesen elégitették ki az udvari árurendeléseket, a szabadságjogaikba visszahelyezett székelyek szívesen álltak hadrendbe.

Törökparti politikáját magyarázva a realpolitikus így vélekedik: „törtük elménket azon: melyiket kellene választanunk az két gonosz között”. Hogy a törököt választja? Ez a válasz erre: „mivel mindenkor az két gonosz közül a kisebbiket kell választani”.

Önérzetes uralkodó volt. „Istenen kívül senkitől nem félek” – írta 1623-ban, éppen a lőrincfalvi lustra idején táborba szállásakor. De az emberséget alattvalóiban és uralkodótársaiban egyaránt megbecsülte. A megbecsülésnek bizonyosága végrendeletének az intézkedései. Köztük az a passzus, melyben a sógorának, a svéd királynak, II. Gusztáv Adolfnak szánt örökséget részletezi.

A szerencsés svéd történelemnek és a Svéd Királyi Fegyvertár gondosságának köszönhetően ma itt a magyar fővárosban láthatjuk a fejedelmi hagyatékot.

Bethlen Gábor életében sokfelé megfordult. Így biztosan tudjuk, hogy járt Budán is, ahol volt éppen elég tárgyalnivalója a török hódoltsági területek legrangosabb ügyintézőjével, a budai basával. Hogy Pesten is járhatott? Nincs kizárva! De lélekbe markoló élmény nem érhetette, ugyanis arról semmilyen tudósítás nem maradt fenn.

Legmerészebb álmaiban sem jelenhetett meg előtte viszont az az apa és az a fiú, akik majd több mint másfél századdal később megvetik az alapját a magyar nemzeti

műveltség szent hajlékainak, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának. Az a két intézmény, mely ma egy nem éppen derűs hangulatú nemzedék elé kiteszi mustrára a nagy fejedelemtől megmaradt pompás tárgyakat.

Szemléljük meg ezeket; gyönyörködjünk bennük és késztesse nek bennünket e remek arra, hogy érdemes jövőnket Bethlen Gábor-i mértékkel, mondjuk, körmöci arany tallérral mérni! A múlt nem „kisdedségre” kötelez!

Wekerle-telep

Európa múltjának tudós kutatói kontinensszerte, de főleg a Duna-tájon gyakran kérdezik, mi lehet az oka annak, hogy a népvándorlás korának nagy lélekszámú népei, köztük a hunok, az avarok nyomtalanul eltűntek, viszont egy, egyetlenegy, az előbb említetteknel jóval kisebb lélekszámú nép: a magyar, hont alapítva megmaradt, és keleti örökségének legjavát (elsősorban: nyelvét) megőrizve modern nemzetté fejlődött. A sokféle magyarázat közül számomra a legelfogadhatóbbnak az tűnik, amely döntő tényezőként emeli ki, hogy a magyarság Kárpát-medencei megjelenése előtt két szálláshelyén, Levédiában és Etelközben a megtelepedésnek már olyan tudományára, illetőleg technikájára tett szert, melyet véglegesnek bizonyult honfoglalása után továbbfejleszthetett, és az európai településformákhoz – előbb a faluhoz, majd a városhoz – hasonlíthatott. Az egymás közelébe épült, a családnak ott-hont adó házaknak közösségi jelleget az első templomok adtak. Ismeretes, hogy első királyunk, Szent István egy-egy templom építését tíz-tíz falunak tette kötelességévé, de halála után több-kevesebb idő múltával a települések önazonosságuk megtalálásáról azzal adtak hírt, hogy felépítették saját templomukat.

Ezer évet ugorva az időben, az iparosítással az otthonteremtésnek a magyar tájakon olyan új igényei támadtak, melyeket csak az állami akaratnak és az egyéni teremtő tehetségnek különösen szerencsés egymásra találása elégíthetett ki. A rohamosan nagyobbodó magyar főváros nyomasztó lakásgondjainak megoldására egy talentumos, nagy szervezőképességű politikus és egy, a József Nádor Műegyetemen felnőtt, műszaki ismeretekkel jól feltarisznyált, művészi alkotókészséggel bőven megáldott építésznemzedék vállalkozott.

A politikus Wekerle Sándor volt; az ő nevét szélesebb körben a Kispest határában felépített, 472 000 négyszögöl kiterjedésű, eredetileg *állami munkástelep*nek nevezett, különleges szépségű városrész őrizte meg.

A dicsérő szó, a laudáció első helyen idézze az ő emlékét. A budapesti tudományegyetemen jogi képesítést szerző Wekerle Sándor (1848–1921) különösen a jog költségvetési és pénzügyi szakágazataiban mélyedt el. Államtitkárként, pénzügyminiszterként, majd háromszor (1892–1895, 1906–1910 és 1917–1918-ban) vállalt miniszterelnöki tisztségben emlékezetesen sokat tett a városi polgárosodás, így a magyar főváros fejlesztése érdekében.

A következő dicsérő szó illesse a Wekerle-telepet angol előképek alapján felépítő művészeket. A magyar szecesszió itt alkotó kiválóságai harmóniát teremtettek a lakótelep, a tér, az utca, a házak, a kert, a fák, a virágok és nem utolsósorban az emberek között. Az általuk megálmodott új városkép hatással volt az egész akkori ország városiasodására. A kociút és a gyalogjárda közötti virágágyások, az utcákat szegélyező sok ezer fa Marosvásárhelyen és Szabadkán a szépre fogékony lélekben ugyanolyan érzelmeket válthattak ki, mint amilyen eltöltötte a Wekerle-telepen végigsétáló polgárt.

Politikus és művészek harmóniateremtő igyekezetének látványos bizonyosságai a lakóházakkal egyidejűleg felépített templomok, iskolák, orvosi rendelők, valamint a közigazgatás, rendfenntartás és kereskedelem otthonai.

Harmadikként illessük dicsérő szóval azokat, akik itt otthont találtak, és nemzedékeken keresztül otthonteremtésre alkalmasnak bizonyultak a magyar fővárosnak ebben a szegletében. A telep jeles igazgató-tanítója, László Gyula 1926-ban számba vette a beköltözőket születési helyük szerint, s megállapította, hogy Baranyától a Székelyföldig képviselve volt az akkori ország egész népessége. Egymást becsülő szomszédok, szép családi életet élő,

okos gyermekeket nevelő polgárok lettek az ide telepedők.

A mai Wekerle-telep az építését elrendelő 1908-as XXIX. törvénycikk megalkotása óta sok változáson ment keresztül. A petróleumlámpától a villanyvilágításig, a lovas kocsitól az autóbuszig a korszerűsödés sok vívmányával gyarapodott.

De nem kevés a mai gond sem. Az egyéni érdek és a közösségi igény egyeztetése ma sem könnyű feladat. Érdekegyeztetésre, harmóniateremtésre serkentse a Wekerle-telep mai lakóit annak a férfinak a példája, akinek szobra ott áll az általa tervezett Főtér közepén. Az országépítésben Szent Istváni-úton járó építész-író neve legyen e laudáció utolsó szava: Kós Károly.

Könyvről könyvre

Irodalomtörténeti monográfia időtállósága

A természet- és társadalomtudományok bármely kérdését szakszerűen és kimerítően feldolgozó, információs bázisában teljességre törekvő műnek, vagyis a monográfiának időtállóságot adatainak megbízhatósága és értelmezésének korszerűsége kölcsönöz. Évekig, évtizedekig heverhet egy monográfia mozdítatlanul egy könyvtári polc csöndes magányában, de ha adatai pontosak, sőt, ha éppen egyediek, a szakma kutatója előbb-utóbb rákényszerül, hogy kézbe vegye. Az értelmezés korszerűsége pedig nem valami ideológiai széljáráshoz való alkalmazkodást jelent, hanem a kor adta minőségi mérőrendszernek az érvényesítését az értékítéletben.

Bán Imre 1958-ban megjelent *Apáczai Csere János* című monográfiájának könyvtárak szabad polcain jócskán megviselt példányai arról tanúskodnak, hogy ezt a munkát a magyar múlt iránt érdeklődő olvasók igencsak szorgalmasan olvasták. Ezért mindenképpen indokolt volt, hogy az Akadémiai Kiadó ezt a könyvet reprinttechnikával ismét a nagyobb olvasóközönség számára elérhetővé tegye.

Műve első mondatában Bán Imre megjelöli a maga elé tűzött célt, azt, hogy „Apáczai Csere János munkásságát irodalomtörténeti szempontból világítsa meg”. Néhány mondattal alább feltett szándékáról szólva így pontosít: „Meggyőződésünk pedig, hogy az Apáczai-kérdés alapjainak a tisztázása, az életpálya alakulásának a rajza, a forrásvizsgálat, Apáczai eszmei kibontakozásának vázolása az irodalomtörténészre tartozik [...] Munkánk tehát irodalomtörténeti szintézisre vállalkozik; törekszik ugyan a fi-

lológiai teljességre, de nem lép fel a mindent tisztázás igényével.”

Röviddel a monográfia megjelenése után az akkori idők „főfilozófusi” stallumára áhítozó Mátrai László a Magyar Tudományos Akadémia központi folyóiratában, a *Magyar Tudományban* szemlecikket írt a könyvről, s ezt „komoly, jelentős és értékes alkotásnak” minősítve nem rejti véka alá „módszertani vagy világnézeti” vonatkozású ellenvetéseit. Kifogásolja Bán alapállását, miszerint irodalomtörténeti monográfiát írt. Idézi az általunk is kiemelt mondatokat, és azokhoz a következő ideológiai végkicsengésű bírálatot fűzi: „E nem túl pontosan átgondolt, de elvi hangsúlyú mondatokból egyvalami világosan kitűnik: hogy szerzőnk a filológiát vagy azonosítja az irodalomtörténettel, vagy legalábbis kizárólag az irodalomtörténet egy részének tekinti azt. E felfogásban az »önelvű irodalomtörténész« régi koncepciója kísért, ahol is a filológiai akribia és szellemtörténeti ábránd szövetkezett a közös ellenség, a materialista történetfelfogás ellen.” Elismerő és bíráló, „produktív tévedéseket” megfogalmazó szavak szellemesnek szánt pörgetése után Mátrai így fejezi be szemléljét: „Ha (amint a borítólap reklámszövege teszi) nem is könyvelhetjük el egyértelműen [a könyvet] a »marxista irodalomtudomány« kategóriájába, pozitívumai mindenképpen lépést jelentenek e magas célkitűzés irányában.”¹

Egy évvel később újabb szemlecikkekben – most már a filozófusok akadémiai szakfolyóiratában – Mátrai ismét elmarasztalja Bán Imrét, mivel egy „sui generis tudománytörténeti témáról irodalomtörténeti monográfiát kívánt írni, ami eleve kudarcra lett volna ítélve. Szerencsére a téma gondos vizsgálata arra készíteti [ti. Bán Imrét],

¹ Mátrai László: *Bán Imre: Apáczai Csere János*. Magyar Tudomány, LXVI. kötet – Új folyam, IV. kötet, 1959. 54–57.

hogy áthágja saját módszertani, elméleti megállapításait, és bőven elemez tudománytörténeti összefüggéseket”. Mátrai a hiba, az „elméleti zűrzavar” gyökerét a magyar irodalomtörténet-írás gyakorlatában látja, s nevének említése nélkül a nagy tekintélyű budapesti professzorra, Horváth Jánosra céloz. A gyakorlati következményeket okozó „zűrzavar” – tudjuk meg – nem más, „mint a régi historia litteraria, majd az »önelvű irodalomtörténet« kései változata, mely eredeti formájában úgy hangzott, hogy irodalom mindaz, ami le van írva. Bár a jelen felé közeledve az irodalomtörténet e felfogása egyre inkább valóban az irodalomra kényszerül korlátozni tárgyát, a régiségre nézve azonban változatlanul fenntartja a historia litteraria mindent elmosó koncepcióját. E felfogás elvi hibája elsősorban az, hogy elmosza az irodalom és tudomány jellegzetességeit és különbségeit, holott a felépítménynek e két területe, a kettejük visszatükrözési módja erősen különböznek.”²

Mátrai valójában azt a Horváth János képviselte magyar irodalomtörténet-írási hagyományt támadja, amely irodalmunk kezdetei századairól szólva irodalmi műveltségről beszél, és a történelmi valóságnak megfelelően nem választja szét a „felépítmény” különböző területeit, sőt magát a felépítmény fogalmát sem használja.

Ezen a ponton már rátérhetek mondandóm személyesebb összefüggéseire. Elmondhatom, hogy nekem hál' istennek olyan irodalomtanáraink voltak éppen Apáczai Csere János kolozsvári református kollégiumában, akik fittyet hánytak a kötelezően előírt tankönyvekre, s amikor a régi irodalmat tanultuk, el kellett olvasnunk Horváth János *Az irodalmi műveltség kezdetei* és *Az irodalmi műveltség megoszlása* című műve kijelölt fejezete-

² Mátrai László: *Bán Imre: Apáczai Csere János*. Magyar Filozófiai Szemle, IV. évf., 1960. 313–317.

it. Petőfit ugyan Illyés Gyula kalauzolásával tanulmányoztuk, de verstani eligazításért Horváth Petőfi-monográfiáját illet kézbé vennünk. Ilyen előzmények után hallgattam – mondhatom: áhítattal – Bán Imrének egykori tanára személyiségét idéző visszaemlékezéseit, és láthattam a nagy mestertől ellesett mesterfogásokat. No nem azt, hogy mi módon ölti magára végső formáját a monográfia (ez megmarad minden alkotó íróasztala titkának), hanem azt az előmunkálatot, amelyet az építészettől kölcsönzött hasonlattal az állványzat ácsolásának nevezek. Gyermek-ségemtől kezdve nagy csodálója voltam az ácsmunkának – főleg azokat a keménynek tűnő, de mégiscsak könnyű fából készült szerkezeteket bámultam meg, melyek eltűntek, mihelyt elkészült maga a nagy épület, hiszen annak érdekeit szolgálták. A monográfia-építés (Horváth Jánostól tanult) ácsolási előmunkálatának lehettem szemtanúja.

Láthattam, hogy Bán Imre milyen bibliográfiai előmunkálatok birtokában érkezett Romániába. Már Bukarestben a Román Akadémiai Könyvtárt is megvallatta, hogy őriznek-e ott Apáczai-műveket, s ha igen, kik lehetnek azok egykori tulajdonosai. Elkísérve őt városi, egyházi levéltárakba, a Székely Nemzeti Múzeumba, a Batthyaneumba, a Teleki Tékába, az Erdélyi Múzeum-Egyesület államosított levéltárába, láthattam, hogy helytörténeti, egyháztörténeti, iskolatörténeti forrásokat kutatva milyen biztonsággal járkal az erdélyi művelődési múltban, noha korábban sohasem kutatott tájainkon. Szemem láttára készült el a filológiai ácsolat, melynek építőelemeit majd az elkészült monográfia lapalji jegyzeteiben láthattam viszont.

Ezeknek az élményeknek azért kerülhettem birtokába, mert 1955-ben a Román Akadémia kolozsvári fiókjának a kutatójaként azt a feladatot kaptam, hogy a bukaresti pályaudvaron fogadjam a kéthónapi romániai tanulmányútra érkező Bán Imrét, és kísérem mindenüvé, ahol ő szaksze-

rú előkészületek után Apáczai- emlékeket sejt. Megnéztük Apácán az őrtornyot és a Rabszoros utcát, Brassóban, Sepsiszentgyörgyön, Gyulafehérváron, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen és Kolozsváron levéltárakban és könyvtárakban kalauzolzhattam el a debreceni tudóst. Két hónapig – mondhatom – éjjel-nappal együtt voltunk, mert az akkori romániai szállodai viszonyok között nemigen jutottunk egyágyas szobához, és így éjnek évadján is egy levegőt szívtunk. Jelen voltam azoknál a szakmai, baráti beszélgetéseknél, melyeket Kelemen Lajossal, Jancsó Elemérrel, Szabó T. Attilával folytatott, és szemtanúja lehettem Bán Imre meghatottságának, amikor Gy. Szabó Béla megajándékozta őt Apáczai Csere Jánosról 1946-ban készült, azóta emblémává lényegült fametszete kézi levonatával.

Amikor 1958-ban szép dedikációval megkaptam Bán Imrétől monográfiáját, természetesen nyomban elolvastam, és hozzáláttam, hogy ismertetést írjak róla. Kéziratomat a kolozsvári *Korunk* szerkesztőségének adtam, ahonnan hamarosan nyomdába is került. Ólomszedése is gyorsan elkészült, és a fennmaradt kefelenyomat bizonyítja, hogy milyen kálváriája lett irományomnak, amely különben sohasem jelent meg. Akkoriban a *Korunkat* négyes cenzúrai ellenőrzésnek vetették alá, Kolozsváron és Bukarestben is különlegesen instruált állami és pártcenzorok döntöttek a kéziratok sorsáról. Az összefirkált kefelenyomat bizonyossága szerint először csak a teológiai, egyháztörténeti összefüggéseket fejtegető bekezdéseket (kálvinizmus, puritanizmus), mondatokat javasolták kihagyásra. Az egyezkedés (az én elvhűnek nem éppen nevezhető kompromisszumkészségem) ellenére az ismertetés végül is azért nem jelent meg, mert közben művelt romániai cenzoraim elolvasták Mátrai László Budapesten megjelent kritikáját, s abból azt a következtetést vonták le, hogy a romániai magyar sajtóban mégsem ildomos olyan erdélyi

lyi tárgyú művet ismertetni, amelyet Budapesten ideológiailag elhibázottnak minősítenek.

Kéziratom sikertelensége azért is fájdalmasan érintett, mert annak záró bekezdése arról szólt, hogy Bán Imre nem tekinti művét az Apáczai-kutatás végszavának, hanem éppen további kutatást tart szükségesnek, és azoknak egyikét-másikát nevén is nevezi. Én is megneveztem egyet, nevezetesen a Seivert-hagyaték sorsának felkutatását, ugyanis a kitűnő szász kutató, Seivert János a XVIII. század derekán több Apáczaira vonatkozó forrást és tőle származó kéziratot gyűjtött össze, de ezek hollétéről mindmáig nem tudunk semmit. Apáczai doktori értekezéséről közelebbit mondani azért nem lehetett, mivel ennek Sárospatakon őrzött egyetlen példányát a „felszabadító” seregek szovjet tulajdonba vették.

Ez utóbbiról szólva el kell azt is mondanom, hogy annak egy másik példánya előkerült a cambridge-i egyetemi könyvtárban, és ez alkalmat adott Bán Imrének, hogy az első emberpár hitehagyásáról szóló disszertációt elemlyülten elemezve közelebbről is hiteles képet fessen a fiatal Apáczai teológiai (és filozófiai) orientációjáról. A doktori értekezés kiváló magyar fordításban a megfelelő kísérő tanulmánnyal Kiss Farkas Gábor munkájaként a Kovács Sándor Iván szerkesztette kötetben jelent meg 2004-ben, mely a budapesti „Ego cogito ergo sum”-konferencia előadásait tartalmazza.³

A Bán-monográfia második kiadásának forgatója bő eligazítást kaphat arról is, hol tart ma az Apáczai-kutatás, és hogy a nagy erdélyi példaember emlékezete hogyan él a mai irodalmi és tudományos közvélekedésben.

Ezt az ismertetést ildomtalan lenne befejezni anélkül, hogy ne méltatnám a kötet *Függelékét* úgy is mint bibli-

³ *Apáczai Csere János emlékezete. „Én gondolkodom, tehát vagyok.”* Budapest 2004. 202–224.

ográfiai és mint tudománypolitikai teljesítményt. V. Molnár László *Apáczai bibliográfia. 1958–2002* címmel gondos könyvészeti munkával számba vette, hogy Bán Imre könyve megjelenése óta milyen Apáczai-művek (részletek) láttak napvilágot, kik milyen könyveket, szakcikkeket írtak, a lexikonok szócikkei és a CD-ROM kiadványok milyen eligazítást tartalmaznak, és végül kik azok az írók, költők, drámaírók, akik szépirodalmi alakká emelték Apáczait.

A *Függelék* tartalmazza Bitskey István *Bán Imre életműve és szellemi öröksége* című tanulmányát.

A gondolatgazdag és tudománypolitikailag fontos írásból két megállapítást kívánok kiemelni.

A sors úgy hozta, hogy a magyar irodalomtörténet-írás nagy mesterének, Horváth Jánosnak a szellemisége nyugdíjazása, illetőleg halála után nem az ő budapesti egyetemén, hanem a debrecenin élt tovább. Két kiváló tanítványa, Bán Imre és Barta János lettek e hagyomány igazi le-téteményesei.

A két tudós jól ismerve a magyar műveltség összetételét, rendkívül jelentősnek tartotta, hogy kiemelje és szakmai tökélytel egyetemes magyar értéként felmutassa ennek a műveltségnek az erdélyi gyökérzetű hajtásait. Bán Imre Apáczai Csere János, Barta János Kemény Zsigmond műveihez vezérelte vissza a XX. század igényes magyar olvasóit.

Hermányi Dienes József, az EME klasszikusa

A címben foglalt állítások egyikét, hogy ti. Hermányi Dienes József klasszikus, vagyis általánosan elismert rangú, kiváló tollforgató, éppen az alábbiakban ismertetésre kerülő impozáns kötet bizonyítja minden méltató szónál elhitehetőbb erővel. A másikat, vagyis azt, hogy ezt a klasszikus értékű életművet örökölni hagyó író Egyesületünk sajátjának tekinti, nem valamilyen kirekesztő szándék, hanem tudománytörténeti tények sugallták. Kettőt említünk ez utóbbiakból. Először azt, hogy az író hatalmas (javarészt elkallódott) kéziratok hagyatékából a legtöbbet az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapító nemzedékének tagjai mentették meg és helyezték el az egyesületi levél-, illetve kéziratárban. Nagy érdeme volt ebben a történetíró Kemény József mellett Szabó Károlynak, az Egyesület hívására Kolozsvárra telepedett könyvtárosnak, aki 1877-ben elkezdte Hermányi Dienes kéziratának publikálását is. Másodszor pedig arra emlékeztetünk, hogy az EME két kiváló XX. századi tudós tagja: Kelemen Lajos és György Lajos emelte be Hermányi Dienes Józsefet a magyar irodalmi köztudatba emlékiratának és hamarosan ismét híressé váló anekdotagyűjteményének közzétételével és életpályája fölvázolásával. Ugyanis az ő edíciós tevékenységüket megelőzően az irodalomtörténeti kézikönyvek meg sem említették e jeles XVIII. századi magyar író nevét. Még az olyan teljességre törekvő írói lexikon is, mint amilyen Szinnyei József híres műve (*Magyar írók élete és munkái*), csak lelkipásztori működéséről emlékezik meg s gyászbeszédük szerzőjeként méltatja, mellékesen jegyezve meg, hogy „történelmi, földrajzi, teológiai és vegyes dolgozatok” is maradtak kéziratok hagyatékában.

S. Sárdi Margit a kötethez írt bevezető tanulmányában messzemenően méltányolja a Hermányi Dienes-filológiát megalapozó két erdélyi tudós munkáját, ugyanakkor elismeréssel szól Tolnai Gábor, Klaniczay Tibor és Gyenis Vilmos ide vonatkozó kutatási eredményeiről. Klaniczay és Gyenis ügybuzgalmának köszönhetően a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában megvan az író valamennyi jelentős munkájának a mikrofilmje. Ez a körülmény nagymértékben megkönnyítette a kötet gondozójának munkáját, ugyanakkor – mint írja – „néhány vonatkozásban feltételelessé teszi a kiadást”, mivelhogy a nem Magyarországon őrzött kéziratok eredeti példányainak egyikét sem vehette kezébe. Ebben a tekintetben a kötetet akár mementónak is tekinthetjük, hogy 1989 karácsonya előtt milyen tudományos kutatási feltételek uralkodtak a magyar írásbeliséget századok hosszú során át kitermelő tájakon.

E sorok írója kutatói munkaköréből következően fényképről és mikrofilmről sok ezer lapnyi régi szöveget másolt le életében, így pontosan érzékeli, hogy mit ért a könyv gondozója szövegközlése „feltételelességén”. Ugyanakkor mint akinek kezében megfordult az Erdélyben őrzött Hermányi Dienes-kéziratok mindegyike, és közülük többet le is másolt (nem tudván, hogy Budapesten készül ez a kiadvány), megnyugtathatja az aggályoskodó szöveggondozót és természetesen az olvasókat, hogy a szövegátírást példásnak találta; számbelileg elenyészőek és egyáltalán nem lényegbe vágóak az itt-ott tetten érhető másolásbeli vétségek, illetőleg elírások.

Ez a kiadvány biztos filológiai alapja minden ezutáni Hermányi Dienes életművével foglalkozó kutatásnak. Ismertetésemben csupán egyetlen kérdést kívánok vita tárgyává tenni, nevezetesen azt, hogy írónk „szépprózai” munkásságának mekkora a terjedelme.

Hermányi Dienes betűvető munkásságának mennyiségéről pontos felvilágosítások állnak rendelkezésünkre. Ezt azért hangsúlyozom, mert olykor a régiségben jártas szakemberek is kétségeskednek, hogy vajon mekkora lehetett az író kéziratos hagyatéka. A kérdésben a legilletékesebb, maga Hermányi Dienes nyilatkozott, amikor 1758-ban papírra vetett emlékiratában így írt: „Kifogyván a’ papirosbol, melyet e’ Könyvbe köttettem, sok következő dolgaim innen ki-rekedtenek; de talám enged az Isten időt, hogy azokról is jegyzéseket tégyek magam, nem lévén nékem Fiam, a’ ki az Eletemet le-irhassa, ha pedig semmit nem találnék írni, az en Életemnek Historiája légyenek azok az en M[anu] Scriptumim, mellyeknek száma már is fel-ment CXXVIII darabokra, s’ állanak bé-kötve a’ Thekámban.” E szavak leírása után Hermányi Dienes még öt évet élt, minthogy 1763-ban halt meg. Ez az idő elég volt ahhoz, hogy kéziratos köteteinek számát 158-ra emelje. Ennyiről emlékezik meg ugyanis veje a gyászbeszédéhez (Lázár György és Abats Márton halotti prédikációjához) csatolt *Epitafium*ában, és ennyiről szól Benkő József is *Filius Posthumus* című munkájában. Nem valószínű, hogy a harminc kötet öt évnek lett volna a termése, inkább azt tartjuk hihetőnek, hogy ebben az időben régebbi és újabb írásaiból ennyit köttetett be könyvkötő mesterével. Kötetei ugyanis úgy keletkeztek, hogy vagy egy bizonyos mennyiségű tiszta papirost kötött be, s azt utóbb – mint a fennebb idézett szöveg is bizonyítja – teleírta, vagy különböző alkalmakkor negyed rétre hajtogatott papírra írt dolgozatait vitte el a könyvkötő mesterhez.

A Kolozsvári Református Teológia könyvtárában őrzött prédikációs kéziratkötet arra enged következtetni, hogy a másfélszáz kötet nagyobb része prédikációkkal volt teleírva. Nos, ezzel a prédikációs hagyatékkal mind

az egyháztörténetnek, mind pedig az irodalomtörténetnek számolnia kell.

A most ismertetett könyvről szólva, ha bakafántoskodni akarnék, azt kérdezhetném a könyv gondozójától, hogy miért alkalmaz két szempontot impozáns munkájában: egyet a bevezető tanulmányban, s egy másikat a szöveggözlésben. A tanulmányban ugyanis Szénási Sándor elemzéseire és a Rettegi Györgytől származó információkra támaszkodva helyesen értékeli a nyomtatásban megjelent és a kéziratban maradt prédikációk hitéleten túli irodalmi (azaz „szépprózai”) kvalitásait, a szöveggözlésben viszont ezeket az írásokat mellőzi. Egy letűnt korszak ideológiai beidegződése ez, vagy talán műfajelméleti meggondolás eredménye, esetleg csupán terjedelmi korlátokból következő, minden elvi megfontolást nélkülöző gyakorlati megoldás?

A válasz nem e sorok írójának feladata; neki be kell érnie annak leszögezésével, hogy a prédikációkat egyrészt Hermányi Dienes életműve fontos alkotóelemének tartja, másrészt olyan „szépprózai” alkotásoknak, melyekben tetten érhető az élőbeszéd formáló ereje az erdélyi szépprózai műfajok történetében – valahol a mese és a novella határán –, tehát éppen abban a közegben, amelyet a műfajelmélet a görög eredetű anekdota névvel jelöl meg.

Várjuk tehát a folytatást: Hermányi Dienes József szépprózai munkáinak újabb kötetét, prédikációinak a publikálását. Természetesen a nyomtatásban megjelenteket éppen úgy, mint a kéziratban maradtakat. Bízunk benne, hogy S. Sárdi Margitnak ez is éppolyan szívesen vállalt munkája lesz, mint ez a mostani szép kötet.

Geometria és kard

Bolyai János születésének kétszázadik évfordulója 2002-ben serkentően hatott a tudománytörténeti kutatásra, s ennek a könyvkiadásban is látványos következményei lettek. A meggazdagodott Bolyai-könyvészet mindenben igazolta a témában különlegesen jártas Vekerdi László *Változások és konstánsok a Bolyai-kutatásban a bicentenárium tükrében* című tanulmányában (*Természet Világa*, 2003. I. különszám, 138.) papírra vetett megállapítását, hogy a „Bolyai-kutatás szakma lett, hasonlóan a Galilei-, Kepler-, Newton-, Boyle-, Darwin- és egyéb »iparok«-hoz. Meglehet, ez a bicentenárium legfőbb tanulsága?” Vekerdi kérdőjele helyett nyugodtan használhatunk felkiáltójelet, amikor megállapítjuk, hogy a bicentenárium siettetett többek között Ács Tibor *Bolyai János új arca – a hadi mérnök* című kiváló művének az elkészültét, amelyet szép kivitelben a budapesti Akadémiai Kiadó 2004-ben jelentetett meg.

E sorok írója ezelőtt hat évvel a *Hitel* hasábjain tette közzé azt az előadását, amelyben arra a kérdésre próbált feleletet találni, hogy Bolyai János életében (pályára állításában), halhatatlan tudományos teljesítménye őrzésében és kamatoztatásában milyen szerepük volt a tudományegyetemeknek. Ács Tibor is vaskos kötete elején azt a kérdést feszegeti, hogy az apa, a marosvásárhelyi Református Kollégium tudós tanára miért a bécsi hadmérnöki akadémiára küldte tanulni a fiát. Nos azért, mert matematikust, mégpedig elsőrendűen képzett matematikust akart faragni belőle, aki aztán megszerzett tudása birtokában majd maga dönti el, hogy milyen kenyérkereső foglalatosságra adja a fejét. Bolyai Farkas tudta, hogy ebben a katonai intézetben különb matematikaoktatás folyik, mint a Monarchia tudományegyetemein. Afelől is bizonyosságunk vannak, hogy semmiképpen nem az a dicsvágy vezérelte az apa döntését, hogy fiából katonatiszt legyen.

Alighogy elkezdte hadiakadémiai tanulmányait a fiú, tanácsokkal-intelmekkel őt bőven ellátó apja 1818. szeptember 10-én kelt levelében ezt írja neki: „Ha jól elkészülsz arra, amire ott legjobban lehet, sok kenyér közül választhatsz... Írd meg, most mit érepsz, mire volna kedved jövődre. Ide professzornak volna-é?... – Hová-tovább azt hiszem, hogy nagy matematikus csak az lehet, aki excellens elmével jókor, jó móddal hozzá fogva, serdülő korában olyan helyt, ahol mint a méheknél tavasszal egy az igyekezet, szünetlen való hosszas gyakorlással, mint a nyelvbe, olyan készséget kap.”

Jól ismert tudománytörténeti tény, hogy Bolyai Farkas korán felismerte fia „excellens elméjét”, és miután meghiúsult éveken át dédelgetett terve, hogy középiskolai tanulmányai befejezése után gyermekét Göttingába küldje, hogy ott a tudományegyetemen egykori diáktársa, Karl Friedrich Gauss irányításával vegye birtokába a legkorszerűbb matematikai ismereteket, döntött a bécsi katonai akadémia mellett.

A korábbi kutatás elég sokat bizonytalankodott annak eldöntésében, hogy helyesen választott-e az apa. Ács Tibor széles körű dokumentációs bázisra támaszkodva azok mellett a vélekedések mellett teszi le a maga voksát, melyek azt állították, hogy jobb döntés lehetősége a közép-európai térség oktatási rendszerében nem adódott. Megvizsgálva a bécsi katonai tanintézet belső tanulmányi rendjét, oktatói kara összetételét, a tanárok felkészültségét és tudományos érdeklődésük rádiuszát, a használt tankönyveket, megállapítja, hogy különb a Habsburg-ház uralta térségben nem kínálkozott. Az akadémia fő célja építésmérnök tisztek kiképzése volt a császári-királyi hadsereg mérnökkara számára. Az akadémiai növendékek többsége a VII. osztály befejezésekor (Bolyai Jánost 1818-ban a legjobb előképzettségű jelöltekhez hasonlóan a IV. osztályba vették fel) zászlósként sorenzerekbe ke-

rült, hogy visszatérve a civil életbe, maga kereshetett megélhetési lehetőséget. Csak a legkiválóbbak, évenként öten-tizen végezhatték el úgynevezett mérnökkadétként a VIII. osztályt (évfolyamot); ők aztán vizsgát téve mérnökkari alhadnagyként kerültek a birodalom különböző erődeinek az állományába.

Az intézet elitjellegének a szemléltetésére Ács Tibor sokatmondó adatokat sorol fel: az 1818. esztendőben a Habsburg Birodalom országaiból és tartományaiból harminckét 9 és 15 év közötti fiút vettek fel az akadémia I–IV. osztályába. A bekerültek jó része arisztokrata (8 gróf, 6 báró, 2 lovag). Az új növendékek közül hatan voltak magyarok. Az is sokatmondó adat, hogy csak Bolyai Jánosnak az apja volt tanár, azaz értelmiségi.

A tanintézet meglehetősen drága volt. A fizetnivalók a teljes akadémiai tanulmányi időszakra mintegy 8000 rénes forintra rúgtak, mely összeg az apa közel húszévi tanári fizetésével volt egyenlő. Bolyai Farkasnak valósággal össze kellett koldulnia ezt az összeget. Módos hazafiak – így az erdélyi reformkor jelesei: Kendeffy Ádám, Wesselényi Miklós – nagy tekintélye is kellett a marosvásárhelyi tanárgyermek szó szerinti értelemben vett felvértezéséhez, mert volt, aki hátsalóval, volt, aki damaszkuszi pengével ajándékozza meg.

Könyvünk szerzőjének kutatási eredményei és fejtegetései nagyszerűen egybecsengenek Kiss Elemér 1999-ben megjelent könyve (*Matematikai kincsek Bolyai János kéziratok hagyatékából*) valóságos tudományos szenzációt keltő mondanivalójával. Mindketten cáfolják azt a korábbi vélekedést, hogy Bolyai Jánosnak egyoldalú, csak a geometriára korlátozódó ismeretei lettek volna. Mindketten bizonyítottan vallják, hogy Bolyai Jánost apja és a bécsi hadmérnöki akadémia együttesen készítette fel a matematikai ismeretek korábban még csak nem is sejtett tartományai becserkészésére.

Ács Tibor vaskos, 636 lap terjedelmű kötete négy nagy részből tevődik össze:

I. A bécsi mérnökakadémiai évek (1818–1823).

II. Az alig több mint egy évtizednyi hadimérnöki pálya (1823–1833) és benne a nagy tudományos teljesítmény, az *Appendix* néven ismert, *A tér abszolút igaz tudománya* című mű. Ebben a fejezetben a szerző sorra veszi Bolyai János állomáshelyeit: a temesvári, aradi, nagyváradi, lembergi és olmützi várat, illetőleg erődöt.

III. A nyugalmazott ingénieur kapitány élete (1833–1860).

IV. Okmánytár. Bő válogatás Bolyai János katonai irataiból.

Az utolsó rész tartalmazza azokat a „nélkülözhetetlen hiteles katonai iratokat, amelyek segítségével mítoszok nélkül olvasható, hogy nagy tudósunk, Bolyai János milyen katonatiszt volt, miként értékelték hadimérnöki szolgálati működését, képességeit és ismereteit, személyiségének szellemi és testi tulajdonságait, egészségi állapotát, különböző betegségeit, valamint félrokkantként való nyugálományaiba helyezését a cs. kir. hadsereg mérnökkarából”.

A korai nyugdíjaztatás meglehetősen nagy mennyiségű hivatalos irat szerkesztésével járt együtt. Ezek egyike nyomtatott kérdőív, és azt a kérdést firtatta, hogy a szóban forgó tiszt részt vett-e harci cselekményekben, s ha igen, ott miképpen viselkedett. Bolyai János katonai szolgálata idején a Habsburg-impérium nem keveredett háborúba, így a kérdőívnek ez a rovata nem tartalmazhatott érdemi választ. Viszont majd az 1848–49-es szabadságharc bőven szolgáltatott olyan erdélyi harci helyzeteket, amelyekben Bolyai János is részt vehetett volna, ha még mindig (vagy újra) tisztí egyenruhát visel. Ezen idő hadi eseményeinek a nyugalmazott hadmérnökkel való összefüggéseit már nem a katonai ügyintézés rendjén keletkezett írományok tükröztetik, hanem a papírra vetőjüknek a maga

benső vívódásait megvalló kéziratai. Ezeket a már korábban is ismert feljegyzéseket újra szemrevételezve Ács Tibor is arra a következtetésre jut, hogy Bolyai Jánost végső fokon egészségi állapota tartotta vissza attól, hogy a forradalmi esztendő katonai cselekményeiben részt vegyen.

Szerzőnk nemrégiben megjelent kötetének információs bázisa teljesnek minősíthető. Felhasznált, a bécsi Hadi-levéltár (Kriegsarchiv, Wien), a budapesti Hadtörténeti Levéltár, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára polcain őrzött valamennyi olyan iratot, amelyek az abszolút geometria erdélyi magyar megteremtőjének katonai múltjával összefüggésbe hozhatók.

Ha ismertetésem elején Vekerdi László lényegre tapintó felismerését idézve arról szóltam, hogy a bicentenáriumnak gazdag hozadéka volt a tudománytörténetben, e hasábocon illendőnek vélem arra is emlékeztetni, hogy a magyar irodalom nagyjainak az immár száz éve tartó – Adyval, Babitscsal kezdődő, majd Németh Lászlóval és Székely János révén tovább gazdagított – igyekezete, hogy méltó szépirodalmi emléke emelkedjék a magasba a Bolyaiban megtestesült magyar Géniusznak, ugyancsak bicentenárius koszorút nyert. A kolozsvári Polis Könyvkiadó Dávid Gyula szerkesztésében *Bolyai* című díszes albumában a „versekben tündöklő” matematikust idézte meg. Ebben a kötetben egybehordott versek között olvashatjuk Székely János 1954-es keltezésű gyönyörű szonett-koszorúját, benne a hadimérnökre emlékező *A kard* című versét, ezzel a kezdő strófával:

*A tippanós rög mélységében kushadt
Töretlen kardja ötven évekig.
Kis, rozsdá pletykák rágták éleit.
De peng, de vág, és fénye nem fakulhat.*

Iskolatörténet-írásunk új ösvényén

Szaporodnak könyvespolcainkon a féltett örökségünknek tudott iskoláink múltját bemutató könyvek. Műfajukat, témakezelésüket és minőségüket tekintve változatos a kínálat. Akad közöttük kiváló forráspublikáció, melynek információit időtlen időig használhatja majd a késői maradék is; vannak kötetek, melyekben a szubjektív hang, a többé-kevésbé nosztalgikus emlékezés az uralkodó elem, és bizony akadnak olyanok is, melyek pusztán megismétlik jóval előttünk járt nemzedékek, elsősorban a millennium koriak iskolájuk történetéhez fűződő mondandóját. Az előttünk fekvő új kötetek legtöbbje nagynevű erdélyi felekezeti iskolák múltját idézi meg. Most nem ezekkel akarunk foglalkozni (már csak azért sem, mert egyikben-másikban e sorok írójának is olvasható írása), hanem szeretnők kiemelt hangsúllyal méltatni azt a kiadványt, melynek tárgya is eltér a sokszázados múltú iskolákétól, mivelhogy a benne bemutatott intézet szoros összefüggésben van az erdélyi városok XIX. század végi iparosodási folyamatával.

Azok a kiváló nevelésügyi szakemberek, akik Eötvös József, Trefort Ágoston kezdeményezéseihez igazodva, a szabadelvűség szellemében igyekeztek átalakítani a magyar iskolahálózatot, bölcsen számba vették a különböző természeti sajátosságú és történelmi adottságú tájegységek nevelési intézményszükségeit, és ennek megfelelően döntöttek arról, hogy hol milyen iskolát nyissanak. Így a magyar tanügykormányzat megfontolt döntése nyomán került sor arra, hogy 1893-ban Székelyudvarhelyre olyan tanintézetet telepítettek, amelynek az lett a rendelt hivatása, hogy a kő- és agyagipar számára készítsen fel korszerű ismeretekkel felvértezett iparosembereket.

A könyv szerzője, Róth Edit már munkája kezdetén pontosan felmérte, hogy milyen terjedelmű információs anyagot kell felkutatnia, azt hogyan kell elrendeznie és miképpen kell összpontosítania figyelmét mondandója lényegére, nevezetesen arra, hogy egy százasztendős ipari szakiskola milyen úton-módon jutott ember- és környezetformáló funkcióhoz egy székely tájegységben.

Csak dicsérhetjük a szokványosnál sokkal szélesebb kitekintésű helyzetelemzést, melyből az olvasó megtudhatja, hogy a történelmi Erdély területén 1886-ban Kolozsvárott fa- és fémipari, 1892-ben Marosvásárhelyen fa-, fém- és agyagipari, 1893-ban Székelyudvarhelyen (az éppen szóban forgó) kő- és agyagipari, 1894-ben Zalatnán kőfaragó és kőcsiszoló, 1895-ben Nagyszebenben bőr- és cipészipari, 1896-ban Brassóban fémipari szakiskola kezdte el a működését.

A forrásait jól vallató Róth Edit kellően tájékozott helytörténésként nyitját találja annak is, hogy városában miért éppen agyag- és kőiparra szakosított iskolát alapítottak. Visszanyúlhatna ugyan a középkorig, hogy régészeti bizonyságokat sorakoztasson fel a környék agyagmivességének korán feltűnedező rangos mivoltára, de szigorúan neveléstörténeti tárgyra összpontosítva figyelmét, beéri annyival, hogy az iskola alapítása időpontjának sajátosságát veszi számba: ismerteti, hogy a közigazgatási átszervezés után (amikor a régi székely székekből megyék lettek) Udvarhely, Csík és Háromszék megye területén hány ember, illetőleg család élt meg a fazekasságból és a kőfaragásból. Föltérképezi ugyanakkor a helyi nyersanyagforrások teherbíró képességét is.

A könyvet író tanárnő, leleményesen érvényesítve mentalitástörténeti szempontokat, azt a folyamatot is nyomon követi, hogy a kenyerét két kezével kereső székely ember a reformkortól kezdődően miképpen barátkozott meg az iparosítás gondolatával s vált idővel szakértelmére

büszke mesterré. Jól járja körül azt a kérdést is, hogy sok csetlés-botlás után a székelység is lassan ráléphetett arra az útra, mely a kézműipartól a gyáripár felé vezetett. Az udvarhelyi iskolaalapítás évében az intézet célját így írják körül: „Szakképzett iparossegédek nevelésével Székelyudvarhely város és vidéke kő- és agyagiparának fejlesztése. Ennél fogva felkarolja a kőfaragó, fazekasság és kályhakészítési ágakat, s ehhez képest nyújtja azon elméleti és gyakorlati ismereteket, melyekre a kő- és agyagipar terén működő művelt iparosoknak szükségük van.” Húsz év múlva aztán új felismerésekkel bővül az imént idézett cél: „nem elég az, hogy a szakiskolák tanult, intelligensebb munkásokat neveljenek [...] fontos célja kell hogy legyen az iskolának az, hogy olyan munkásokat képezzen a gyáripár számára, akiket idővel a vezető állások betöltésére lehet használni”.

A könyv megismerteti az iskola belső mikrovilágának fejlődésével, a tanműhelyek légkörével, bemutatja a szakmai-nevelő munkában a történelmi változások következtében beálló módosulásokat, így azt is, hogy az iskola homlokzatára új elnevezés kerül az 1936/37-es tanévben: Gimnaziu Industrial de Băieți din Odorhei. A negyvenes években viszont új tagozatokkal bővül az iskola. Az 1941/1942-es tanévben I. asztalos (épület-, bútor-, mintasztalos, mintakészítő), II. sokszorosító, faszobrász, fasmetsző, faeszttergályos, III. fazekas és cserépkályha-készítő szakmát tanulhatnak az iskola növendékei. Egy évvel később bevezetik a villanszerelő szakot is.

Olvasmánynak is kitűnően sikerült fejezetek a könyvnek azok a lapjai, melyek az iskola szervezeti rendjét, az elméleti és gyakorlati oktatás arányait, a tanműhelyek különleges szerepét és egy sereg jeles képességű és jó emlékezetet maga után hagyó pedagógus személyiséget mutatnak be. A jól megírt kis portrékból az olvasó elé so-

rakozik eddig névtelenségbe alámerült, istenáldotta nevelő tehetségek három-négy nemzedéke.

Hogy milyen rangja volt ennek az iskolának, milyen képességű és hivatástudatú tanárok tanítottak benne, meg tudhatjuk abból a felsorolásból, mely a különböző világkiállításokon díjat nyert, a tanműhelyekben készült munkákat állítja elénk. Olyan darabok kerültek a párizsi, bruxelles-i, torinói világkiállításra, melyekből egyeseket a nemzetközi zsűrik „Grand Prix”-vel, másokat arany-, illetőleg ezüstéremmel jutalmaztak.

Jó szemléltetőanyag, statisztikák, táblázatok, fényképek mutatják be, hogy az iskola hova jutott fejlődése rendjén az elmúlt években, és hol tart éppen ma. Ez utóbbihoz csupán annyit fűznénk hozzá, hogy ahol olyan tanárok tanítanak, mint ennek a könyvnek a szerzője, arra az iskolára nyugodt lelkiismerettel rábízhatják a székely szülők gyermekeiket.

E jól sikerült iskolatörténet íróját külön is köszöntjük mint az értekező prózában jártas tollforgatót. Vajha példája ragadás lenne!

Fülep Lajos levelezése I–III.

Bőséges irathagyatékot reánk testáló korok hangulatát, sajátos légkörét, egyszerűen a korszellemet vizsgálva a legbeszédesebb forrásfajtának a levelek bizonyulnak. Egy-egy nagy levelező, aki szívesen lépett írásos érintkezésbe kortársaival, s aki, következésképpen, maga is sokfelől érkező levél borítékját bonthatta fel, kora társadalmi viszonyaiba és a lélek mélyebb rétegeibe nyitott valóságos kémlelőrést a kései utód számára, legyen az tudós kutató, szépíró vagy csak a múlt rejtelseibe betekinteni kívánó kíváncsi olvasó.

A XVII. század második felének, az Apafi-korszaknak nincs beszédesebb hírmondója, mint a *Teleki Mihály levelezése* (Bp. 1905–1926) c. monumentális forráskiadvány, melyben az 1656 és 1679 közötti évek levelei nyolc testes kötetet töltenek meg. Példátlanul szorgalmas kiadójuk, Gergely Sámuel 1935-ben, 90 éves korában mégis úgy halt meg, hogy munkája befejező része (az 1690-ig terjedő levelezés mintegy ötkötetnyi anyaga) kéziratban maradt. Ez a hatalmas mennyiségű levél, megtoldva Teleki kortársának, Bethlen Miklós kancellárnak pár évvel ez előtt, Jankovics József gondozásában megjelent kétkötetes levélgyűjteményével (Bp. 1987), akkora tárgyi ismeretanyagot, az egyéni sorsoknak annyi színes változatát és olyan rejtett történelmi összefüggéseit tárja a kései utód elé, hogy hozzá foghatót a magyar régiségben talán csak Kazinczy Ferenc leveleinek 21 kötetében (Bp. 1890–1911) találunk. Ez utóbbi méreteire jellemző, hogy közzétévőjük, Váczy János halála után már eddig két testes kötettel bővült a Kazinczy-levelezés, és korábban bolygatatlan levéltárakból manapság is bukkannak fel ismeretlen levelei a nagy nyelvújítónak.

Fülep Lajos levelezésének előttünk fekvő három köte-
te és a remélhetőleg hamarosan megjelenő továbbiak

(még kettő vagy három?) mennyiségileg ugyan nem lehetnek versenyre Erdély teljhatalmú politikusának vagy a magyar nyelvújítási mozgalmat elindító és azt győzelemre vezető tudós írónak a levelezésével, de a korszellemről, a XX. századi magyar közéletet, irodalmat, művészetet belengő hangulatváltásokról, a magyarság megmaradását érintő életbevágó kérdésekről legalább olyan mélységekből fakadó információkkal szolgálnak, mint az említett nagy levelező elődök missilisei a maguk koráról.

A Kádár-korszak utolsó éveiben valóságos Fülep-kultusz bontakozott ki Magyarországon. Sorra jelentették meg írásainak gyűjteményes köteteit, életét és munkásságát 1985-ben emlékkönyvben méltatták, egykori parókiáján, a zengővárkonyi református papilakban emlékszóbat rendeztek be, tanítványai hozzáláttak, hogy esztétikai szintézisének kéziratos betűtengeréből kiadásra alkalmas szöveget szerkesszenek, Fodor András pedig naplórengetéiben arról tett tanúvallomást, hogy rá és nemzedékére – a második világháborút követő évek értelmiségi ifjúsága legjobbjaira – milyen közvetlen személyi hatása volt a Zengő-hegy tövéből a budai hegyekbe telepedett, de továbbra is remete életformába húzódó „Eligazító”-nak.

A kifejezés Illyés Gyula leleménye. Ő rótt a 1975-ben megjelent esszéje fölé a címet: *Az eligazító. Fülep Lajos*. A telibe találó jelzőt Illyés további súlyos mondatokkal toldja meg. Zengővárkonyi látogatására emlékezve írja le ezeket a szavakat: „... ott ültünkben emeltem rá először az akkoriban folyvást toborozhatnék tekintetemet azzal: ez lenne jó kormányzó kapitánynak”.

A magunk erdélyi kis sikerei között tarthatjuk számon, hogy 1979-ben a Téka sorozatban, Katona Ádám gondozásában megjelent Fülep Lajos írásaiból egy válogatás és ez élénk olvasói érdeklődést támasztott.

A Fülep-életművet újra felfedező buzgalomnak itt felsorolt eredményei fölé – már csak a belefektetett munka

menyisége és minősége okán is – szírként emelkedik az az ismertetésünk tárgyául választott háromkötetnyi levél, melynek összegyűjtésére és sajtó alá rendezésére F. Csának Dóra vállalkozott. A kötetek szerkesztője – aki maga is a legkedveltebb tanítványok közé tartozott – pontosan tudta, hogy milyen nagy fába vágta a fejszáját. Érezte a vállalkozás erkölcsi súlyát, azt, hogy a levelek publikálásának filológiai nívója meghatározhatja a XX. századi magyar eszmétörténet egy-egy kardinális kérdésének jó vagy rossz, hiteles vagy torzított betájolását. Számot vett a levelezésben felmerülő kérdések sokféleségével, az események, személyek közötti rejtett összefüggések megvilágosítására szolgáló jegyzetek tengernyi adatának összehordása elé meredő akadályokkal. Azt is tudta, hogy a tárgyi, személyi, sőt írásbeli gátló körülmények leküzdésére folyamatosan újra kell termelnie energiáját, mert a maga állította mérce mérhetetlenül időigényes. A levelet magyarázó jegyzetéről szólva – melyeknek egy-egy adatáért bel- és külföldi levéltárak minden elérhető állagát megvallatta – elmondhatjuk, hogy azok egyik-másika akár tudományos monográfiának vagy – képzelőerővel megáldott, teremő betűvető esetében – akár vaskos regénynek a teljes információs bázisát magában foglalja.

Fülep Lajos közéleti, filozófiai, művészettörténeti és szépirodalmi érdeklődési körének a sugara, levelezőtársainak az egyéni adottságai, a levelek mögötti életművek aranyfedezete együttesen teszi nélkülözhetetlen kútforrást ezt a több kötetes kiadványt mindazok számára, akik a magyar kultúra huszadik századi teljesítményeiről életközeli tájékoztatást igyekeznek szerezni. Az első fennmaradt (és közölt) levél az 1904-es esztendőből való és ahhoz a Dutka Ákoshoz szól, akinek költészetében a „megfizethetetlen művészi kincset” Fülep az elsők között fedezi fel. Egészen természetes, hogy az „új versek” iránt fogékony egyetemi hallgató – aki már budapesti lapokba

ír cikkeket, és kávéházak asztaltársaságában eljövendő nagyokkal köt barátságot – a fennebb jelzett évben már Adyval is ismeretségbe kerül, és hogy ez a kapcsolat hamarosan barátsággá izmosodik, ennek sokatmondó levélbeli bizonyosságai maradtak fenn.

Az első kötet levelezőpartnerei között megtaláljuk a magyar századelő nagy személyiségeit: az említett költőkön kívül Alexander Bernát, Babits Mihály, Csók István, Hevesi Sándor, Károlyi Mihály, Lukács György, Lyka Károly, Ravasz László kiragadott neve is jelzi annak az intellektuális körnek a színvonalát, melyben a fiatal Fülep forgolódik.

A leveleskötet névmutatójában nem találjuk Kós Károly nevét, de gyakran tűnik fel Koronghi Lippich Elek neve, azé a minisztériumi főtitisztviselőé, aki Fülepnek és az erdélyi kezdő építésznek egyaránt hathatós segítséget nyújtott ahhoz, hogy tehetségüket a maguk megválasztotta módon bontakoztathassák ki. Mai művelődéspolitikusok számára is tanulsággal szolgálhat Lippich kiváló pedagógiai érzékről tanúskodó mecénási gyakorlata. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művészeti osztályának vezetője Fülep Lajost ösztöndíjjal Itáliába küldte, hogy a művészettörténet nagy alkotásait a helyszínen tanulmányozza, Kós Károlyt pedig abban támogatta, hogy jórészt gyalogszerrel bejárja a nevezetesebb erdélyi tájakat, és az itt lakó három nép: a magyarok, a szászok, a románok építészetét és díszítőművészetét tanulmányozza. Fülep és Kós művekkel hálálta meg Lippich jóakarátát és támogatását, s még öregkorukban is felforrósodó szavakkal emlegették e jótétemény hatását életműveik alakulásában.

Erdélyi összefüggései miatt térek ki itt arra az érdekes életrajzi tényre, hogy Fülep Lajos 31 éves korában beiratkozik a református teológiára és elhatározza, hogy élethi-

vatásul a falusi lelkipásztorkodást választja. Az elhatározás indítékait keresve vezetnek a nyomok Erdélybe.

Furcsa módon Fülep abban a környezetben ismerkedik meg az erdélyi kálvinizmussal, melynek elég rossz híre kelt a századforduló magyar irodalmi közvélekedésében. Tolnai Lajos marosvásárhelyi lelkipásztori szolgálatának több mint ádáz helyi és fővárosi sajtóvisshangja és az 1898-ban publikált önéletrajzi regénye, *A sötét világ* nyomán meglehetősen komor kép rajzolódott ki a marosi traktus református papjairól. Mai napig – s ezt e sorok írója is tanúsíthatja – furcsa anekdoták keringenek a Marosvásárhely környékén szolgáló lelkészek viselt dolgai-ról. Így hát nem sok felemelő élménnyel kecsegtette a Nyárádmente a modern katolicizmus eszmevilágában jártas, Nietzsche fordító és kommentáló, az olasz Amendolával barátkozó, a Vasárnapi Kör összejöveleteit szorgalmasan látogató és Lukács Györggyel közösen filozófiai folyóiratot (*Szellem*) szerkesztő Fülepet. Azt már Dávid Gyula könyvéből (*Tolnai Lajos Marosvásárhelyen*. Bukarest 1974) is megtudhatjuk, hogy nem csupa kétes jellemű, tudatlan, borissza pap lakta a századfordulón és az azt követő években a marosszéki parókiákat, akadt közöttük jócskán igen művelt, világlátott férfi is. Ilyen volt a székelyvajai református lelkipásztor, Kócsi Dániel is, aki Fülep Lajos édesanyja húgának, Sándor Emíliának volt a férje. Ez a Sárospatakon, Budapesten és Edinburghban tanult papi ember valóságos példaképe lett Fülepnak. A közelben, Koronkán lakott a marosi esperes, Kovács László, a szomszédos bekecsalji egyházmegyének pedig a nyárádszeredai Ravasz János volt az előjárója; mind a kettő világlátott, művelt férfi. Egy 1906-os makfalvi találkozó emlékét felidézve ilyen sorokat ír Fülep Ravasz Lászlónak 1918-ban: „... ez volt az az összejövétel, amit mindig úgy emlegetek, hogy olyan nagy hatást tett rám! Öten voltak együtt papok [köztük a nagybácsi és az emlí-

tett két esperes – B.S.] és sok mindenről beszéltek, de oly komolyan, okosan, magas és nobilis szempontokból, hogy csak bámultam; azóta szoktam volt mondogatni: ilyen jó társaságban sohase voltam Magyarországon, ahol őt (!) feltétlenül becsületes és okos ember legyen együtt egy fedél alatt.” A levél pedig így folytatódik: „Szóval, kedves Lászlóm, eddig minden rendben volna, megyek már közéttek, mintha haza mennék – ha mehetek” (I. 356.). – E mondat értelmének jobb megértése céljából az is elmondandó: a levél azzal kezdődik, hogy írója megköszöni „kedves barátjának”, a püspököt helyettesítő főjegyző Ravasz Lászlónak szívességét, hogy elküldte neki a Szovátára szóló segédlelkészi kinevezést.

Azt a kérdést firtatva, hogy az a fiatal férfi, aki 1912-ben *summa cum laude* minősítéssel doktori címet szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen a filozófia, művészettörténet, olasz nyelv és irodalom tárgykörből, és akit professzorai nógatnak, hogy egyetemi magántanári habilitációt szerezve mihamarább pályázza meg az egyik nyilvános rendes tanári tanszéket, akit 1919 tavaszán ki is neveznek professzornak, és aki *Európai művészet és magyar művészet* c., azóta klasszikus rangúvá vált tanulmányával kora legtájékozottabb művészettörténészei sorába lépett, teológiai oklevelet szerezve miért éppen Szovátára kér segédlelkészi kinevezést, sok magyarázatot találunk a levelezésben. Az egyértelmű, közvetlen választ ugyancsak a Ravasz Lászlóhoz intézett levélből tudhatjuk meg: „... csakugyan szívesen mennék Szovátára. A vidéket ismerem és szeretem, Dani bátyám nincs nagyon messze tőle, hozzá fordulhatok, ha kell valamiben, tanácsért, meg aztán ha nem is nagy, de elegendő lélekszámú ecclesia ahhoz, hogy foglalkoznom érdemes legyen vele.” És ezután következik a kitárulkozó vallomás a megálmodott lelkipásztori hivatásról és az áhított falusi miliőről: „A püspök úr [Nagy Károly – B.S.] abban a tévedésben volt,

hogy én valami sinecurát keresek, s többek közt ajánlott egy helyet, ahol tán 17 lélek van, míg aztán felvilágosítottam, hogy én gyülekezeti intenzív munkát is akarok végezni, s egészen kis helyre csak átmenetileg mennék; nagy hely alatt persze még mindig *falut* értek, nem várost, amiből nem kérek” (I. 352.).

Az 1918 decemberében bekövetkezett történelmi változások útját állták annak, hogy az akkor még nagyon falusias küllemű erdélyi fürdőhelyen, Szovátna Fülep legyen a pap. A szovátnai tervvel kapcsolatos levelek arra is fényt vetnek, hogy a fennebb említett környékbeli papokkal való jó viszony mellett a fejleményekben milyen döntő szerepe volt annak a bensőséges baráti kapcsolatnak mely Fülepet a teológia padsoraiból szinte egyenesen professzori katedrára, majd hamarosan az egyházkerület főjegyzői stallumába lépő Ravasz Lászlóhoz fűzte.

Barátságuk minéműségét jelzi Fülepnek az az 1918-ból való tréfas verse, melynek első négy sora így hangzik (I. 348.):

*Hejh! Ravasz László, mikor jössz Pestre?
Várlak már váltig vitatkozó estre.
Ki a mennydörgővel szócsatázzam én itt,
Kivel mérjem össze panganétom élit?*

Ez a közvetlen hangja levélváltásuknak még hosszú ideig megmarad, azután is, hogy Ravasz püspök lesz. Mint a Dunamelléki Ref. Egyházkerület főpásztora, ő irányítja a bajai parókiára Fülepet, aki évek múltával onnan ugyancsak neki vallja meg, hogy a „minden téren szép, megszervezett és tökéletesen rendezett” városi gyülekezet – még a főhatalomváltozás után is – milyen szívesen cserélné el egy erdélyi református magyar faluéval. Egy 1937-ben keltezett levélben olvassuk: „Ha Erdélybe mehetnék, ahová mindig vágytam, még így is, most is elmennék”(II. 325.). Amikor végül is bajai parókiáját a

zengővárkonyival cseréli el, döntésében nagy szerepet játszott az, hogy a dunántúli falu első látásra Erdélyre emlékeztette.

A későbbiekben a Ravaszhoz intézett levelekről az erdélyi vonatkozások lassan eltűntek. Az azonban figyelmet érdemel, hogy a legjobb erdélyi elmék pontosan tudják, mit ér a magyar kultúrában az írástudó Fülep Lajos. És ennek maradtak fenn levélbeli bizonyosságai is. Amikor Kuncz Aladár elolvassa 1929-ben a *Magyarok, ne Kana-dába, hanem Baranyába vándoroljatok ki* c. vele készült interjút, tollat ragad és így ír: „A *Pesti Napló* egy cikkéből tudtam meg az Ön legújabb címét és életének új fordulatát. Mióta itt Erdélyben irodalmi ügyekben mozgolódom, mindig szerettem volna Önnel kapcsolatot találni és általam annyira becsült irodalmi működését némileg itt Erdélyhez kapcsolni. Ezúttal mint az *Erdélyi Helikon* című folyóiratnak a szerkesztője fordulok Önhöz és kérem, hogy akármilyen természetű cikkel, kritikával, tanulmánnyal vagy hozzászólással gazdagítsa folyóiratunkat” (II. 507.). Fülep válaszában sajnos F. Csanak Dórának nem sikerült „nyomára bukkannia”, pedig az Kuncz viszontválaszából kitetszően már csak azért is érdekes lehetett, mivel benne cím szerint is szó esett egy készülő tanulmányról. Helyénvaló tehát ezt az 1930 elejéről datált Kuncz-levelet kissé terjedelmesebben is idéznünk: „...végtelen örömet szerzett levelével nemcsak nekem, hanem régi tisztelőinek és barátainak is, így Lakatos Imrének, Makkai Sándornak, akik általam üdvözlík Önt és az enyémhez fűzik kérésüket arra nézve, hogy az *Erdélyi Helikon*ba mentől előbb írást küldjön. Az *igazi árulás* – nagyon jó volna. Általában tessék elhinni (s ez vonatkozik a folyóiraatra tett igen helyes észrevételeire) az Ön tartózkodási helye felfedezésének azért örültem elsősorban, mert gondoltam, Önben a folyóirat számára olyan dolgozótársat nyerhetnék, akiben a művészettörténeti és esztéti-

kai érdeklődésen kívül mindig az általános emberi szempontok és vonatkozások foglalják el a premier plant. Ilyen munkatársakat nem egykönnyen lehet találni. Itt nálunk különösen nehéz a helyzet. Egy-két univerzális érdeklődű írónk nem akar leereszkedni a mi primitív helyzetünkhöz. Pedig itt a műveltségközlésen kívül a folyóirat rendeltetést is tölt be, ami nem megy anélkül, hogy ne a magunk helyzetéből induljunk ki. Irodalom és kisebbségi helyzet, azt hiszem, két bőséges *etikai* forrás ahhoz, hogy minden európai jelenséget határozott világszemléleti szemszögbe lehessen állítani. [...] Ebben az irányban akarnék haladni, de mondom, ha lehetséges, erősebb szociológiai és filozófiai aláfestéssel. (Cikkeink jönnek például: az erdélyi nemzetek mai pszichéjéről, igen érdemes problémák: az erdélyi zsidóság, románság stb. mai lelki arcképe.) Az itteni viszonyok között nehéz valamire menni. Nekünk valóban durch und durch európainak kell lennünk és emellett az itteni talajról nem lehet felemelkednünk. Ez bizonyos bensőséges átélését kívánja meg a problémáknak, amire a legtöbb ember lusta vagy nem képes. – Igazán nagy kár, hogy Ön nem itt telepedett le. Ezt sokszor emlegetjük...” (II. 515–516.).

F. Csanak Dóra annak is utánajárt, hogy *Az igazi áru-lás* c. tanulmány nem készült el, mint ahogy egy később ígért, *Szent Ágoston* c. esszét is hiába keresünk az *Erdélyi Helikon* évfolyamaiban. Pedig Kuncz ismételten arról ír, hogy mennyire örülne bármilyen küldendő cikknek vagy tanulmánynak: „Amint már első levelemben is írtam, az esztétikának, filozófiának és magasabbrendű szociológiának éppen azok a területei, amelyeken Ön olyan otthonos, itt sajnos Erdélyben méltó képviselőket nélkülöznek, s így ránk nézve mindennél fontosabb volna az, hogy munkásságának bármely csekély hányadával is minket segítsen” (II. 565–566.).

Az unszolások ellenére Fülep nem küld írást az *Erdélyi Helikonnak*, s ebben az időben (1930 táján) valójában igazi elmélyült szellemi munkára képtelen vállalkozni, azért, mert minden energiáját elemésztí az áldatlan harc, melyet egy jellemtelen tanító ellene indított nemtelen támadása következtében volt kénytelen megvívni. – Sajnos ennek is van, ha nem is éppen erdélyi, de keleti magyar vetülete. Az a Kajdi Lajos tanító, aki Zengővárkonyban maga mellé állítva a hívek egy részét pokollá tette Fülep életét, nemzetgyalázással és kormányzóséttel vádolva őt, Sulyok István Királyhágó-melléki püspök és a román hatóságok egybehangzó felvilágosítása szerint közönséges bűncselekmények elkövetése után távozott Magyarországra, hogy ott az „üldözött magyar” szerepében tetszelegve szervezzon hajszát az ellen a tudós pap ellen, aki éppen a magyar nemzeti öngyilkosság legégetőbb kérdésének a felvetésével lépett a nyilvánosság elé.

Az egyke kérdését tárgyalva alakul ki Fülep baráti szövetsége Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Illyés Gyulával, Kodolányi Jánossal, Németh Lászlóval. És ez utóbbival egyre inkább konvergáló nézetei vezettek aztán oda, hogy Fülep 1934-ben vállalja a *Válasz* c. folyóirat szerkesztését, s annak első számában a főhelyen közli *Nemzeti öcélyság* c. tanulmányát. A levelek sok mindent elárulnak a folyóirat megindítása körüli gondokról és arról is, hogy miért tűnik el viszonylag hamar Fülep neve a szerkesztők és a szerzők sorából.

A Fülep-levelezés első két kötetről a *Tiszatáj* 1995. októberi számában a kor művelődési viszonyait és Fülep Lajost (személyesen is!) kitűnően ismerő Vekerdi László írt terjedelmes tanulmányt. Nos, ez a mesterien szintetizáló írás is csak érintőleg tud szólni a sokféle ágazó problematikáról és azokról a rendkívül színes egyéniségekről, akiknek – többek között – éppen koncepcióban és stílusban megmutatkozó egyediségét tükröztetik hűségesen a

baráti hangvétellű levelek. A barátságban Fülep véges-végig a szellemi kapcsolatot méltányolta. A barátságról mint kötelékről „evangéliumi szóval élve” azt írja, hogy az „nem e világról való. Szellemi kapcsolat, ami ma már hovatovább történelmi emlék. Nekem ugyan minden emberi kapcsolatnál – családinál, vérséginél, nemzetinél stb. előbbre való. Olykor úgy érzem, hogy a barátság görög ideáljának (persze a náluk olykor belekeveredő szexuális szál nélkül) én vagyok az utolsó képviselője” (III. 133.). A nagy és tartós barátságok, a művészettörténész Tolnay Károlyhoz (Charles de Tolnay), a műkritikus Elek Artúrhoz és a híres nyomdász-művész Kner Imréhez fűződő kapcsolatok emléke olyan levélbeli vallomásokban maradt fenn, melyekben a magánemberi szféra – a segítőkészség, a tisztesség, a kötelező őszinteség – szervesen illeszkedik az általános nemzetibe és emberibe. Éppen ezért bennük a mondandó örök érvényű erkölcsi, esztétikai és általános humán értékeket hordoz.

Mindezt – befejezésül – egyetlen példával próbálom alátámasztani. A Knerrel folytatott levelezés állandó témája a szép magyar könyv. A könyvmivesség terén Fülep „vén rókának” nevezi magát, aki Pesten korrektorként már 17 éves korában sok mindent megtanult, és Itáliában meg Párizsban lett a híve a „tisztá tipográfiának”. Nos, ma, amikor a számítógépes buzgalom és a harsányságra törő grafikai agresszió már-már olvashatatlanná tesz könyveket és folyóiratokat, talán nem lesz érdektelen emlékezetünkbe idéznünk Fülep intelmét, hogy a nyomtatott szöveg legfontosabb érdekessége maga a *betű*. Knernek pedig arra a kérdésére, hogy mit adjon ki, habozás nélkül Petőfit ajánlja. S amikor barátja értetlenül fogadja a tanácsot, indulatosan így ír: „Azt kérdi, hát ki-mit kiadni, hol az irány stb.? S fejemhez vágja, hogy lám én is egy nyolcvannégy év előtt elhalt költőt ajánlok. Kezdjük az utóbbin. Hát ezt nem értem! Petőfi csakugyan 84 éve halt

meg? Észre sem vettem, hogy oly rég. De elhiszem inkább, semhogy megnézzem a lexikonban. Sehogy se értem azonban, mit jelent ez Kner Imre szájában. Lám, én nem vettem észre, mint írja, hogy oly régi ez a költő. Bizony nem vettem észre. Én azt hittem, mai vagy mainak szeretném. Petőfit olyan aktuálisnak érzem, mint még soha, éppen most, a Hitlerek korában s most olvasva igazán. Ha nekem pénzem volna, Petőfit országszerte plakátíroztatnám. 84 év! Mit jelent nála? Semmit!” (III. 299.).

Hát emígyen szólalt meg a korszellem Fülep levelezésében – 1934-ben. És mit szólna ma, amikor könyvkereskedéseinkben hiába keressük Petőfi verseit?

Babér és szivárvány

A Földközi-tenger vidékén honos örökzöld fa, a babér, latinul: a *Laurus nobilis* leveléből font koszorú az európai kultúra hajnalán a görögöknél, majd nyomukban a rómaiaknál a hervadhatatlan érdemek elismerésének és jutalmazásának a leglátványosabb és természetesen a legáhítotabb jelképe volt.

Költő és hadvezér, tudós és atléta ennek elnyerésére vágyakozott. És hogy van folytonosság az európaiságban, annak bizonyossága Hellásztól Erdélyig éppen az, hogy sok-sok évszázadon keresztül az egymás nyomába lépő nemzedékek legtöbbre hivatott fiai olyan dicsőségesettek végrehajtói igyekeztek lenni, melyekért előbb-utóbb kijárt az el nem hervadó jutalom: a babérkoszorú.

Domokos Géza háromszéki székely nemzetségében nem az első, aki viszonylag fiatalon babér-ügybe keveredett. A családi emlékezet az első babérszerző ősként azt a „kicsitátá”-nak szólított nagyapát tartja számon, akitől írónk nemcsak kitűnő génállományt, hanem nevet is örökölt. Ezt írja róla könyve *Tollrajzok eleimről* című fejezetében: „Az első világháborúban honvéd tizedesként harcolt Galíciában és Doberdónál is. Mindkét fronton megsebesült. Vitézségi érmét, a kisezüstöt és a Károly-csapatkeresztet máig őrzöm. Kis híján kijutott neki a második háborúból is. Be is hívták a Székely Honvéd Határőrezredbe, a Nagy Sándor-tetőre is kivezényelték századával, de röviddel a szovjet támadás előtt leszerelték. Betöltötte hatvankettedik évét.

Olaszországból egy tarisznya babérlevéllel tért haza. Nem hadi érdemeit bizonyítandó, hanem abból a gyakorlati meggondolásból, hogy legyen mit az asszonynak a ptyókalevesbe tenni. Volt is hosszú esztendőig... a háborús élményeket – frontszolgálat, sebesülés, katonakórház, hazavergődés, az emlékebe hozott karabéllyal és a tarisz-

nyában száradó, egyre jobban zörgő babérlevéllel – nem követte egyéb megőrzésre méltónak tartott történet. Holott háborút vesztett, szétomlott sereg katonája volt, tanúja hazája odalevésének. Amiről Domokos Géza egykori magyar királyi honvéd tizedes soha nem beszélt. Bánatában-e, szegényében-e, nem tudom megmondani.”

A nagyapa szükséztudását vagy éppen hallgatását – szerencsére – az unoka nem örökölte. Annyira nem, hogy a maga babérgyűjtő kalandjairól az RMDSZ-es múltat felelevenítő *Esély* három kötete és az *Igevár* című kiadói emlékfűzér után most új könyvben számol be. Ez a könyv, az *Éveim, útjaim, arcaim*, a babérgyűjtő mesterségre való felkészülésről számol be, olykor nem csupán személyi, hanem nemzedéki összefüggésben is.

Nemzedéktársak vagyunk. Sőt, egy évjáratúak. Huszonnyolcasok. Szellemi felstafírozásunk a nagy múltú erdélyi felekezeti középiskolák egyikén esett meg: az övé a sepsiszentgyörgyi, az enyém a marosvásárhelyi, illetőleg kolozsvári református kollégiumban. Itt tanították meg a babérgyűjtés sok csínját-bínját. Ez kezdődhetett népköltészetgyűjtéssel, amint az Domokos Géza esetében történt, vagyis hogy tanára, Konsza Samu faluja népdalai lejegyzésére biztatta. Aztán következtek a háború utáni kolozsvári évek. Bolyai Tudományegyetemmel, Móricz Zsigmond és József Attila Kollégiummal és sok világmegváltó tervvel. Nemrégiben egy másik nemzedéktársunk, Antal Árpád tiszteletére megjelent tanulmánykötetben szóltam arról, hogy a múlt század negyvenes évei végén magukat humán tudományra adó fiúk – egyetemi társaink – (irodalmárok, filozófusok, közgazdászok, jogászok) valójában egytől egyig írónak vagy politikusnak készültek, kivéve Antal Árpádot, mert őt valamennyien csak tanárnak tudtuk elképzelni. Életünk szakmai betájolásánál is súlyosabb nemzedéki feladatként nehezedett ránk „értelem- és lelkiismeret-vezérlő álláspontunk” kialakítása. Er-

ről élete hetvenötödik évében így vall papolci öreg diófájának az író: „De jó, hogy szóba jött. Jóságos barátom, tudtára adom: nem tartom magam se bal-, se jobboldalinak, se konzervatívnak, se liberálisnak. Mindből van bennem valami, ám hiányzik az a többlet, az a szikrával több tűz, ami az ideológiai elkötelezettséghez szükségeltetik. Egyszer kipróbáltam, elég volt.”

Ezek nagyon fontos szavak! Ezek nemcsak az önvizsgáló – öreg diófájával társalkodó – Domokos Géza szavai, hanem a szivárványos ég látomásába belerészegetett nemzedéké is, akik hitték/hittük, hogy elérhetjük és bekapaszkodhatunk a szemhatáron földet érő színes fénykévébe, a minden özönvizek elmúltát hirdető szivárványba.

A „szép arany híd, szép szivárvány” boltozata alatt rohanva babérillatú fák olajleheletét szippantottuk magunkba. No de hol véltünk mi ilyen olajfákat díszteni? Útjaink mentén. A Bolyai-egyetem néhány nagyszerű professzorának az előadásán, a háborút sértetlenül átvészelt kolozsvári könyvtárak olvasószobáinak áhítatos csendjében, a színházban, ahol nemcsak feledhetetlen előadásokat láthattunk, hanem diák barátaink közül a legrátermettebbek némi keresetet hozó statiszta szerephez is juthattak. De babérfává nemesedtek képzeletünkben a tüskés bokrok, amelyeket önkéntesekként kiástunk a Kolozsvárra vezető földgáz árka mentén vagy a Bumbești–Livezeni és a Szálva–Visói vasút töltésének a lapátolásakor.

S talán mindezek betetőzésének ígérkezett, hogy nemzedékünk legjobb életrajzainak (doszárjainak) tulajdonosai előtt megnyílt az út az „ígéret földjére”. Domokos Géza élete főiránya betájolásában kitüntetett jelentősége volt annak a „néphatalmi” döntésnek, hogy a moszkvai írói főiskola hallgatója lett. Már az világirodalmi mértékkel mérve is ritka tünemény, hogy olyan kort élhettünk meg, amikor az írót erre a célra szakosított főiskolán faragták. A könyv *Moszkvai album* című fejezete érdekes ellen-

pontja azoknak a magyar irodalomból jól ismert vallomásoknak, melyekben Nyugat-Európa egyetemeit megjárt peregrinusok beszámolnak az „Europica varietas”-ról. Írónk mondandóját jó ízléssel a reá nagy hatást gyakorló Pausztovszkij személye köré csomózza. A „korszerűség és aktualitás” közötti különbségtételt tanulta meg attól az írótól, aki „sok vidék barangolója, leírója, megéneklője volt, tájak számos régi története éledt újjá kalandozásai nyomán”.

Ha én művész lennék, mondandómat most azzal folytathatnám, hogy írónk sokat tanulva orosz mesterétől (és sokat elfelejtve a kiadójánál megjelent emlékiratokból) narrációjában milyen művészi leleménnyel és milyen be-tűvető eszközök igénybevételével festi meg azokat az éveit, melyeket megélt, azokat az utakat, melyeket megtett, és azt, hogy az évek-utak milyen árkokat szántottak arcára.

Azt a kérdést sem vetem fel, hogy hol van a helye ennek a műnek a bőségesen ömlő erdélyi magyar emlékirat-irodalomban.

Egyet azonban biztosan állíthatok: ismeret és élmény bőven árad ebből a könyvből. Olvassák el!

Jegyzetek

Monológ alkonyatban

E kötet dolgozatai a közelesen elröppent években keletkeztek, kivéve hármát („...mindent a maga helyére illetni”, *Köszöntjük Kelemen Lajost, Szabó T. Attila jelenléte*), melyek annak bizonyosságai, hogy a szerző tőle telhetően igyekezett az Erdélyi Múzeum-Egyesület emlékezetét alkalmatlan időben is fenntartani.

Vigaszom: a Bolyai-kéziratok

Bevezetés Bolyai János marosvásárhelyi kézírataihoz

A sorozatindítónak szánt *Bolyai János marosvásárhelyi kézíratai* c. forráskiadvány, *Fogalmazványok a Tanhoz, illetőleg az Üdvtanhoz* (Ambrus Hedvig Mária, Deé Nagy Anikó és Vakarcs Szilárd közreműködésével szerkesztette és bevezetéssel ellátta Benkő Samu). Kolozsvár 2003. c. kötetében a VII–XLIV. lapon jelent meg.

Kossuth Lajos és Bolyai János

Megjelent az *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2004. című kötet 60–65. lapján.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, akik megálmodták és akik köréje sereglettek

„...mindent a maga helyére illetni”

Megjelent a *Művelődés* XXI(1978). 2. sz. 46–48. lapján.

Debreczeni Márton és az EME

Az EME rendezésében 2002. január 26-án tartott emlékülésen elhangzott előadás.

Megjelent a *Debreczeni Márton emlékezete*. Kolozsvár 2003 (Erdélyi Tudományos Füzetek 242.) 5–6. lapján.

Köszöntjük Kelemen Lajost

Megjelent a *Korunk* XVI(1957). 1224–1226. lapján, Nagy Imre Kelemen Lajosról készült olajfestményével.

Szabó T. Attila jelenléte

Megjelent a nyelvészprofesszor 75. születésnapjára az *Igaz Szó* XXVIII(1981). 1. sz. 68–70. lapján.

Serlegbeszéd Jakó Zsigmond jubileumán

Elhangzott 1996. szeptember 2-án Kolozsváron az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége fogadásán.

Megjelent az Erdélyi Múzeum LVIII(1996). 3–4. sz. 374–377. lapján.

Imreh István klímateremtő igyekezete

Laudáció abból az alkalomból, hogy a Kriterion Alapítvány kuratóriuma 2001. december 14-én átnyújtotta Imreh Istvánnak a Kriterion Koszorút.

A létrehozható teljesség. Tisztelgés Wabrosch Géza emléke előtt.

Elhangzott 2001. november 15-én Wabrosch Géza orvosprofesszor, a Gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriumi tagja emléktáblájának avatásán, a Budapesti Szent János Kórház Urológiai-Sebészeti Osztályán.

Megjelent a *Magyar Urológia* XIII(2001). 4. sz. 396–398. lapján.

Az igazságkereső fiatal jogász. 80 éves Kiss András

Megjelent az *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2003. című kötet 59–66. lapján.

A tanár úr a pálya elején. Antal Árpád köszöntése.

Megjelent a *Távlatok. Nyelv- és irodalomtudományi tanulmányok Antal Árpád professzor tiszteletére*. Kolozsvár 2002. c. kötet 7–11. lapján.

Gáll Ernő és az EME

Megjelent a *Nemzetiség-felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. Budapest 2005. c. kötet 13–26. lapján.

EME-kiadványok

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványai 1991–2001. Jubileumi kiállítás Kolozsvárott 2001 októberében, Budapesten 2001 novemberében. Kolozsvár 2001. c. kiállítási katalógus előszava.

Jelek a kutató asztaláról

Hitbizománytól az államosításig

Megjelent az *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*. (Marosvásárhely 2002) c. kötet 58–88. lapján.

Kolozsvári vita 1834-ben a „politikai utópizmus”-ról

Megjelent az *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára* (Debrecen 2005) c. kötet 153–160. lapján.

Cédulák Csucsáról

Megjelent az *Emlékkönyv Gálffy Zoltán 80. születésnapjára* (Kolozsvár 2004) c. kötet 8–19. lapján.

Adalékok a nemzeti szimbólumok erdélyi történetéhez

Előadás az állami és nemzeti jelképeket rendszerbe foglaló bizottság 2004. április 8-án Budapesten rendezett konferenciáján.

Rövidített formában – *Himnusz, szózat, trikolór Erdélyben* címmel – megjelent a *História* XXVI(2004). 4. sz. 20–24. lapján.

Szép, hosszú élet reménysége

Megjelent a Segítő Jobb Egészségügyi-Humanitárius Alapítvány (elnöke Kalmár László) *Gyógyító évtized* (Budapest 2001) c. emlékkönyve 118–120. lapján.

Négy beszéd

Hitkeresés évadján

A Magyarok Világszövetsége elnökének, Csoóri Sándornak a felkérésére, a Magyarok III. Világtalálkozóján, 1992. augusztus 19-én elhangzott előadás.

Megjelent a Világszövetség I(1992). 4. sz. 1. lapján.

Kéveköttők dicsérete

Ünnepi köszöntő a határon túli magyarság nevében a Duna Televízió jubileumi ünnepségén 2002. december 18-án Budapesten a Kongresszusi Központban.

Megjelent a Duna Hírek 2002. 3. sz. 6–7. lapján.

Éles szablya, mívés lószerszám

A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának, Kovács Tibornak a felkérésére elhangzott megnyitóbeszéd a *Fejedelmi fegyverek, főúri lófelszerelés Erdélyből és a királyi Magyarországról* című kiállítás bemutatóján a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében, 2004. december 21-én. A kiállításra a szomorúra sikeredett magyarországi december 5-i népszavazás után került sor.

Wekerle-telep

2004. szeptember 25-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében elhangzott laudáció az „emberközpontú” Wekerle-telep Magyar Örökség-díjjal való kitüntetése alkalmával.

Megjelent a Wekerle X(2004). 4. sz. 2–3. lapján.

Könyvről könyvre

Irodalomtörténeti monográfia időtállósága

Bán Imre: *Apáczai Csere János*. V. Molnár László bibliográfiájával és Bitskey István tanulmányával. Az 1958-ban az Irodalomtörténeti Könyvtár 2. köteteként megjelent első kiadás utánnyomása. Akadémiai Kiadó, Budapest 2003.

Megjelent a *Hitel* XVIII(2005). 6. sz. 123–126. lapján.

Hermányi Dienes József, az EME klasszikusa

Hermányi Dienes József Szépprózai munkái. Sajtó alá rendezte, az előszót és jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Régi Magyar Prózai Emlékek. Szerkeszti Tarnai Andor. 9. kötet. Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó. Budapest 1992. 724 lap.

Megjelent az Erdélyi Múzeum LVI(1994). 3–4. sz. 98–99. lapján.

Geometria és kard

Ács Tibor: *Bolyai János új arca – a hadi mérnök.* Akadémiai Kiadó, Budapest 2004.

Megjelent a Hitel XVII(2004). 6. sz. 126–128. lapján.

Iskolatörténet-írásunk új ösvényén

Róth Edith: *Százéves az állami kő- és agyagipari szakiskola.* Fejezetek Székelyudvarhely ipari szakoktatásának múltjából. INFOPRESS Rt. Székelyudvarhely 1993. 118 lap.

Megjelent az Erdélyi Múzeum LVI(1994). 1–2. sz. 154–155. lapján.

Fülep Lajos levelezése I–III.

Fülep Lajos levelezése I. 1904–1919.; MTA Művészettörténeti Kutató Csoport; II. 1920–1930.; MTA Művészettörténeti Kutató Intézete; III. 1931–1938. Argumentum Kiadó és az MTA Művészettörténeti Kutató Intézete. Szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. Csanak Dóra. Budapest 1990–1995.

Megjelent az Erdélyi Múzeum LVII(1995). 3–4. sz. 178–181. lapján.

Babér és szivárvány

Domokos Géza: *Éveim, útjaim, arcaim.* Pallas–Akadémia Kiadó, Csíkszereda 2002.

Elhangzott a könyv kolozsvári bemutatóján 2003. április 15-én.

Megjelent a Hitel XVI(2003). 7. sz. 121–122. lapján.

Névmutató

- Abafáy Gusztáv 52, 54, 63
 Abats Márton 292
 Ács Tibor 24, 294–298, 322
 Adorján Gábor 206
 Ady Endre 129, 224–233,
 254, 262, 267, 298
 Ady Lajos 232
 Ady Lajosné 224, 231, 232
 Alexander Bernát 306
 Alexits György 51, 63
 Alpár Ignác 231
 Alvinczi József 83
 Ambrus Hedvig Mária 66,
 319
 Amendola, Giovanni 307
 Antal Árpád 14, 137–143,
 222, 316, 320
 Antal Márk 146
 Apáczai Csere János 115,
 261, 267, 283–289, 322
 Áprily Lajos 272
 Arany János 31
 Averescu, Alexandru 227,
 228
 Babics Antal 121
 Babits Mihály 298, 306
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 133,
 312
 Balassi Ferenc 277
 Balázs Sándor 14, 160
 Balogh András 9
 Balogh Edgár 7–11, 13, 14,
 125, 126, 147, 149–151,
 157, 158–159, 255
 Balogh Ferenc 8, 14
 Balogh László 125
 Baltzer, Heinrich Richard 33
 Bán Imre 283–289, 322
 Bánffy Albert 224
 Bánffy Dániel 224
 Bánffy Dezső 251
 Bánffy György 235
 Bánffy Miklós, Alsó-Fehér
 vármegye főispánja 223,
 230
 Bánffy Miklós író 238
 Bánffy Zsigmond 224
 Bányai László 8, 49, 51, 52,
 148
 Barabás Lajos 248
 Barabás Samu 247
 Bárdossy László 130–136
 Barta István 80
 Barta János 289
 Bartók György 10
 Báthori Gábor 275
 Báthori Zsigmond 275
 Batthyány Ignác 83, 111
 Bauer Lajos 226
 Baumgarten József 226
 Bedőházi János 44–45, 47
 Bem József 225, 226
 Benkő András 63
 Benkő József 83, 94, 101
 Benkő Loránd 75
 Bernád Ágoston 76
 Bethlen Gábor 260, 270, 274–
 278
 Bethlen György 238
 Bethlen Miklós 303
 Bibó István 127, 267
 Bitskey István 289, 322
 Bocskai István 260, 275
 Bocskói Viktor 154

- Bod Péter 83
 Bódis Sándor 142
 Bogdán József 152
 Bolyai Farkas 26, 27, 28, 31,
 36–38, 45, 52, 69, 157,
 217, 272, 294–296
 Bolyai Gergely 37
 Bolyai János 11, 21–71, 72–
 80, 217, 272, 294–298,
 319, 322
 Bona Gábor 211
 Boncompagni, Baldassare 34
 Boncza Berta, Ady Endréné
 (Csinszka) 227–234, 254
 Boncza Berta, Török
 Károlyné 230, 231
 Boncza Elek 229
 Boncza István 229
 Boncza János 229
 Boncza Malvina, Kováts
 Károlyné 230
 Boncza Miklós 228–231
 Boyle, Robert 294
 Bölöni Farkas Sándor 84, 86,
 93, 100, 208, 209, 261
 Brăniște, Valeriu 248
 Brassai Sámuel 37, 38, 100,
 146
 Brasseur, Alexander 24
 Breban, Iosif 158
 Brüll Emánuel 10, 12, 132
 Bucșan, Constantin 228
 Bustya Endre 170
 Buza László 127
 Ceaușescu, Nicolae 256
 Chelaru, Rafael-Dorian 257
 Cheresteșiu, Victor 250–251
 Cipariu, Timotei 111
 Corneille, Pierre 138
 Czakó József 206
 Czédly Károly 142
 Czetz János 225
 Csáky István 132
 F. Csanak Dóra 305–314, 323
 Csatári Dániel 210
 Cseke Péter 14
 Cselényi Béla 49, 78
 Csép Sándor 14
 Cserei Farkas 83
 Csetri Elek 14, 15, 74–75, 76,
 160, 319
 Csók István 306
 Csoóri Sándor 321
 Csögör Lajos 125
 Csűry Bálint 150
 Daicoviciu, Constantin 52,
 251
 Dálnoki Incze József 88
 Dani János 96
 Darwin, Charles, Robert 294
 Dávid Gyula 18–19, 298, 307
 Dávid Lajos 46
 Debreczeni Márton 93–99,
 319
 Deé Nagy Anikó 29, 30, 31,
 66, 165, 319
 Demény Lajos 229
 Descartes, René 261
 Dobay József 226
 Dobolyi Sándor 78
 Domokos Géza 118, 315–
 318, 323
 Dózsa György 86, 87
 Dsida Jenő 262
 Dutka Ákos 305
 Döbrentei Gábor 82–84, 94,
 157
 VII. Edward angol király 270
 Einstein, Albert 49, 146
 Elek Artúr 313

- Engels, Friedrich 50
Entz Géza 111
Eördögh István 227
Eötvös József 34–35, 272, 299
Eötvös Loránd 272
Erdélyi Pál 144
Erkel Ferenc 257
Euclides 26
Faller Jenő 95–96
Fancsali Dániel 83
Farág József 15, 160, 143
Farczády Elek 29, 50, 52, 64
Farkas Jenő 206
Fáy András 39
Fáy István 175
Fejér Lipót 27, 33
Fenesi Ferenc 134
I. Ferdinánd román király 227, 251
Ferencz József (püspök) 115
Finály Henrik 144
Fodor András 304
Fodor (Fischer) Ernő 50
Fodor Sándor 13
Fourier, Charles 75
Franklin, Benjamin 83
Fráter Jánosné 33
Fülep Lajos 303–314, 323
Fürst Sándor 134
Gaál Gábor 10–12, 140
Gál Sándor 226
Gálffy Zoltán 223, 321
Galilei, Galileo 294
Gall, Anthony 239
Gáll Ernő 13, 14, 15, 49, 144–161, 217, 320
Gauss, Karl Friedrich 26, 31, 32, 33, 35, 295
Genthon István 231
Gergely Jenő 49
Gergely Sámuel 303
Géza fejedelem 272
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 257
Goga, Octavian 227–242, 249, 254
Goga Octavianné 253–254
Gönczi Lajos 206
Gönczi Sámuel 253
Grandpierre Emil 228
Grimm, Josef 224
Groza, Petru 123, 255
Gulyás Károly 46–47, 170, 175
Gunda Béla 139–140
Gusti, Dimitrie 149
II. Gusztáv Adolf svéd király 277
Gyárfás Elemér 228
Gyenis Vilmos 291
Cs. Gyimesi Éva 14
Györfffy István 139–142
György Béla 228
György Lajos 144, 162, 222, 290
Gyulai Pál 262
Gyulay Lajos 75
Hadházy Sándor 255
Hajdu István 228
Halsted, George Bruce 44
Haynal Imre 120–121, 127
Herder, Johann Gottfried 209
Herman Ottó 146
Hermányi Dienes József 290–293, 322
Hevesi Sándor 306
Hippokratész 259
Hitler, Adolf 314

- Hóman Bálint 128, 170–173,
191–199, 207
Horváth Barna 127
Horváth János 285, 286, 289
Hory Béla 227
Hoüel, Guillaume Jules 34
Högyes Endre 146
Hunfalvy Pál 36
Hunyadi János 272
Hunyadi Jenő 37
Hunyadi László 7
Illyés Géza 121
Illyés Gyula 134–135, 286,
304, 312
Imre József 235
Imreh István 15, 114–118,
160, 320
Incze József I. Dálnoki Incze
József
Iordan, Iorgu 105
Iványi Béla 223
Jakab Elek 226
Jakó Zsigmond 12, 14, 15,
49, 96, 108–113, 159,
160, 223, 320
Jancsó Elemér 158, 287
Jancsó Sándor 246–247
Jankovics József 303
János Zsigmond 260
Jaszovszky László 132
Jékely Zoltán 272
Jelitai (Wojciechowsky)
József 46–47, 53, 69, 70
Jenei Dezső 14
Jordáky Lajos 125
Jósika Miklós 75–76
József Attila 134
Jugyin, P. 48
Kacsó Sándor 147
Kagan, V. F. 49
Kajdi Lajos 312
Kali Sándor 255
Kállay Miklós 175
Kallós Zoltán 106
Kalmár László 321
Kant, Immanuel 24
Kántor Lajos id. 12, 125
Kántor Lajos 14, 15, 160
Kányádi Sándor 14
I. Károly román király 251
Károlyi Mihály 306
Katona Ádám 304
Katona Szabó István 124, 140
Kazinczy Lajos 226–227
Kazinczy Ferenc 303
Kelemen Lajos 12, 13, 29, 66,
94, 101–103, 111, 113,
157, 158, 162, 287, 290,
319
Kemény József 87–92, 93,
145, 290
Kemény Sámuel 93, 145
Kemény Zsigmond 132, 289
Kendeffy Ádám 296
Kepler, Johannes 294
Kerekes Ábel 83
Kiss András 15, 123–136,
160, 320
Kiss Elemér 65, 66, 67, 296
Kiss Farkas Gábor 288
Klaniczay Tibor 291
Klebsberg Kunó 128
Kner Imre 313–314
Kócsi Dániel 307
Konsza Samu 316
Kodály Zoltán 257, 271
Kodolányi János 312
Koncz József 31, 35
Kónya Imre 177
Korányi Sándor 121

- Koronghi Lippich Elek 306
 Koronka József 208–221
 Kós Károly 7, 66, 125, 238–
 243, 244, 281, 306
 Kosáry Domokos 77
 Kossuth Lajos 69, 72–80, 97,
 99, 225
 Kovács András 143
 Kovács Endre 225, 227
 Kovács György 147
 Kovács István l. Nagyajtai
 Kovács István
 Kovács László 307
 Kovács Sándor Iván 288
 Kovács Tibor 322
 Kováts Benedek 47, 177
 Kováts Károly 230
 Kovalovszky Miklós 228, 229
 Krenner Miklós 147
 Kriza János 146
 Kölcsény Ferenc 257
 Köpeczi Sebestyén József
 251
 Körmöczy János 209
 Kőrösy Flóra 110
 Kővári László 91, 145, 146,
 226
 Kun-Gazda Gyula 243
 Kuncz Aladár 310–311
 Kurz, Anton 90
 Kurkó Gyárfás 125
 Kürschák József 22, 46
 Ladó Lajos 158
 Lakatos Imre 310
 Lapedatu, Alexandru 188
 László Dezső 19
 László Gyula (régész) 116,
 139, 142, 149
 László Gyula (tanító a
 Wekerle-telepen) 280
 Lászlóffy Aladár 14
 Lázár György 292
 Lázár István 209
 Lázár László 93–94
 Lenin, Vlagyimir Iljics 50,
 151, 266
 Lippich Elek, l. Koronghi
 Lippich Elek
 Lipták András 66
 Lobacsevszkij, Nyikolaj
 Ivanovics 22, 31
 Lorántffy Zsuzsanna 260
 Lőrincze Lajos 265
 Lőrinczi Gergely 269
 Luca, Vasile 152–154
 Lukács György 306, 307
 Luther Márton 135
 Lyka Károly 306
 K. Madaras József 196
 Maior, Petru 86
 Majláth Gusztáv Károly 115,
 249
 Makkai Sándor 115, 155,
 237–242, 310
 Makray László 226
 Mályusz Elemér 110
 Mândruț, Stelian 257
 Maniu, Iuliu 248
 Mária Terézia 251
 Marosi Ildikó 170
 Martinuzzi Fráter György 87
 Márton Áron 115, 155
 Marx, Karl 50
 Mátrai László 284–285, 287
 Mátyás király 86, 272, 276
 Mátyus István 263
 Méhes Sámuel 208
 Mentovich Ferenc 31–32, 35
 Mill, John Stuart 267

- Mikó Imre gr. 94, 95, 100,
 112, 145
 Mikó Imre dr. 94, 228
 Miskolczy Dezső 127
 Misztótfalusi Kis Miklós 111
 V. Molnár László 289, 322
 Molnár René 134
 Montesquieu, Charles-Louis
 209, 216
 Móricz Zsigmond 124
 Morus, Thomas 74, 77, 221
 Mussolini, Benito 9, 10
 München Aurél 231
 Myler, Alexandru 49
 Nagy András 137
 Nagy Géza 12, 162
 Nagy György 14, 15, 160
 Nagy Imre 319
 Nagy István 49, 157
 Nagy Jenő 15, 113, 160
 Nagy Jozefa, Boncza Elekné
 229
 Nagy Kálmán 247
 Nagy Károly 114, 247, 248,
 249, 309
 Nagy Szabó Ferenc 274
 Nagyajtai Kovács István 89,
 92
 Nemes Károly 175
 Németh László 67–68, 218,
 312
 Newton, Isaac 294
 Nietzsche, Friedrich 307
 Napóleon, Bonaparte 219
 Noszkay Aurél 121
 Orbán Balázs 210–211, 212
 Orbán Rozália 30
 Ormos Mária 227
 Orosz István 321
 Osztrovski György 51
 Owen, Robert 75
 Paál Árpád 147
 Păclișanu, Zenovie 188, 189
 Pál Gábor 228
 Páll Árpád 10
 Palló Imre 271
 Pándi Pál 216–217
 Pap Mózes 208–209, 210
 Pascal, Blaise 68
 Pausztovszkij, Konsztantyin
 Georgijevics 318
 Petőfi Sándor 109, 261, 286,
 313–314
 Phleps, P. Fridericus 88
 Platón 216, 221
 Polgár Gyula 234, 241, 242
 Pollák Ödön 50
 Rajk László 9–10
 I. Rákóczi György 260
 Rákóczi Zsigmond 260
 Ravasz László 307, 308, 309,
 310
 Régeni István 235
 Reményik Sándor 129
 Réthy Mór 46
 Richelieu, Armand Jean 138
 Riczkó Károly 226
 Ries István 131
 Róth Edith 299–302, 322
 Roth, Stephan Ludwig 250–
 251
 Rousseau, Jean-Jacques 209,
 216
 Rozental, M. 48
 Rózsa György 65
 Rudolf király és császár 275
 Saint-Simon, Claude-Henri
 75
 Sallai Imre 134
 Sámi László 146

- Sándor Emília 307
 Sándor János 208
 S. Sárdi Margit 291–293, 322
 Sartorius von Waltershausen, Wolfgang 33
 Sas Péter 241, 252
 Sass Gyöngyi 66
 Schlözer, August Ludwig 89
 Schmidt Ferenc 27, 34, 37, 38, 45, 46, 47
 Schmidt Márton 27
 Seivert János 288
 Seneca, Lucius Annaeus 80
 Shakespeare, William 218
 Simon Gerő 238–239
 Sipos András 255
 Sipos Gábor 15, 160, 167
 Somló Bódog 146
 Spinoza, Baruch 215
 Stäckel, Samuel Gustav Paul 22, 33, 37, 45, 46, 65, 69
 Suciú, Coriolan 222
 Sulyok István 312
 Suták József 38
 Gy. Szabó Béla 287
 Szabó István I. Katona Szabó István
 Szabó József (mineralógus) 37
 Szabó József (kollégiumi igazgató) 177, 206, 207
 Szabó Károly 290
 Szabó Lajos (E. Cs. Szabó Lajos) 210–211, 214–215, 217
 Szabó Péter 32
 Szabó Sámuel 32, 34
 Szabó T. Attila 13, 104–107, 109, 111, 147, 150, 158–159, 162, 287, 319, 320
 Szálasi Ferenc 131
 Szarvadi Tibor 24, 49, 51
 Szász István 31
 Szász Zoltán 66
 Széchenyi István 76, 77, 78, 208, 262, 267
 Székely János 298
 Székely József 35
 Székely Mózes 275
 Szekfü Gyula 110, 129
 Szele Béla 228
 Szénási Sándor 293
 Szénássy Barna 27, 33, 34, 36, 37, 45
 Szent István 267, 279
 Szentiváni Mihály 261
 Szilágyi András 157
 Szily Kálmán 27, 37
 Szinnyi József 208, 210, 290
 Szirmay Antal 82
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 11–12, 48, 50, 123, 139, 255
 Sztójay Döme 131
 Tabéry Géza 233
 Tacitus, Publius Cornelius 109
 Tamási Áron 222
 Tarnai Andor 322
 Tavaszy Sándor 140, 155
 Teleki Ádám (id.) 167, 179, 181, 192, 203
 Teleki Ádám (a Teleki Téka 1942-es alapítólevelének aláírója) 206
 Teleki Achur 206
 Teleki Domokos (1810–1876) 36
 Teleki Domokos (a Teleki Téka 1942-ben választott

- intézőbizottságának
elnöke) 168, 170–207
- Teleki Ferenc 166, 195, 201
- Teleki Géza 206
- Teleki József (Erdély
főkörmányzója, akadémiai
elnök) 98
- Teleki József 188
- Teleki Károly 168–206
- Teleki Mihály (kancellár) 303
- Teleki Mihály (a Teleki Téka
1942-es alapítólevelének
aláírója) 170, 206
- Teleki Pál 127, 132, 140–142,
170, 192, 203
- Teleki Sámuel (kancellár)
165–207
- Teleki Sámuel (Afrika-utazó)
167, 171, 174, 178, 180–
184, 187, 195, 196, 197,
201
- Tisza István 129, 251
- Toldalagi József 206
- Tolnai Gábor 291
- Tolnay Károly (Charles de
Tolnay) 313
- Tolnai Lajos 307
- Tonk Sándor 211
- Tordai Zádor 24, 49, 51
- Tótfalusi József 249
- Tóth Imre 49
- Tóth Pál Péter 224
- Tőkés László 13
- Török Berta 230–231
- Török Károly 230
- Trefort Ágoston 299
- Tróznér Lajos 47
- Tulogdi János 12, 222
- Tusa Gábor 155, 167–169,
175, 177–191
- Ugron István 177, 183
- Újfalusi Sándor 100
- Újvári Ferenc 13
- Urban, Karl 226
- Ürmössy Lajos 210
- Váczy János 303
- Vaida-Voevod, Alexandru
250
- Vajda Dániel 32
- Vakarcs Szilárd 66, 319
- Varga Béla 115
- Vásárhelyi János 171–207
- Vekerdi László 294, 298, 312
- Vékony Gyula 187
- Venczel József 12
- Veress Endre 91
- Vész János 37
- Visinszkij, Andrej
Januarjevics 255
- Voitec, Ștefan 137
- Vörösmarty Mihály 97
- Vrânceanu, George 49, 51, 63
- Wabrosch Géza 15, 119–122,
320
- Wardener, August 226
- Wass Otília 112
- Wekerle Sándor 231, 251,
280–281
- Wesselényi Miklós 12, 76,
208, 296
- Zádor Anna 231
- Zilahy Károly 261
- Zolnai Béla 138
- Zrínyi Miklós 271, 273

Évek teltek úgy el, hogy nyilvánosan egyetlen szót ki nem ejtettem, nyomtatásban meg nem jelentettem.

A némaság éveit nem jelzik fiókba zárt kéziratok. Akkoriban nem láttam értelmét az írásnak. Időm azonban volt bőven. Olvastam sokat. Főleg másodszor vagy harmadszor vettem elő olyan könyveket, melyeknek értékéről már korábban megbizonyosodtam, de újraolvasva őket, sok éve gyülemelő élettapasztalatom a mondandó sok rejtekébe engedett bepillantanom.

1990-től már nyugdíjasan, tizenkét éven keresztül vállaltam közszereplést az EME vezetésében. Ezen időknél írásos nyomait két, ezt megelőző kötetben lehet megtalálni (Újrakezdések; Alkalmak és szavak). Visszhangjuk elenyésző volt.

Amikor életemben először, 1970-ben kutathattam a Magyar Országos Levéltárban, a beiratkozáskor ki kellett töltenem egy kérdőívet. Az egyik kérdés így szólt: „Kinek a megbízásából és mi célból kutat?” Őszintén feleltem: „A magam gyönyörűségére.” Állítólag a kutatás engedélyezésekor egy éber tisztviselő megjegyezte: ügyelni kell, vajon épelméjű-e ez az Erdélyből jött „idegen”?

A magam gyönyörűségére állítottam össze megjelent írásaimból ezt a gyűjteményes kötetet is.

Hálásan emlékszem mindazokra, akik a „haza a magasban” égtájain jók voltak hozzám. Akik dialógust vállaltak velem, s akik – ha még életben vannak – e monológból legalább hangfoszlányokat magukba fogadnak.